

**BIULETYN POLSKIEGO TOWARZYSTWA
JĘZYKOZNAWCZEGO**

**BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE
DE LINGUISTIQUE**

300 N

163/73/5

ZESZYT XV — FASCICULE XV

**WROCLAW — KRAKÓW
ZAKŁAD IMIENIA OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO
1956**

Spis artykułów i recenzji

pomieszczonych w Biuletynie P. T. J. XIV

J. Kuryłowicz, Językoznawstwo ogólne w dziesięcioleciu 1945—1954	1
J. Safarewicz, Językoznawstwo indoeuropejskie w Polsce w latach 1945—1954	11
T. Lehr-Splawiński, Główne kierunki badań nad językami słowiańskimi w dziesięcioleciu Polski Ludowej	24
Z. Klemensiewicz, Dorobek językoznawstwa polonistycznego w dziesięcioleciu Polski Ludowej	35
Z. Stieber, Wzajemne stosunki języków zachodnio-słowiańskich	73
W. Kuraszkiewicz, Ugrupowanie języków wschodnio-słowiańskich	94
F. Sławski, Ugrupowanie języków południowo-słowiańskich . . .	103
T. Lehr-Splawiński, Problem ugrupowania języków słowiańskich	112
K. Nitsch, Geneza dialektycznego przedłużania typu <i>S</i> w środku niektórych wyrazów polskich	122
R. Stopa, Powstanie sybilantów (dźwięków sepleniących, syczących i szypiących)	128
A. Zaręba, O metodach i technice badań gwarowych	140
L. Zawadowski, Étymologie et valeur étymologique des mots	157
Sprawy administracyjne	191

**BIULETYN POLSKIEGO TOWARZYSTWA
JĘZYKOZNAWCZEGO**

**BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE
DE LINGUISTIQUE**

ZESZYT XV — FASCICULE XV

**WROCLAW — KRAKÓW
ZAKŁAD IMIENIA OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO**

1956

KOMITET REDAKCYJNY:

Redaktor: Tadeusz Milewski.
Członkowie: Witold Doroszewski,
Jerzy Kuryłowicz, Kazimierz Nitsch,
Stanisław Wędkiewicz

1
Biał

7

4 (os)

99 | XV

Wszelkie prawa zastrzeżone

ZAKŁAD IMIENIA OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO, WROCŁAW 1956

Nakład 980+145 egz. Ark. wyd. 15,30 Ark. druk. 13,38 (×16) A1 17,80
Papier druk. sat. kl. V 70×100 z fabr. w Kluczach. Oddano do skład. 23. VII. 1956
Podpisano do druku 30. XII. 56 Druk ukończono w styczniu 1957
Zam. 424 M-7-16655 Cena zł 30.—

KRAKOWSKA DRUKARNIA NAUKOWA — KRAKÓW, UL. CZAPSKICH 4

The conception of „isogrammatism”

Two varieties of comparative linguistic investigation are commonly distinguished: (a) historical and (b) structural. The ultimate aim of the former is the establishment of genetic relations between languages and their common source in a primitive language (*langue commune, język osnova*). The latter is concerned with structural identities between languages — with the establishment of types of languages. It is therefore also described as typological. The comparative treatment of linguistic material is complete within these two categories¹.

The difference between the two varieties of linguistic research is clearly seen in the kind of basic object that comes under examination: In the one case it is the morphemes that are being investigated, more especially grammatical morphemes. Phonological equivalences are here discovered and they lead up to the assumption of a common genetic source. In the other case, the objects under examination are grammatical structures, i. e. canons of morphological and syntactical composition which produce words, word groups and sentences. Thus, the historical investigation is concerned with the linguistic „matter“, or with the „substance“ of a language (or languages) — this being the morpheme inventory — whereas the structural investigation is interested in the linguistic „form“ (in the Aristotelian sense), i. e. with the essence of the grammar of a language (or languages).

The present article may partly be considered as an extension or practical illustration of a thesis set forth by Zawadowski² and it contains some reflections on the linguistic „form“. I will confine myself to Bulgarian and Macedonian set on the background of the Balkan languages with specific attention paid to relations with Roumanian.

¹ See L. Zawadowski, *Correspondences de lexique et identités grammaticales*, Biuletyn PTJ XII, p. 25—54. The basic theses of the present article are in agreement with Zawadowski's, various general principles being illustrated by facts taken from the Balkan languages and certain definitions being simplified by the introduction of the theory of isogrammatism.

² *Ibidem*.

Structurally, Bulgarian and Macedonian distinguish themselves from the rest of the Slav languages in the most striking fashion by their lack of declensions (nominal cases expressed by flexional suffixes). The syntactic functions of nouns are, in those languages, performed by the word order or combinations with prepositions. This structural singularity of Bulgarian and Macedonian, as opposed to the more or less conservative tendencies in the other Slav languages, has for a long time attracted the attention of several investigators bringing forth a number of hypotheses and theories which attempt to explain the phenomenon from a historical standpoint. I shall, however, not try to explore the reasons for the disappearance of nominal declensions in the languages in question. Rather, my aim is an analysis of structural types, or designs, functioning in the Macedo-Bulgarian group, in the past or at present, as a substitute for the original synthetic declensions. The following examples illustrate these types:

A) Secondary synthetic ³ (dialectal and historical as in the 16 and 17 cent. „Damaskins“):

Singular			
N.	<i>stopáno</i>	<i>kaščáta</i>	<i>čendóto</i>
G., D.	<i>stopanutómu</i>	<i>kaščjátuj</i>	<i>čendutómu</i>
A.	<i>stopanatógo</i>	<i>kaščáta</i>	<i>čendóto</i>
Plural			
N.	<i>stopaniti</i>	<i>kaščjáte</i>	<i>čendáta</i>
G., D.	<i>stopanitim</i>	<i>kaščjátem</i>	<i>čendátam</i>
A.	<i>stopaníti</i>	<i>kaščjáte</i>	<i>čendáta</i>

B) Analytic ⁴ (represented in the standard literary languages and the majority of present-day dialects):

Singular			
N.	<i>stopaninŕt</i>	<i>kŕštata</i>	<i>čedoto</i>
G., D.	<i>na stopaninŕt -a</i>	<i>na kŕštata</i>	<i>na čedoto</i>
A.	<i>stopaninŕt -a</i>	<i>kŕštata</i>	<i>čedoto</i>
Plural			
N.	<i>stopanite</i>	<i>kŕštite</i>	<i>čedata</i>
G., D.	<i>na stopanite</i>	<i>na kŕštite</i>	<i>na čedata</i>
A.	<i>stopanite</i>	<i>kŕštite</i>	<i>čedata</i>

³ Secondary in relation to the original represented by Old Church Slavonic; the following paradigms are taken from a south-western dialect spoken in Drenovjane — a Macedonian village in southern Albania, see André Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*, Bibliothèque d'Études Balkaniques, V, Paris 1936, p. 53—64; fragments of the same type still exist in the dialects of the Rhodopes, e. g. in АѠѠг Čelebi, see L. Miletič, *Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache*, Schriften der Balkankommission, VI, Wien 1912, and in the region of ТѠѠн, see A. Mazon, *op. cit.*, p. 59.

⁴ I am quoting the normal paradigm of literary Bulgarian.

Possession is also expressed analytically with the preposition *ot* 'de', as in *ot stopanin*(*st*). This is particularly frequent in Macedonian and in the Voloch princes Gramoty⁵.

The structural principle of those two declensional types may be described by introducing a morpho-syntactic formula. The first case illustrates a structural design — declinable noun + postpositive declinable article, and this is a fusion of substantive and article which preserves three cases — nominative, dative-possessive and accusative. By using appropriate symbols based on Latin terminology the above design may be represented compactly as

$$Nd + ar. \bar{d}$$

(*N* — nomen, *d* — declinabilis, *ar.* — articulus).

In the other case the formula would be:

$$pr — Nid + ar. id$$

(*pr* — praepositio destinationis 'for', 'to' *id* — indeclinabilis)

This latter system occurs as a rule⁶ in the dative-possessive, and less frequently, in the directional function. It should be noted that the plus and hyphen signs in the formulas are used discriminately to differentiate between a morphological fusion of components into a word and their loose syntactical combination respectively. In this latter case the components may be shifted so that a new element may be introduced in between them, e. g. *na dobrijat stopanin* (here, the shift of the article brings about a change of the structure itself).

Now the above systems of a Bulgarian or Macedonian „declension“ will be compared with corresponding structures in Roumanian (in the broad sense — including Daco-Roumanian as well as Macedo-Roumanian):

A) Modern Daco-Roumanian (standard Roumanian)

Singular			
N.	<i>domnul</i>	<i>casa</i>	<i>poporul</i> ('people')
G., D.	<i>domnului</i>	<i>casei</i>	<i>poporului</i>
A.	<i>domnul</i>	<i>casa</i>	<i>poporul</i>

⁵ K. Kepeski, *Makedonska gramatika*, Skopje 1950, p. 43; H. Lunt, *A Grammar of the Macedonian Literary Language*, Skopje 1952, p. 60; S. Berštejn, *Razyskanija v oblasti bolgarskoj istoričeskoj dialektologii*, Moskva—Leningrad 1948 p. 296.

⁶ In some Macedonian dialects there is also, in personal and animate substantives, a structure *na stopano* functioning as the direct object, but here the primary exponent of the function is the proclitical pronoun *go* which goes with the predicate, see Z. Gołab, *Funkcja syntaktyczna proklityki zaimkowej w gwarach macedońskich* (The syntactical function of the pronominal proclitic in the Macedonian dialects), *Lingua Posnaniensis*, IV, Poznań 1953, p. 277—291, esp. p. 284.

Plural			
N.	<i>domnii</i>	<i>casele</i>	<i>popoarele</i>
G., D.	<i>domnilor</i>	<i>caselor</i>	<i>popoarelor</i>
A.	<i>domnii</i>	<i>casele</i>	<i>popoarele</i>

B) Old Roumanian (found in Daco-Roumanian documents dating from the 16 cent.) and Macedo-Roumanian ⁷:

Singular			
N.	<i>domnul</i>	<i>casa</i>	<i>poporul</i>
G., D.	<i>a domnul</i>	<i>a casă(a)</i>	<i>a popor(ul)</i>
A.	<i>domnul</i>	<i>casa</i>	<i>poporul</i>

Plural			
N.	<i>domnii</i>	<i>casele</i>	<i>popoarele</i>
G., D.	<i>a domni(i)</i>	<i>a case(le)</i>	<i>a popare(le)</i>
A.	<i>domnii</i>	<i>casele</i>	<i>popoarele</i>

The last paradigms require some explanation, the second one especially so with respect to the dative-possessive form. The cited type with the preposition *a* ('to') — Lat. *ad* — and an uninflected form of the substantive with a postpositive article (or without it) occurs in Old Roumanian documents; in Macedo-Roumanian (Aroumanian) dialects the structure of the analytic Dative is different: the preposition *a* is fused morphologically with the article, which is prepositive in relation to the substantive, so that, in Singular, we get *al domnu*, *ali ȝeată* ('to the girl'); the Plural forms are *a domnilor*, *a ȝeătilor*, where a declinable postpositive article is retained. *Al domnu* etc., which occurs in the Olympus Aroumanian dialect, besides *a domnului* etc., common in the other Aroumanian dialects, may represent a new formation when reflecting a general tendency for the postposition of the article in the Balkan languages (with the exception of Modern Greek) and probably already in the Popular Latin of the Balkans ⁸. There is also a possibility of using another preposition, viz. *la* instead of *a* ⁹. This has a distinctly locative function — 'on'. Appurtenance may, in Roumanian, be also expressed by means of the preposition *de* cf. Old Roum. *cale de ȝetate*, *casa de domnului* etc. (see the

⁷ For Daco-Roumanian see E. Vasilu, *Observații asupra flexiunii nominale în limba română*, Studii și cercetării lingvistice IV, București 1953, p. 137—147, esp. p. 141; for Macedo-Roumanian see Th. Capidan, *Aromânii, dialectul aromân*, București 1942, p. 389—398.

⁸ K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris 1930, p. 165—173, esp. p. 170.

⁹ K. Sandfeld, *op. cit.*, p. 185—186, fn. 2, and the article by Vasilu quoted above, p. 138: „Dativul cu *la* este foarte apropiat ca sens de acuzativul direcției (*dau apă la cal*, față de *dau hârtia la coș*)”.

article by E. Vasiliu quoted in footnote 7, p. 141), Modern Roum. *Pe-un picior de plaiu, Pe-o gură de raie* 'down the slope of the highland, through the gates of the paradise' (the beginning of the popular ballad *Miorita*, Tikin, *Rumänisches Elementarbuch*, Heidelberg 1905, p. 180). A comparison of the two Macedo-Bulgarian „declensional“ types with the corresponding Roumanian „declension“ very obviously reveals a structural identity evident in the morpho-syntactical systems, e. g. *stopanutomu = domnului, na stopanin(ut) = a domn(ul)* — schematically:

$Nd + ar. d = Nd + ar. d, pr - Nid (+ ar. id) = pr - Nid (+ ar. id)$.

Apart from the genetic relations between the languages under consideration with regard to the above structures, a grammatical identity can be established in the „declensions“. For such grammatical identity consisting in the morphemes of different languages being united into morpho-syntactical entities according to identical structural patterns, the term *isogrammatism* is here suggested.

The full definition of *isogrammatism*, then, is: *Isogrammatism* is the occurrence in two or more languages of an identical structural pattern according to which the morphological material of each of them is united to form morpho-syntactical entities of higher rank. The notion of *isogrammatism* is general. It can, however, have specific applications which require the introduction of special terms. In particular, two specific terms suggest themselves which represent two varieties of *isogrammatism*, viz. *isomorphism*¹⁰ and *isosyntagmatism*. The former would apply to morphology (word-structure and inflexional forms), the latter to syntax (word groups and sentences).

In the material quoted above, *isomorphism* may be observed in a case like *domnului || stopanutomu*, and *isosyntagmatism* — in a case like *a domn(ul) || na stopanin(ut)*. In the former, there is a word, i. e. an entity that cannot be split by introducing another morpheme anywhere inside it; in the latter there is a word group consisting of a free morpheme (preposition) and a substantive, in between which a new morpheme or word may easily appear (say, a pronoun or an adjective).

The conception of *isogrammatism* thus defined seems very useful in comparative-structural (typological) investigation. It becomes an

¹⁰ The term „*isomorphism*“ is used by the structuralists with a different meaning, e. g. J. Kuryłowicz: *La notion de l'isomorphisme*, Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague V, Recherches Structurales, 1949, p. 48: „De quoi s'agit-il? Indépendamment des relations fonctionnelles qui les unissent, les complexes phoniques (p. ex. les syllabes) et les complexes sémantiques (p. ex. les propositions) présentent les parallélismes de structure profonds. On constate entre eux une ressemblance de forme, un *isomorphisme* remarquable. L'idée principale de la glossématique c'est justement de dégager les traits structuraux communs aux deux plans de la langue, phonique et sémantique (expression et contenu)“.

accurate criterion applicable in testing structural equivalences between languages and establishing types of languages. Thus, a type of languages can be set as a group of languages exhibiting a number of cases of isogrammatism in their basic grammatical structures. Of course, there remains the problem of stating which are the basic structures and how many cases of isogrammatism are necessary for a group of languages to be described as belonging to one type. These questions will here be left open.

The idea of a type of languages based on the criterion of isogrammatism belongs to comparative-structural linguistics which treats its object ahistorically. Yet, there are cases in which isogrammatism may be considered genetically. Suppose, for instance, that there are two nations, speaking languages *A* and *B* respectively, which are known to have had close contacts with each other and have inhabited a certain common territory. It may in this case be discovered that a certain grammatical structure has been transferred from language *A* to language *B*, thus creating an isogrammatism between the two languages. Such a grammatical structure taken over from *A* to *B* should be treated as a copy. A copy, then, is an isogrammatism which has been shown to exist in consequence of borrowing from one language to another (or to a group of languages) of a grammatical structure. We thus have on the one hand cases of borrowing linguistic material (words — and through them derivational morphemes) and on the other — cases of borrowing a form, i. e. a structural principle (a grammatical pattern). This latter kind may, it would appear, be observed when comparing Roumanian with Bulgarian (and Macedonian).

The idea of a grammatical copy¹¹ is, in its turn, highly useful in establishing a linguistic league (Sprachbund). Taking it as a criterion we can define a linguistic league as a group of languages exhibiting a number of reciprocal grammatical copies, which bring about a high degree of structural similarity.

The creation of a league is, of course, conditioned metalinguistically. The nations in question inhabit or have inhabited a common territory, or closely neighbouring territories. This may lead to bilingualism or even trilingualism. Structural borrowing presupposes bilingualism.

The problem of bilingualism would require concrete empirical investigations which would show the psycho-linguistic mechanism of the

¹¹ I introduce here the conception of a grammatical (structural) copy as distinguished from a semantic copy, which, though without the description „semantic“ was defined by Kuryłowicz: „En calquant un terme étranger on impose à un mot indigène (existant ou créé ad hoc) dont le sens s'accorde avec le *sens primaire* du mot étranger, le *sens secondaire* de ce dernier“, p. ex. „ang. *sky-scraper* 1 (nom d'agent): *sky-scraper* 2 (bâtiment) = français *gratte-ciel* 1: 2“ (the same in Polish, Z. G.). Quoted from Zawadowski, *op. cit.* p. 44.

borrowing of a structural pattern by those speaking language *B* from those speaking language *A* or vice versa. As I have had no opportunity of carrying out such investigations, or had access to publications dealing with the subject, I will just submit certain possibilities: The process may be imagined as developing in the following way: The individuals using in their everyday speech contacts two different languages have to draw not only from two distinct stocks of morphemes (lexical inventories in the broad sense, see I. Zawadowski, *op. cit.*, p. 34—5: „Pour expliquer le rôle“ etc.), but also from two distinct grammatical systems (morphological and syntactical). Those having pedagogic experience have noticed that when a foreign language is being learnt naturally (spontaneously), the lexical material is adopted relatively easily (there being only the question of memorizing), but that the acquisition of the foreign grammatical norms presents a difficulty. Utterances in a foreign language may often be met in which the foreign morphological material is used according to the speaker's native grammatical speech habits. He is then spoken of as being unable to „think“ in a foreign language. In this way native speakers of language *A*, when utilizing language *B*, introduce into this latter their own grammatical patterns and create in it grammatical copies. At the same item, an opposite process may take place: Native speakers of language *B* may introduce into language *A* grammatical patterns from language *B* in an analogous way. All this may be represented by the following formula:

$$Aa \text{ } \text{X} \text{ } Bb \Rightarrow Ba \parallel Ab$$

(*A* — morphological material of language *A*, *a* — system of grammatical patterns of language *A*, etc.)

The question may well be asked how these processes develop when the two languages differ in the objective difficulty of their intellectual acquisition. Such differences do exist. Thus, an inflexional system is objectively more difficult than a positional-analytic system (cf. Lat. *vasum aquae*, *vasum vini*, *vasum lactis* vs. Spanish (*un*) *vaso de agua*, (*un*) *vaso de vino*, (*un*) *vaso de leche* etc.). Presumably, where such two languages influence each other, the chances of victory lay on the side of the easier one. More strictly, the system of grammatical patterns of the easier one will probably dominate. This may be expressed by the formula:

$$Aa^x \text{ } \text{X} \text{ } Bb \Rightarrow Ba^x \parallel Ab \Rightarrow Ab$$

where *x* is the coefficient of objective difficulty.

The above remarks lay no claim to fulness. They sketch certain developmental possibilities that may be assumed in a case of bilingualism. They leave aside a multiplicity of various concrete historical and social conditions which are the background of any bilingualism, problems of the substrate, and such an important socio-linguistic factor as the sense of

grammatical correctness. This last point seems particularly significant, the assumption suggesting itself that 'copies' arising on a large scale in biligualism spring from a weak sense of grammatical correctness in a speech community. Indeed, linguistic copies originate most commonly in provincial dialects, where the prestige of the literary linguistic norm makes itself but faintly felt, or where such a prestige simply does not exist there being no all-nation literary language.

Conditions prevailing on the territory of the Balkan group of languages are illustrative of the preceding general assumptions. Without making any attempt to treat fully the subject of the isogrammatisms that form the basis of the Balkan league, or more narrowly, the Roumanian-Bulgarian league (with Macedonian included), I will quote some further examples of isogrammatism with special emphasis on cases of grammatical copy.

Let us consider, for instance, the formation of the future tense in Macedo-Bulgarian, Roumanian and, in addition, in Modern Greek¹². Leaving aside historical considerations, I will only examine the structural types which may be observed in these languages at one time or another in their evolution.

Type A		
Old Bulg. and Middle Bulg.	Roumanian	Greek (early Christian era and popular Mod. Greek dialects)
<i>xoštŏ pisati, štŏ pisati</i>	<i>voiu scrie</i>	θέλω γράφειν
<i>xošteši pisati, štešb pisati</i>	<i>vei scrie</i>	θέλεις γράφειν
etc.	etc.	etc.

This type also exists in Serbo-Chroat: *ja ću pisati, ti ćeš pisati* etc. beside a combination of a shortened infinitive and a postpositive auxiliary finite: *pisaću, pisaćeš*, etc. The same is possible in Bulgarian: witness Mid. Bulg. *ostavit ri štŏ* (Bernštejn, *op. cit.*, p. 204) or, as an archaism in literary Bulgarian¹³ and Mod. Bulg. dialects: *pisa štŏ, pisa šteš*, etc. This also existed in Old Roumanian: *cânta-voiu* etc. (K. Sandfeld, *op. cit.*, p. 181).

¹² I am here quoting Greek material because the starting point for the isogrammatisms in the structure of the future tenses in the Balkan languages (including Albanian) was Greek, from which the models θέλω γράφειν, θέλω νά γράφω began to be copied very early.

¹³ See, for instance, Botev, *V mehanata: šta da pija, ne šte da stane*.

Type B		
Mod. Bulg. and Mac. (dialectal)	Old Roumanian	Middle Greek
1. <i>šta da piša</i> <i>šteš da pišeš</i> etc.	<i>voiu să scriu</i> <i>vei să scri</i> etc.	θέλω νά γράφω θέλεις νά γράφης etc.
Mod. Roumanian		
2. <i>šte da piša</i> <i>šte da pišeš</i> etc.	<i>o (< va) să scriu</i> <i>o (< va) să scri</i> etc.	θέ νά γράφω θέ νά γράφης etc.
3. <i>žda za piša</i> <i>žda za pišeš</i> etc.		θά γράφο θά γράφης etc.
Type C		
<i>šte piša</i> <i>šte pišeš</i> etc.	<i>va sscriu</i> <i>va scri</i> etc.	} (South Aroumanian)

Three structural types of the future tense A, B, and C have been distinguished, and type B can be subdivided into types B1, B2 and B3. The morpho-syntactical systems prevailing in the individual types are as follows:

A. Auxiliary verb „I wish“ (inflected) — infinitive of a verb or, in reverse order, infinitive of a verb (shortened) + auxiliary verb „I wish“ (inflected).

B1: Auxiliary verb „I wish“ (inflected) — subjunctive of a verb introduced by a characteristic particle (conjunction) ‘*utinam*’, ‘*ut*’.

B2: Third person of the auxiliary „I wish“ + subjunctive of a verb.

B3: Future particle (originally 3rd person of the auxiliary fused with the particle (conjunction) belonging to the subjunctive) — finite verb.

C: future particle (originally 3rd person of the auxiliary „I wish“) — finite verb.

Those types may be represented symbolically by the following formulas:

A : *Va* — infin.

B1: *Va* — subjunct.

B2: 3 sing. *Va* + subjunct.

B3: par. fut. — *Vf*

C : par. fut. — *Vf*

(*Va* — verbum auxiliare, *Vf* — verbum finitum).

The above scheme might appear inconsistent with the principle stated

before that the subject-matter would be treated ahistorically because the particular structural types of the future tense were presented in genetic order. However, this was done intentionally — I was aiming at showing isogrammatism in a diachronic aspect. Let us come back to the facts once more: Old Bulg. and Mid. Bulg. future tense is represented by *Va* — infin. and Mod. Bulg. has *Va* — subjunct. and its transformation par. fut. — *Vf*, where the future particle is either a third person Singular *Va* fused with *da* (the exponent of the subjunctive) or 3rd person Singular alone.

An identical structural development — the same loosening of the individual morpho-syntactical structures — may easily be observed in Greek (excepting type C), so that at any time Bulgarian and Greek may be seen to show structural equivalences, i. e. isogrammatisms (I exclude Roumanian here for want of chronological data concerning the development in this language of the particular types of the future tense).

A diachronic isogrammatism will then be one which consists in two (or more) diachronic series of identical grammatical patterns in different languages. A league will probably exemplify such diachronic isogrammatisms. It is possible, however, that the same could be discovered in languages just belonging to one type. Many observations lead to the assumption that structurally identical original bases (i. e. bases exhibiting synchronous isogrammatisms) produce identical possibilities of structural development provided, of course, specific social and linguistic processes such as crossing and mutual influences of languages belonging to different types do not interfere.

Finally, there is the question whether the term „isogrammatism“ could also be applied to structural identities in the phonological systems of various languages. There exist phonological systems — i. e. sets of phonological contrasts — that occur identically in different languages. This may often be noted in vocalic systems, which with regard to the number of phonemes and their interrelations, may be classified as triangular three-grade binary (e. g. the system of Polish oral vowels), or as quadrangular four-grade binary (e. g. the 16 cent. system of Polish oral vowels) etc. The basis for a typological classification in phonology (phonemics) is the discovery of a structural identity in the system of phonological contrasts in the languages compared. This has application to consonants no less than to vowels, especially with respect to the correlative nexus which is so essential in the consonantal system. Examples may easily be found in Trubetskoy's *Grundzüge*. So therefore, a third variety of isogrammatism might be proposed besides isomorphism and isosyntagmatism, viz. isophonemism. This is however a moot point which hinges on the acceptance of phonology as part of grammar. There is no agreement among linguists as to whether phonology should or should not be so treated.

Węzłowe zagadnienia fonematyki

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie w perspektywicznym skrócie centralnych problemów związanych z nauką, której przedmiotem są najbardziej elementarne jednostki funkcjonalne języka — fonemy, a która tradycyjnie zwana jest fonologią. Szkic ten ukaże istnienie diametralnie nieraz sprzecznych poglądów na poszczególne zagadnienia i zawierać będzie próbę sprecyzowania określonego, możliwie najbardziej jednolitego stanowiska wobec tych zagadnień.

1. STOSUNEK FONETYKI DO FONOLOGII

Tak fonetyka jak i fonologia definiowane bywały i są rozmaicie w zależności od sposobu ujmowania ich przedmiotu. Przyjmując jak najogólniejsze stanowisko można stwierdzić: fonetyka jest nauką o elementach dźwiękowych mowy bez względu na ich funkcję w języku; fonologia jest nauką o podstawowych funkcjonalnych elementach związanych z dźwiękami mowy. Definicje te są luźne i nieostre. Wydaje się jednak, że każda ściślejsza definicja pozostawilaby poza swym zasięgiem tę lub inną szkołę.

Stosunek wzajemny obu dyscyplin bywa ujmowany rozmaicie. Wybierając tylko najbardziej reprezentacyjne szkoły językoznawcze rozróżnić można następujące stanowiska:

przeprowadzenie linii podziału rozgraniczającej zjawiska obiektywno-fizyczne i subiektywno-psychiczne (Baudouin de Courtenay);

przeciwstawienie zjawisk indywidualnie fizycznych — społecznie umysłowym na bazie rozróżnienia mowy i języka (F. de Saussure);

odróżnienie zjawisk materialnych i niematerialnych przy zachowaniu związków między nimi w metodzie badawczej (M. Trubecki);

przeciwstawienie substancji fonicznej elementom asubstancjalnym z postulowaniem niezawisłości i prymatu tych drugich (L. Hjelmslev).

Najostrzejsze przeciwieństwo tych generalnie dualistycznych stanowisk reprezentuje mechanistyczny monizm L. Bloomfielda, który traktuje obie dziedziny w jednej płaszczyźnie materialnej.

Wymienione szkoły posiadają wyraźną orientację filozoficzno-teoretyczną. Orientację praktyczną reprezentują angielska szkoła D. Jonesa i amerykańska K. L. Pike'a. Ci uczeni traktują obie dyscypliny w tym samym aspekcie i chociaż nie deklarują oni zdecydowanie swego creda ogólnofilozoficznego, można określić ich postawę poznawczą. Wypada ją określić jako krytycznie realistyczną.

Powyższy ogólnikowy przegląd miał na celu ukazanie znanych różnorodności stanowisk. Najbardziej nawet powierzchowna ocena tych i innych szkół fonologicznych wymagałaby rozwinięcia dyskusji wkraczającej w fundamentalne zagadnienia filozoficzne. Ograniczymy się zatem do próby takiego określenia wzajemnego stosunku fonetyki i fonologii, które wydaje nam się zgodne z ogólną dialektyczno-materialistyczną podstawą pojmowania zjawisk językowych. Pragnęlibyśmy przy tym zaproponować pewną zmianę terminologiczną. Naukę o zjawiskach dźwiękowych języka w ogóle — w ujęciu, które zamierzamy przedstawić — pragnęlibyśmy nazwać fonologią. Rozpatrywaniem dźwięków mowy bez względu na funkcje, jakie one spełniają w określonym języku, zajmowałaby się fonetyka, natomiast naukę, która je bada pod kątem widzenia ich funkcji, nazwalibyśmy fonematyką. Żadna z tych dyscyplin nie jest dziedziną szczelnie zamkniętą i — jak każda nauka — posiada związki z pokrewnymi gałęziami wiedzy: akustyką, fizjologią, psychologią itd.

Elementy dźwiękowe mowy można badać bądź pod względem artykulacji, bądź budowy fizycznej (akustycznej), bądź wywoływanych wrażeń słuchowych, bądź też we wszystkich trzech płaszczyznach łącznie; w każdym jednak razie — i tu spoczywa punkt ciężkości naszej tezy — przedmiot badania jest ten sam tak w fonetyce, jak i w fonematyce. Zmienia się tylko punkt widzenia — jak to słusznie postulował W. Doroszewski około 20 lat temu na międzynarodowym kongresie fonetyków w dyskusji dotyczącej poruszanego tu problemu¹. Nie zamierzamy odrzucać a priori stanowiska, które wobec zjawisk językowych zająć może psycholog. Wysuwamy jednak twierdzenie, że rozwiązanie wszystkich problemów fonologicznych (fonologicznych w sensie wyżej proponowanym) jest możliwe, a w obecnym stanie wiedzy najściślejsze, na drodze empirycznego badania zjawisk dostępnych bezpośrednio obserwacji w oparciu o obiektywnie dające się skontrolować doświadczenie.

Fonetyka i fonematyka (czyli „fonologia“ w tradycyjnej terminologii) nie są naszym zdaniem naukami badającymi dwa odrębne, luźniej czy ślabiej z sobą związane aspekty zjawisk dźwiękowych (np. materialny i idealny, czy też substancjalny i asubstancjalny). Ich związek polega na tym, że pierwsza determinuje określone elementy, a druga określa ich

¹ *First Congress of Phonetic Sciences, Proceedings*, s. 36.

funkcjonowanie. Ponieważ zaś nie podobna badać funkcjonowania elementów, których się poprzednio nie wyodrębniło i nie opisało, fonematyka operuje danymi dostarczonymi przez badania fonetyczne. Co więcej, fonematyka operuje wyłącznie tymi właśnie danymi. Wszelkie przeskoki w dziedzinie transcendentne, wszelkie oderwanie od obiektywnej rzeczywistości prowadzi w najlepszym wypadku do niepotrzebnych powikłań, do mało produktywnych spekulacji. Ścisła i konsekwentna metodologia może iść tylko drogą od fonetyki do fonematyki. Kierunek przeciwny wyrażania konieczność przyjęcia szeregu co najmniej wątpliwych aksjomatów.

Nie podobna zaprzeczyć, że fonematyk (jeśli nam wolno użyć tego neologizmu zgodnie z proponowaną terminologią, jako odpowiednika angielskiego *phonemicist*) może w pewnych wypadkach przedstawić poprawnie strukturę funkcjonalno-dźwiękową danego języka, nie posiadając szczegółowych danych fonetycznych — częściowo w oparciu o takie wtórne zjawiska jak pismo literowe, częściowo kierując się intuicją. Niemniej ogólnie procedura taka musi być określona jako obciążona możliwością doprowadzenia do błędnych rezultatów w stopniu daleko większym niż to może się zdarzyć przy oparciu się na danych dostarczonych przez fonetyka na podstawie jego pracy doświadczalnej. Jeśli system oparty na konkretnych, poprawnie w swym zakresie dokonanych obserwacjach fonetycznych okaże się sprzeczny z systemem skonstruowanym jakkolwiek inną drogą, to zdaniem naszym słuszność należy przypisać pierwszemu.

Z drugiej strony trzeba też przyznać, że intuicyjne wycucie jednostek funkcjonalnych (fonemów) może być, jako chwyt roboczy, pomocne w pracy czysto fonetycznej, niemniej jeśli teza intuicyjnie czy też apriorycznie przyjęta stanie w sprzeczności z danymi eksperymentalnymi, winna ona ulec bezkompromisowemu odrzuceniu.

Sądono dawniej, że wykrycie empiryczne elementów dźwiękowych mowy jest możliwe tylko po uprzednim wyznaczeniu elementów funkcjonalnych. Wyznawano za de Saussurem tezę, że mowa w płaszczyźnie fizycznej, a nawet percepcyjnej, jest niepodzielnym continuum, w którym poszczególne części wyznacza pozafizycznie ujmowana struktura języka. Próbowano nawet poprzeć tę tezę doświadczalnie, wskazując, że w zapisie uzyskanym w laboratorium fonetycznym nie widać granic między elementami akustycznymi. Gwałtowny rozwój fonetyki doświadczalnej i zastosowanie w niej techniki elektronowej, eliminującej bezwładność takich dzisiaj już prymitywnych aparatów jak kimograf, przekonuje o błędności takich twierdzeń.

Postawa niektórych strukturalistów przywiązujących małą wagę do faktów fonetycznych stwierdzalnych doświadczalnie może prowadzić do rażących sprzeczności pomiędzy przedstawionym systemem „fonologicznym“ danego języka a tym obrazem, który daje ściśle indukcyjna

metoda fonetyczno-fonematyczna. Przykładem może być praca z serii *Structural Sketches* (wydawanych przez *Linguistic Society of America*), poświęcona fonematyce języka francuskiego — autor Robert A. Hall Jr. Wybieramy ją właśnie, gdyż surową jej krytykę ogłosił nie kto inny jak A. Martinet (*Word*, vol. 5, nr 1, 1949), który przecież sam jest zwolennikiem strukturalizmu. Szkoła Martineta konfrontuje jednak zawsze skrupulatnie system fonematyczny z danymi „czysto“ fonetycznymi i w tym tkwi duża jej siła. Przyjmując konsekwentną, niedualistyczną koncepcję stosunku fonetyki do fonematyki nie można pogodzić się z takimi na przykład stwierdzeniami, jak to (by przytoczyć przykład tak znany, że nie wymagający cytowania bibliografii), że polskie *l* jest fonetycznie twarde, ale „fonologicznie“ miękkie. Skoro fonetyka i fonematyka mają ten sam przedmiot badań, to ten przedmiot nie może mieć dwóch sprzecznych cech. Jeśli odrzucimy możliwość pomieszczenia płaszczyzn diachronicznej i synchronicznej, to takie stwierdzenie jak powyższe dotyczące polskiego *l* nie może nie czynić wrażenia, że harmonię systemu narzuca się apriorycznie interpretacji obiektywnej rzeczywistości. Tylko taki system funkcjonalnych elementów dźwiękowych może być naszym zdaniem prawidłowy, który w sposób niesprzeczny przedstawia tę rzeczywistość. Niechybnie możliwe jest przedstawienie fonematycznej struktury formy dźwiękowej polskiego języka pozbawione takich sprzeczności.

W dyskusji na tematy fonologiczne (czyli — jakbyśmy woleli powiedzieć — fonematyczne) przeprowadzonej na łamach *Izwestii Akademii Nauk ZSRR* mimo dużych różnic zdań w niektórych kwestiach niemal bezwyjątkowo wypowiedziano się za ścisłym powiązaniem fonetyki z „fonologią“ i ustawieniem obu nauk na płaszczyźnie badania tego samego przedmiotu: obiektywnej rzeczywistości dźwiękowej materii językowej.

2. ISTOTA FONEMU

Sposób naświetlenia zagadnienia istoty fonemu jest ściśle związany z postawą filozoficzną poszczególnych szkół językoznawczych. Przypomnimy tu takie zasadnicze koncepcje jak psychologistyczna, reprezentowana najpierw przez Baudouina de Courtenay, a następnie w zmienionej i mniej skrajnej formie przez Edwarda Sapira, czysto idealistyczna (w sensie niemal platońskim) reprezentowana przez V. Brøndala, abstrakcjonistyczna (W. F. Twaddell), quasi-fizykalna (D. Jones), a wreszcie materialistyczno-mechanistyczna (L. Bloomfield).

Jeśli się zgodzimy z proponowaną w poprzednim rozdziale metodą indukcyjną, to punktem wyjściowym dla ustalenia istoty fonemu musi być obiektywnie dany dźwięk mowy. Wszelka klasyfikacja naukowa musi zasadać się na dwóch podstawowych czynnościach: wyodrębnieniu

i identyfikacji. Wyodrębnienie elementów fonetycznych z danego materiału odbyć się może różnymi sposobami. Czynność ta, którą ostatnio nazywa się segmentacją, może polegać na obserwacji ruchów i pozycji artykulacyjnych i ustaleniu określonych synchronicznych kompleksów artykulacyj. Zwolennikiem tej metody był zmarły niedawno Paul Menzerath². Podobną metodę przyjmuje również Pike³. Mowę można też dzielić na dalej nierozkładalne elementy słuchowe. Zwolennikiem segmentacji audytorycznej jest m. in. B. Bloch⁴. Wreszcie nowoczesna technika pozwala też wyodrębnić podstawowe elementy fonetyczne na drodze analizy akustycznej. Najlepiej do tego celu nadaje się spektrograf akustyczny używany przez M. Joosa, K. Pottera i innych fonetyków amerykańskich⁵. Nie posiadamy wprawdzie takiej pracy, która by poprzez przebadanie tego samego materiału wszystkimi trzema metodami wykazała, iż przy poprawnym zastosowaniu każda z nich prowadzi do takich samych wyników, niemniej duża zgodność w oddzielnych pracach prowadzonych różnymi metodami wskazuje, iż taki wniosek byłby uzasadniony. Dobrą próbę konfrontacji tych metod znajdujemy w podręcznikowej, nieco w pewnych punktach przestarzałej, ale skądinąd cennej pracy E. Dietha⁶.

Od metody segmentacji zależy metoda identyfikacji. W badaniach ściśle akustycznych każda cecha segmentu określona jest liczbowo. Duża precyzja aparatów pozwala otrzymać bardzo dokładne liczby, które właśnie przez swoją dokładność wykazują dobitnie różnicowania ilościowe. Ścisła indukcyjność wymaga, by wśród tych danych liczbowych wyłowić pewne klasy również na drodze matematycznej. Opracowuje się odpowiednie schematy i formuły statystyczne, ale ponieważ w grę wchodzi wiele czynników różnicujących, zagadnienie jest zawile. Metoda

² P. Menzerath i A. de Lacerda, *Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung*, Berlin — Bonn 1934.

³ K. L. Pike, *Phonetics*, London 1943.

⁴ B. Bloch, *A Set of Postulates for Phonemic Analysis*, *Language*, vol. 24, nr 8, 1948, s. 12 i n.

⁵ J. C. Steinberg i N. R. French, *The Portrayal of Visible Speech*, *The Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 18, nr 1, 1946, s. 4 i n.; W. Koenig, H. K. Dunn i L. Y. Lacy, *The Sound Spectrograph*, *JASA*, vol. 18, nr 1, 1946, s. 19 i n.; R. R. Riesz i L. Schott, *Visible Speech Cathode-Ray Translator*, *JASA*, vol. 18, nr 1, 1946, s. 50 i n.; H. Dudley i O. Gruenz Jr., *Visible Speech Translators with External Phosphors*, *JASA*, vol. 18, nr 1, 1946, s. 62 i n.; G. A. Kopp i H. C. Green, *Basic Phonetic Principles of Visible Speech*, *JASA*, vol. 18, nr 1, 1946, s. 74 i n.; M. Joos, *Acoustic Phonetics*, *Suppl. to Language*, vol. 24, nr 2, 1948, s. 98 i n.; R. K. Potter, G. A. Kopp, H. C. Green, *Visible Speech*, New York 1947, s. 22 i n.

⁶ E. Dieth, *Vademecum der Phonetik*, Bern 1950.

akustyczna, jako najnowocześniejsza, czeka jeszcze na rozwiązanie problemu identyfikacji ⁷.

Najbardziej niepewnie przedstawia się zagadnienie identyfikacji w analizie artykulacyjnej. Opis elementów nie operujący danymi lezbowymi, mimo tak wnikliwych prac jak cytowana K. L. Pike'a *Phonetics*, musi zawsze czynić wrażenie arbitralności. Nie ma zasady, która by określała, czy pewne dwa konkretne segmenty należy określić jako identyczne. Każda klasyfikacja artykulacyjna wychodzi bowiem od opisu anatomiczno-fizjologicznego. Badacz może ustalić bardzo znaczną ilość pozycji i ruchów artykulacyjnych, by następnie podciągnąć określony segment pod dany typ i na tej podstawie stwierdzić jego identyczność z drugim. Niemal każdy wybitniejszy fonetyk stosuje inną metodę klasyfikacji artykulacyjnej w płaszczyźnie czysto fonetycznej (czyli, jak mówią niektórzy, subfonematycznej), zwłaszcza w zakresie samogłosek, i nie ma obiektywnego sposobu stwierdzenia, która z tych metod jest najtrafniejsza. W rezultacie stosuje się de facto metodę łączną: identyfikuje się słuchem, a opisuje cechy artykulacyjne.

W obecnej chwili najbardziej zadowalające wyniki wydaje się dawać identyfikacja słuchowa. Przyjmuje się tutaj zasadę — zresztą z reguły milcząco — że „subfonematycznie“ za identyczne uważane są takie głoski, które wyszkolone ucho ocenia jako nierozróżnialne ⁸. Można tej metodzie postawić zarzut subiektywności. Jest to jednak zarzut pozorny. Skoro ustalono już normy rozróżnialności — czyli czułości różnicowej — przeciwnego zmysłu słuchu w reakcjach na tzw. tony proste ⁹ i dźwięki muzyczne ¹⁰, to będzie można zapewne ustalić podobne normy reakcji na dźwięki mowy. Skoro takie normy zostaną ustalone, problem identyfikacji słuchowej zostanie rozwiązany. Badacz, który poprzez odpowiednie wyszkolenie potrafi bezbłędnie rozróżnić wszelkie typy dźwięków mowy wyznaczone normami, da opis pozbawiony błędu subiektywności. Jakkolwiek takich norm jeszcze nie opracowano, okazuje się, że wytrawni fonetycy do takiej normy poważnie się zbliżają. Pośrednim dowodem tego jest fakt, iż badacze o bardzo różnym wyszkoleniu opisują niezależnie od

⁷ A. Maack, *Über die Lautdaueranalyse nach den Methoden der Großzahlenforschung*, Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft, R. 2, z. 3/4, 1948, s. 135 i n.; R. K. Potter i J. C. Steinberg, *Toward the Specification of Speech*, JASA, vol. 22, nr 6, s. 807 i n.

⁸ Explicite u Pike'a, *Phonetics*, s. 15.

⁹ H. Fletcher, *Speech and Hearing*, New York 1948, s. 144 i n.; M. Kwiek, *Zagadnienia czułości słuchu* (artykuł powielony, na prawach manuskryptu); M. Kwiek, *Badanie nad przebiegiem czułości słuchu na amplitudę dźwięków*, Pozn. Tow. Przyjaciół Nauk, wyd. mat.-przyr., t. VI, z. 9, Poznań 1950.

¹⁰ B. Tietlow, *Psychologia zdolności muzycznych*, Warszawa 1952, s. 104 i n.; N. A. Garbuzow, *Zonnaja priroda zwukowysotnogo słucha*, Moskwa—Leningrad 1948.

siebie określony język czy dialekt czysto fonetycznie, tj. subfonematycznie, często z daleko idącą zgodnością.

Wyodrębnienie i identyfikacja występujących w danym języku czy dialekcie segmentów prowadzi do ustalenia inwentarza segmentów, który jest zespołem klas segmentów. Każda zaś klasa w tym zespole obejmuje segmenty identyczne. Każdą taką klasę można traktować bądź to jako dostatecznie duży i dlatego reprezentacyjny dla danego języka czy dialektu zbiór konkretnych zjawisk, bądź też jako abstrakcję. W tym drugim wypadku mamy jednak do czynienia, z naszego punktu widzenia, nie z jakąś fikcją ani apriorycznie uwarunkowanym, niematerialnym, transcendentnym odpowiednikiem świata materialnego, lecz z pojęciem zbiorowym, uogólnieniem będącym wynikiem pracy badawczej, której adekwatność jest obiektywnie sprawdzalna.

Za przyjęciem kryterium słuchowego w identyfikacji prowadzącej do uogólnień, do owych klas, które są składnikami inwentarza fonetycznego, przemawia w szczególności fakt, że sposób przyswajania języka w jego formie dźwiękowej w obrębie określonej społeczności językowej odbywa się właśnie poprzez obserwację słuchową. Dalej fakt istnienia w każdym języku określonych norm subfonematycznych świadczy o tym, że społeczne przyswajanie języka odbywa się na drodze czysto słuchowej percepcji niezależnej od systemu fonematycznego. Że w umysłach osób władających danym językiem lub dialektem powstaje poczucie pewnego systemu, czy też, jeśli kto woli, pewnej struktury obejmującej inwentarz segmentów i wykazującej w nim pewien ład, temu nie zamierzamy zaprzeczać. Niemniej uważamy, że naukowo pewne rezultaty w zakresie ustalania tego systemu należy uzyskiwać nie na drodze analizy psychologicznej, lecz poprzez krytyczne badanie obiektywnie danego materiału językowego. Przy zastosowaniu określonych kryteriów, o których będzie mowa w dalszym ciągu, segmenty zidentyfikowane podlegają klasyfikacji, która prowadzi do ustalenia systemu lub struktury fonematycznej danego języka czy dialektu. Składnikami tego systemu są fonemy. I znowuż można fonemy uważać bądź za klasy konkretnych, do zewnętrznej rzeczywistości należących segmentów, bądź też za abstrakcje w rozumieniu, któreśmy wyżej podali dla składników inwentarza fonetycznego. Jeżeli abstrakcje takie będziemy ujmować tak, jak to wyżej sugerowaliśmy, wydaje się nam, że pozostawienie w tym miejscu alternatywy interpretacyjnej nie jest wynikiem jakiejś niekonsekwencji czy niezdecydowania. Z chwilą określenia jednolitej metody i postawy poznawczej prowadzącej do ustalenia fonemów, rozstrzygnięcie postawionej tu alternatywy nie wydaje się być koniecznością w konkretnej pracy językoznawczej. Jeśli zaś rozwiązanie jej jest konieczne, to zdaniem naszym językoznawca ma prawo odwołać się do

erudycji i fachowej subtelności filozofa i bądź pozostawić mu to zadanie w całości, bądź domagać się współpracy.

3. KRYTERIA FUNKCJONALNOŚCI FONEMATYCZNEJ

Jeśli pod względem ogólnoteoretycznym rozróżnić można wśród licznych szkół językoznawczych wiele odcieni, to w zakresie ustalenia kryteriów funkcjonalności dadzą się wyodrębnić wyraźnie dwa kierunki: semantyczny i dystrybucyjny. Pomijając szereg mniej istotnych szczegółów, można zasadnicze tezy tych dwóch kierunków określić następująco: Kierunek 1: Dwa elementy fonetyczne są funkcjonalnie odrębne, jeśli służą w danym języku lub dialekcie do rozróżniania znaczeń (leksykalnych względnie gramatycznych). Kontrapozycję tej tezy stanowi zasada: Jeśli dwa elementy fonetyczne nie służą do rozróżniania znaczeń, to nie są funkcjonalnie odrębne. Kierunek 2: Dwa elementy fonetyczne są funkcjonalnie różne, jeśli występując w rozmaitych kontekstach stanowią opozycję. Ponieważ przeciwieństwem opozycji może być bądź variancja fakultatywna, bądź kombinatoryczna, kontrapozycją wymienionej tezy jest zasada: jeśli dwa elementy występując w rozmaitych kontekstach stoją w wzajemnym stosunku variancji fakultatywnej lub kombinatorycznej, nie są funkcjonalnie odrębne.

Bardzo często termin „fonolog“ używany jest w stosunku do wyznawcy kierunku pierwszego. Zwolenników koncepcji drugiej często tym terminem się nie ujmuje i dlatego chwilowo zatrzymamy tę tradycję terminologiczną w dalszej dyskusji w niniejszym odcinku artykułu.

Otóż fonologowie, poza takim skrajnym wypadkiem, jakim jest skandynawska szkoła strukturalistyczna, nie odrzucają postulatów dystrybucji. Najwybitniejszy fonolog, Trubecki, w swym podstawowym dziele *Grundzüge der Phonologie* szeroko ilustruje zagadnienia dystrybucji. Uważa on jednak, a z nim inni fonologowie, że analiza dystrybucji jest tylko chwytem metodycznym, a nie podstawą definicji fonemu. Na odwrót, zwolennicy drugiej koncepcji nie zamykają oczu na związki między zagadnieniami fonemu a elementami znaczeniowymi i ich rozróżnianiem. Uważają oni jednak, że różnice semantyczne nie wchodzą w definicję fonemu. Do tej grupy fonetyków i językoznawców, którzy odrzucają względy semantyczne w definicji fonemu, należą m. in. Jones¹¹ i B. Bloch¹². W dyskusji na temat fonologii na łamach *Izwestii* stanowiska były podzielone, przeważał jednak wciąż kierunek „semantyczny“, zgodny w tym punkcie z tezą Marra. W swej popularno-naukowej broszurze pt. *Fonologia* radziecka uczona Achmanowa bardzo stanowczo sprzeciwia się temu

¹¹ D. Jones, *The Phoneme: Its Nature and Use*, Cambridge 1950, § 52.

¹² B. Bloch, *op. cit.*, § 0.3.

kierunkowi i staje zdecydowanie po stronie teorii dystrybucyjnej¹³. Przeciwno wiązaniu na płaszczyźnie funkcjonalnej zjawisk dźwiękowych z semantyką wypowiada się również Czikobawa¹⁴. Jak widać, kontrolersja „semantyczność versus dystrybucja“ przecina poglądy językoznawcze, pod innymi względami zupełnie inaczej podzielone.

Konsekwencją semantycznej definicji fonemu wydaje się być twierdzenie, które wyrażone *explicite* znajdujemy w najróżniejszych pracach fonologicznych: Jeżeli w danym wyrazie zamienimy pewną głoskę na inną i otrzymamy nową treść intelektualną (mniej ściśle: inny wyraz) lub twór pozbawiony treści intelektualnej, to takie dwie głoski należą do dwóch odrębnych fonemów, względnie stanowią odrębne fonemy. To twierdzenie nie wytrzymuje konfrontacji z faktami. Dwie określone głoski w danym języku względnie dialekcie mogą się wymieniać dając w jednym wypadku różne treści intelektualne, a w innym wypadku nie dając takiej różnicy. Można by tu przytoczyć znane zjawiska *sandhi*, choćby z polskiego języka, gdzie każda głoska zwarta, szczelinowa lub zwartoszczelinowa na końcu wyrazu może być bezdźwięczna lub dźwięczna w zależności od początkowej głoski następnego wyrazu. Tak więc różnica dźwiękowa między *t* a *d* wiąże się z różnicą znaczeniową na przykład w parach *tom* — *dom*, *tusza* — *dusza*, ale ta sama różnica dźwiękowa nie wiąże się z różnicą znaczeń, jeśli się zestawia takie zespoły, jak np. *brat siostry* i *brat Geni*.

Na powyższy zarzut mogą jednak fonologowie znaleźć podwójną odpowiedź. Po pierwsze, podstawowe twierdzenie fonologii w zwężonej wersji nie utrzymuje, że takie dwie głoski należą do różnych fonemów, których wymiana w każdym wypadku daje różnicę znaczeniową. Wystarczy, jeśli daje ją w pewnych wypadkach. Po drugie, podstawowe twierdzenie fonologii można zwęzić stosując je do wyrazów wziętych w izolacji, a nie w kontekście. Nasuwają się tu co najmniej dwa zastrzeżenia: 1° Nie wiadomo, ile wypadków potrzeba, aby ustalić, że różnica fonetyczna jest znacząca fonologicznie (Czy wystarczy jeden?). 2° Jakim prawem eliminujemy wyrazy występujące w kontekście zdaniowym, skoro normalnie wyrazy są używane właśnie w zespołach, a nie w izolacji.

Należy poza tym zwrócić uwagę na fakt, że nawet w izolacji wzięte wyrazy poprzez tę samą wymianę fonetyczną mogą się różnić znaczeniem, ale nie muszą. Na przykład ang. [*bɔ'gin*] znaczy to samo co [*bil'gin*] (obie formy są mniej więcej równie częste w szkolnej angielszczyźnie), ale [*ə'diʃn*] nie znaczy tego samego co [*i'diʃn*] (*addition* — *edition*), a [*ə'luzʃn*] to co innego niż [*i'luzʃn*] (*allusion* — *illusion*).

Skoro zatem postulat fonologów zwęża się do postaci określającej, że różne dźwięki są funkcjonalnie odrębne, jeśli choćby w pewnych

¹³ O. C. Achmanowa, *Fonologija*, Moskwa 1954, s. 13 i n.

¹⁴ A. C. Czikobawa, *Wwiedienije w obszczeje jazykoznanije*, Moskwa 1952, s. 142.

wypadkach (w jednym?) wiążą się z różnicą znaczenia, to trzeba dodać, że na odwrót różnice znaczeniowe bynajmniej nie muszą wyrażać się różnicami fonicznymi. Takie przykłady, jak polskie *morze* — *może*, *karze* — *każe*, *ład* — *lont*, *masz* — *marz* — *maż*, *Bóg* — *Bug* — *buk*, angielskie *see* — *sea*, *meet* — *meat*, *maid* — *made*, *saw* — *sore*, *mayor* — *mare* można łatwo mnożyć. Kto by wysuwał twierdzenie, że homonimia jest tylko wyjątkowym zjawiskiem w języku, i że z zasady różnice znaczeniowe znajdują wyraz w zróżnicowaniu fonicznym, ten miałby poważne trudności z wykazaniem, że wyjątkowymi są takie zjawiska jak franc. *sain*, *saint*, *sein*, *seing*, *ceint*, *ceins* (wszystkie wyrazy wymawiane: [sɛ̃]), *sang*, *sans*, *sent*, *cent* (wszystkie: [sɑ̃]), *ver*, *verre*, *vers*, *vert*, *vair* (wszystkie: [vɛ:r]), *tin*, *tins*, *tint*, *tain*, *teind*, *teins*, *teint*, *thym* (wszystkie: [tɛ̃]). Pojęcie homonimu nie jest zresztą ściśle semantyczno-fonetyczne, lecz także etymologiczne, obejmuje się nim bowiem wyrazy o takim samym brzmieniu, lecz różnym znaczeniu i różnego pochodzenia. Każdy obszerniejszy słownik informuje o tym, że jeden wyraz (w czym implikowana jest jedność brzmienia i pochodzenia) ma nieraz kilka, kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt znaczeń.

Nie można też pominąć milezieniem faktu, że w każdym języku istnieją synonimy — wyrazy o różnym brzmieniu (i nota bene pochodzeniu) lecz takim samym znaczeniu. Ewentualne zróżnicowania konotacyjne między synonimami mają z zasady (a nawet z definicji) podłoże nie leksykalne (semantyczne w wąskim znaczeniu), lecz emocjonalne i stylistyczne, a te kryteria są wyłączone z rozważań fonologicznych.

Rozpatrzenie związków pomiędzy formą foniczną a znaczeniem prowadzi ostatecznie do następujących stwierdzeń:

1. Określona różnica fonetyczna w danym języku w pewnych wypadkach wiąże się z różnicą znaczeniową, a w innych wypadkach z taką różnicą się nie wiąże.

2. Określona identyczność fonetyczna w danym języku w pewnych wypadkach wiąże się z identycznością znaczeniową, a w innych z taką identycznością się nie wiąże.

3. Identyczne znaczenia w określonym języku w pewnych wypadkach mają identyczną formę fonetyczną, a w innych różną.

4. Różne znaczenia w określonym języku w pewnych wypadkach sygnalizowane są różnymi formami fonetycznymi, a w innych takimi samymi.

Wydaje się, że powyższe stwierdzenia w sposób wystarczający wskazują, iż funkcjonalnej klasyfikacji głosek nie można przeprowadzić w oparciu o kryteria semantyczne.

Nie wytrzymuje również konfrontacji z faktami zasada, na podstawie której dwie głoski zalicza się do odrębnych fonemów, jeśli wymiana jednej na drugą powoduje powstanie tworu pozbawionego treści intelektualnej.

Może się tak oczywiście zdarzyć np. w polskim *woda* — **foda*, ale bywa też inaczej. Przytoczę tu autentyczne doświadczenie, którego byłem świadkiem: Profesor Firth, orientalista i fonetyk angielski, po zakończeniu jednego ze swych wykładów z zakresu językoznawstwa ogólnego, prowadzonego w jego języku ojczystym — angielskim, zwrócił się do swego audytorium, złożonego tak z Anglików, jak i cudzoziemców, z zapytaniem, czy ktoś zauważył w jego wymowie w czasie wykładu jakąś niezwykłość, która by utrudniała zrozumienie go. Żadna z kilkudziesięciu osób nie zauważyła niczego niezwykłego. Okazało się jednak, że wykładowca przez cały czas zamieniał świadomie każde [k] i [g] na początku wyrazu — na [t] i [d], jeśli następowała głoska [l]; wymawiał więc [tlas] zamiast [klas], [dlajd] zamiast [glajd] itd. Nikomu to nie tylko nie przeszkadzało w zrozumieniu, ale nikt tego nie zauważył. Oczywiście stało się tak z następujących powodów: 1. na początku wyrazu we wzorowej angielszczyźnie istnieje tylko [kl-] i [gl-], a nie istnieje [tl-] i [dl-]; 2. [tl-] i [dl-] z normalną w takim zestawieniu ploszą boczną jest podobne akustycznie do [kl-], [gl-]; 3. dla zrozumienia wyrazów w kontekście, a nieraz i w izolacji, nie jest konieczne wystąpienie w formie dźwiękowej nawet cech relawantnych poszczególnych fonemów. Wiele cech akustycznych zapewne słuchacz pomija w świadomej percepcji.

Nie da się również udowodnić twierdzenie, że wymiana głosek, które fonologowie uważają za warianty kombinatoryczne tego samego fonemu, nie zniekształca wyrazu nie do poznania, czyli nie „pozbawia go treści intelektualnej“. Oto [x] i [ç] są w potocznej niemieczyźnie wariantami jednego fonemu. Jednakże nie ma sposobu udowodnienia, że podstawienie np. [daç] zamiast [dax] nie czyni wyrazu niezrozumiałym, podczas gdy zamiana [dax] na [dak] ([k] i [x] są odrębne fonematycznie) daje taki skutek. Jeśli spytamy Niemca [vas haist 'ain daç] wprowadzimy go akurat w takie same zakłopotanie, jakie mu sprawi pytanie [vas haist 'ain dak]¹⁵.

Powróćmy jednak do języka polskiego. [t] i [d] należą do odrębnych fonemów. Fonolog jako argument dowodzący przytoczy tu takie pary jak [tom] — [dom], [tuša] — [duša]. Ponieważ [tom] znaczy co innego niż [dom], a [tuša] co innego niż [duša], [t] i [d] tworzą opozycję „fonologiczną“. Że *tusza* znaczy co innego niż *dusza*, to rzecz oczywista. Niejednokrotnie jednak rzeczy oczywiste są bardzo kłopotliwe jako problemy naukowe. Fonologiczne kryterium znaczeniowe prowadzi nieuchronnie do zestawiania z sobą treści, czy też — jeśli kto woli — desygnatów, które w żadnym praktycznym ani naukowo-teoretycznym ujęciu nie są porównywalne. Łatwo odpowiedzieć, jaka jest różnica między kwadratem a prostokątem

¹⁵ Wyraz *Dack* istnieje w dialektach górno-niemieckich w znaczeniu 'trzcina'; w dolno-niemieckim oczywiście *Dack* oznacza 'dach'.

(stosunek rzędu), między pojęciami „dobry“ i „zły“ (stosunek przeciwieństwa), ale jest co najmniej wątpliwe, czy można rozsądnie rozważyć różnicę między znaczeniem wyrazu *tusza* a znaczeniem wyrazu *dusza*, albo między desygnatem wyrazu *tom* a desygnatem wyrazu *dom*. To samo można powiedzieć o takich parach, jak *kosa* i *koza*, *pas-i bas* itd. Słowem, argumentacja fonologiczna wymagająca zestawiania „treści intelektualnych“ albo „desygnatów“ prowadzi w sposób nieuchronny do porównywania najzupełniej pozbawionego sensu praktycznego, społecznego, empirycznego, psychologicznego, a więc — śmiało chyba rzec można — do porównań bezsensownych. Cóż bowiem z tego wynika, że *koza* to nie to samo, co *kosa*? Stwierdzenie, że istnieje różnica znaczeniowa między ‘kozą’ a ‘kosą’, konieczne — czy też wystarczające — do ustalenia fonologicznej odrębności głosek [s] i [z] jest już nie truizmem, lecz paradoksem; można bowiem o nim powiedzieć, że jest równie prawdziwe jak bezsensowne. Kto by sądził, że tu celowo dla wzmocnienia swej argumentacji dobierał paradoksalne zestawienia, niechaj w dowolnym miejscu otworzy jakąkolwiek pracę omawiającą dane zagadnienie, a znajdzie łatwo zestawienia jeszcze bardziej zaskakujące.

Gdyby różnicom fonicznym odpowiadały w sposób konieczny i konsekwentny równoległe, porównywalne i w jakimś sensie proporcjonalne różnice treściowe, gdyby na przykład różnica znaczeniowa między [tom] a [dom] była taka sama, jak między [tuša] a [duša], albo [tur] i [dur], i gdyby identycznościom fonicznym odpowiadały choćby tylko względne identyczności treściowe, można by przyjąć „semantyczną“ definicję fonemu. Że tak jednak nie jest nawet w najodleglejszym przybliżeniu, to — mam nadzieję — zostało wystarczająco wykazane¹⁶.

Przedstawione powyżej rozważania zostały oparte na materiale z zakresu zjawisk głoskowych, jednakże cała argumentacja odnosi się mutatis mutandis także do tzw. prozodemów, por. niem. *schal* — *Schall*, *Kahn* — *kann*; franc. *mettre* — *maître*, *bette* — *bête*; w zakresie tonemów: Somali: *gees* ‘strona’ — *gèes* ‘róg’, *diin* ‘religia’ — *dīn* ‘zółw’¹⁷; kantoński: *kwài* ‘dom’ — *kwāi* ‘zółw’, *sà:n* ‘trzy’ — *sā:n* ‘ubranie’¹⁸.

Metoda ustalania fonemów według dystrybucji głosek (segmentów)

¹⁶ Przeciw semantycznemu ujmowaniu fonemu wypowiadałem się w kilku miejscach, zob. np. *Intonation of Conversational English*, Wrocław 1952, s. 13 i n. (por. też rec. tejże pracy: *Časopis pro moderní Filologii*, R. XXXV, nr 2, 1953, s. 108 i n.; *Le Maître Phonétique*, ser. III, nr 99, 1953, s. 13 i n. *Language*, vol. 31, nr 1, s. 150 i n.; *Stress in Modern English*, Biuletyn PTJ, z. XI, 1952, s. 46 i n.

¹⁷ Cyt. według L. Armstrong, *The Phonetic Structure of Somali*, Mitteil. des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin, R. XXXVII, oddz. III, 1934, s. 116 i n.

¹⁸ Cyt. według Jonesa, *op. cit.*, s. 154.

opiera się na zasadzie, że pomiędzy dwiema głoskami może zachodzić jeden z trzech związków:

- a) obie mają wszystkie konteksty wspólne,
- b) obie nie mają żadnego kontekstu wspólnego,
- c) obie mają niektóre konteksty wspólne.

Symbolicznie można te związki przedstawić tak: niech x i y oznaczają określone dwie głoski, A, A', A'' różne konteksty poprzedzające, B, B', B'' różne konteksty następujące. Istnieją możliwości takie:

I. AxB	1. AyB
II. $A'xB'$	2. $A'yB'$
III. $A''xB''$	3. $A''yB''$
.
.
.
itd.	itd.

Jeśli w danym wypadku zachodzi I, II, III itd. oraz 1, 2, 3 itd., wówczas głoski x oraz y mają wszystkie konteksty wspólne.

Jeżeli zachodzi I, II, III itd., a nie zachodzi 1, 2, 3 itd., głoski x oraz y nie mają żadnego kontekstu wspólnego.

Jeżeli zachodzi I, II, III itd. oraz 1 i 2, ale nie zachodzi 3, wówczas głoski x i y mają niektóre konteksty wspólne.

Badanie dystrybucji głosek w kontekstach prowadzi do wyłonienia cech relewantnych głosek.

Fonemy to grupy głosek o określonych cechach relewantnych bądź posiadające wszystkie konteksty wspólne, bądź nie posiadające żadnych kontekstów wspólnych tudzież głoski nie wchodzące w skład takich grup, lecz posiadające określone cechy relewantne.

Głoski o określonej cesze relewantnej, które posiadają wszystkie konteksty wspólne to warianty fakultatywne określonego fonemu.

Głoski o określonej cesze relewantnej, które nie posiadają żadnego kontekstu wspólnego to warianty warunkowe (inaczej: pozycyjne lub kombinatoryczne) określonego fonemu.

Związki, jakie zachodzić mogą między głoskami, ilustrują następujące przykłady:

W języku niemieckim mamy:

$re:gn$ oraz $be:gn$
 $ro:t$ oraz $bo:t$
 $gra:s$ oraz $gka:s$
 $drai$ oraz $dba:ai...$ itd.

W każdym kontekście, w którym występuje wibrujące języczkowe R , występuje także trące języczkowe R . Głoski R i R mają wszystkie kon-

teksty wspólne. Relewantną cechą tych głosek jest artykulacja języczkowa. Głoski *r* oraz *ʀ* są w języku niemieckim wariantami fakultatywnymi jednego fonemu¹⁹.

W języku angielskim (typ brytyjski) mamy:

lo, ale nie mamy **l̄o*
lak, ale nie mamy **l̄ak*
lip, ale nie mamy **l̄ip*;

z drugiej strony mamy:

kol̄, ale nie mamy **koł*
wel̄, ale nie mamy **wel*
dol̄, ale nie mamy **dol*.

Angielskie *l* i *l̄* nie mają żadnego kontekstu wspólnego. Wspólną cechą relewantną obu głosek jest artykulacja boczna. Obie stanowią warianty warunkowe (pozycyjne, czyli kombinatoryczne) jednego fonemu.

W polskim języku mamy:

rok oraz *lok*
ras oraz *las*
rup oraz *lup*
rak oraz *lak*

[*ryś*], ale nie mamy **[lyś]*, a z drugiej strony mamy [*lipa*], ale nie mamy **[ripa]*. Polskie [*r*] i [*l*] mają niektóre konteksty wspólne. Dźwięczność i ustna artykulacja przedniojęzykowa, które są wspólnymi dla tych dwóch głosek cechami artykulacyjnymi, nie są jednak dla nich relewantne. [*r*] i [*l*] należą w polskim do dwóch odrębnych fonemów.

Samo pojęcie głoski, któreśmy wyżej wprowadzili bez definicji jest również pojęciem fonematycznym i wylania się na tle analizy dystrybucyjnej segmentów. Nie możemy tu wdawać się w szczegóły. Ograniczymy się do następującego wyjaśnienia: Niektóre zespoły segmentów występują w określonym języku zawsze łącznie lub też w określonych pozycjach łącznie. Na przykład aspiracja jest oddzielnym segmentem. W języku angielskim występuje ona łącznie z silną (czyli fortis) ploszą na początku sylaby akcentowanej przed samogłoską tudzież w wygłosie. Plosza mocna oraz aspiracja wchodzi w skład jednej głoski w języku angielskim, mianowicie głoski zwartej mocnej. Zespoły takich samych lub prawie takich

¹⁹ Polskie *l* i *ʀ* nie są wariantami fakultatywnymi jednego fonemu, albowiem nie mają wszystkich kontekstów wspólnych, lecz tylko niektóre. Bo choć wszędzie tam, gdzie występuje *l*, może wystąpić też *ʀ*, ale nie na odwrót: istnieje wyraz *auto*, ale nie istnieje **alto*. Podobnie jak wiele innych języków polski posiada jedną parę fonemów samogłoskowych niezgłoskotwórczych: *i* oraz *ʏ*, odrębnych fonematycznie od samogłosek sylabicznych (por. *Krajna* — *krajna*).

samych segmentów mogą w jednym języku stanowić zespoły głosek, a w innych pojedyncze głoski. Na przykład we wszystkich bodaj językach europejskich zespół [nd] jest dwugłoskowy. Natomiast w Zulu i Xhosa zespół [nd] stanowi jedną głoskę²⁰.

Głoski bywają monosegmentalne, bisegmentalne i polisegmentalne.

Poruszyliśmy wyżej tylko najbardziej istotne zagadnienia dystrybucji. Informacje szczegółowe znaleźć można u B. Blocha, *A Set of Postulates for Phonemic Analysis*, K. L. Pike'a, *Phonemics* oraz D. Jonesa, *The Phoneme*.

W omówionych wyżej przykładach cytowano wyrazy, podobnie jak w tradycyjnej procedurze „fonologicznej“. Jednakże ukazane zasady stosuje się w analizie całkowitych fraz. Wyraz bowiem jest jednostką morfologiczno-syntaktyczną, a nie fonetyczną, a — jak zobaczymy dalej — analiza gramatyczna nie może poprzedzać analizy fonematycznej. Ponieważ jednak niektóre wyrazy mogą stanowić całkowitą frazę (która jest jednostką fonetyczną), w praktyce można posługiwać się wyrazami pod warunkiem, że 1. analizuje się wyrazy jako minimalne ale całkowite frazy; 2. w kompletnej analizie nie pomijamy faktów, które mogą nie występować w izolowanych wyrazach, ale mogą występować w frazach wielowyrazowych.

4. STOSUNEK MORFOLOGII DO FONEMATYKI

Konkretnym materiałem językowym będącym przedmiotem analizy są teksty danego języka. Analiza ta dotyczy pierwotnie tekstu mówionego, czyli dźwiękowego, jako że forma pisana jest wtórna. W praktyce przeprowadza się oczywiście często analizę tekstu pisanego, badacz zawsze jednak musi pamiętać o tym, że niektórych elementów pismo nie oddaje lub oddaje je w formie skażonej.

Rozróżniamy dwa podstawowe rodzaje analizy: fonologiczną (w sensie proponowanym powyżej) oraz gramatyczną. Na analizę fonologiczną składa się analiza fonetyczna i fonematyczna, a na analizę gramatyczną — morfologiczna i składniowa. Pragnęlibyśmy poświęcić kilka uwag hierarchii tych analiz. O stosunku analizy fonetycznej do fonematycznej była mowa wyżej. Wysunęliśmy tam postulat głoszący, iż zależność ich jest jednokierunkowa, mianowicie, że analiza fonetyczna winna ściśle i konsekwentnie poprzedzać analizę fonematyczną; innymi słowy, że druga musi opierać się na danych otrzymanych z pierwszej. Pozostawimy na uboczu stosunek analizy morfologicznej do syntaktycznej, jako leżący poza zakresem tematu niniejszego artykułu, zatrzymując

²⁰ Por. D. M. Beach, *The Phonetics of the Hottentot Language*, Cambridge 1938, s. 29—30; Pike, *Phonetics*, s. 44—45; D. Jones, *The Phoneme*, § 12 oraz § 260—263.

się na rozpatrzeniu stosunku analizy fonologicznej (tj. fonetycznej i fonematycznej) do morfologicznej.

Na podstawie tego, cośmy wyżej powiedzieli o analizie fonetycznej i fonematycznej, stwierdzić wypada, że ściśle fonetyczna (czyli, jak się niektórzy wyrażają, subfonematyczna) analiza tekstu nie wymaga uprzedniego wyznaczenia w nim morfemów, jako że polega ona na segmentacji dźwiękowego continuum mowy i inwentaryzacji segmentów. Nasuwa się jednak zagadnienie, czy do zorganizowania zinwentaryzowanych segmentów w fonemy konieczne jest uprzednie wyznaczenie granic morfologicznych. W wielu ujęciach i opisach językoznawczych zawarta jest implícite pewna sprzeczność wewnętrzna. Oto fonemy wyznacza się w obrębie morfemów, a same morfemy określa się jako nacechowane pewną treścią określone zespoły fonemów. Nasuwa się pytanie: czy dla ustalenia morfemów konieczne jest uprzednie wykrycie fonemów, czy też na odwrót dla ustalenia fonemów konieczna jest uprzednia znajomość morfemów²¹.

Mogłoby się wydawać, że granica morfologiczna jest lub co najmniej może być istotna w klasyfikacji głosek według fonemów. Znanym przykładem jest stosunek wzajemny niemieckich [x] i [ç]²². Gdyby pominąć te granice, wypadłoby na podstawie zestawienia [ku:xən]—[ku:çən] i ewentualnie [rauxən]—[frauçən] rzekomo uznać opozycję [x:ç,] czyli uznać odrębność fonematyczną tych dwóch głosek. Powszechnie (i tak w cytowanych pracach) przyjmuje się tezę, że granica morfologiczna decyduje tu o przynależności tych głosek do jednego fonemu na zasadzie, że na początku morfemu może wystąpić [ç], a nigdy [x], wobec czego te głoski wyłączają się wzajemnie w tej pozycji, podobnie jak w innych, gdzie uwarunkowane są bezpośrednio poprzedzającą głoską, wobec czego (nie mogąc w granicach morfemów rozróżnić znaczeń) są wariantami kombinatorycznymi jednego fonemu.

Jeżeli do przeprowadzenia klasyfikacji fonematycznej konieczne jest poprzednie wyznaczenie morfemów, to morfemy trzeba ustalać nie jako zespoły fonemów, lecz głosek, by nie stworzyć błędnego koła. Podobną procedurę zaleca K. L. Pike w artykule *Grammatical Prerequisites to Phonemic Analysis*, *Word*, vol. 3, nr 3, s. 155 i n. Pike przechodzi od analizy fonetycznej równoległe do fonematycznej i morfologicznej. Tego rodzaju procedura nie wydaje się niemożliwa, prowadzi ona jednak do przeplatania płaszczyzn analizy tekstu, które może dać w pewnych wypadkach

²¹ Por. np. N. Trubetzkoy, *Principes de Phonologie* (wyd. franc.), Paris 1949, rozdział *Réflexions sur la morphologie*, s. 338 i n.

²² Por. G. Dietrich, *ç und x im Deutschen — ein Phonem oder zwei?*, *Zeitschr. f. Phon.*, vol. 7, z. 1/2, 1953, s. 23 i n.; D. Jones, *The Phoneme*, § 230—232 oraz 678; również L. Bloomfield, *German ç and x*, *Le Maître Phon.*, ser. III, nr 30, 1930, s. 27—28; N. Trubetzkoy, *Principes*, s. 299—300.

doraźną, praktyczną korzyść w rozwiązaniu poszczególnego problemu, ale jako ogólnie przyjęta metoda wprowadza nieład w szeregowaniu elementów — podobnie jak na pozór bardziej konsekwentna metoda przeprowadzenia analizy morfologicznej bezpośrednio po fonetycznej i następnie dokonanie analizy fonematycznej.

Bo oto jeśli do morfemów dochodzimy bezpośrednio z analizy fonetycznej, musimy uwzględnić nie tylko alternacje rzeczywiście morfologiczne (ściślej: morfonematyczne), ale i czysto fonetyczne. Tak na przykład w polskim morfemie *plód-* musielibyśmy — analizując teksty — stwierdzić nie tylko alternację $d\|t\|\xi\|\acute{z}$, ale i alternację $d\|d\|d\|t\|t\|t$ (gdzie d i t oznaczają zwarte dźwiękowe, a d i t zwarte faukalne — z płożą nosową), bo w pewnych pozycjach morfem ten może mieć formy z takimi właśnie głoskami.

W ogromnej większości wypadków alternacje fonetyczne przebiegają poprzez granice morfemów. Tak na przykład wspomniane wyżej wyłączenie się wzajemne głosek l i \bar{l} w języku angielskim występuje całkowicie niezależnie od przebiegu granicy morfologicznej. W wyrazie *well* mamy \bar{l} w wygłosie absolutnym, przed spółgłoską lub przed w w wyrazie następnym (np. w *well-to-do*, *well-watched*), ale l przed samogłoską sylabiczną i j (np. *well-earned*, *he isn't well yet*). Ta sama zasada obowiązuje wewnątrz morfemu, por. *welter*, *always* (z głoską \bar{l}), ale *wallet*, *million* (z głoską l)²³.

Fakt, że u zbiegu morfemów mogą w różnych językach (także i w polskim) istnieć zespoły głosek, które nie występują wewnątrz morfemów, w niczym nie zmienia faktu przynależności określonej głoski do określonego fonemu. Wypadek taki, jak cytowany wyżej, dotyczący niemieckich $[x]$ i $[\xi]$ można rozwiązać nie uciekając się do analizy morfologicznej, jeśli zważymy, że choć analiza fonologiczna (tj. fonetyczna i fonematyczna) jest zasadniczo synchroniczna — to znaczy dotyczy faktów występujących w określonym czasie — musi się ona liczyć z dynamicznością rozwoju języka. W pozycjach interkonsonantycznych ∂ w języku niemieckim zanika. W swobodnej wymowie cytowane wyrazy brzmią $[ku:x\eta]$, $[ku:\xi\eta]$, $[rau:x\eta]$, $[frau:\xi\eta]$. Stąd prosta zasada: przed przednim $[\eta]$ występuje środkowo-językowe $[\xi]$, a przed tylnojęzykowym $[\eta]$ — tylnojęzykowe $[x]$. Tak więc $[\xi]$ i $[x]$ wyłączają się wzajemnie i istotnie stanowią warianty kombinatoryczne jednego fonemu. Zjawiska fonetyczne, których prawidłowa interpretacja fonematyczna wydaje się zależna od uprzedniej analizy morfologicznej, dadzą się sprowadzić do właściwej postaci fonema-

²³ Trubecki przedstawił sprawę ang. l i \bar{l} mylnie na s. 300 (cyt. wyd. franc.), co można stwierdzić w którejkolwiek z nowszych fonetyk języka angielskiego, np. D. Jones, *The Phonetics of English*. Cambridge 1950, § 297; D. Jones, *An Outline of English Phonetics*, wyd. 8, Cambridge 1956, s. 173—178.

tycznej w oparciu o elementy ustalone wyłącznie w płaszczyźnie fonetycznej. W języku angielskim na przykład ustalenie jednostek rytmicznych rozwiązuje szereg tego rodzaju problemów²⁴.

Wysuwamy zatem tezę: Analiza fonetyczna bada całość tekstu. Kolejna analiza fonematyczna bada dystrybucje głosek w obrębie fraz ograniczonych pauzami (kryterium fonetyczne!), bez względu na granice morfemów. Analiza morfologiczna następuje po analizie fonematycznej.

W powyższym artykule nie usiłowano przedstawić jakiejś nowej teorii, lecz starano się na podstawie istniejących tez stworzyć zespół kilku podstawowych postulatów dotyczących fonematyki, postulaty te zilustrować i uzasadnić. Starano się wśród istniejących różnych poglądów wyłonić taki zespół postulatów, który byłby pozbawiony wewnętrznych sprzeczności, by w ten sposób ująć węzłowe zagadnienia fonematyki w sposób możliwie najbardziej konsekwentny. Jak dalece wysunięte tutaj postulaty nadają się do zastosowania w współczesnych pracach językoznawczych, o tym mogłaby zdecydować szersza dyskusja. Niezależnie od oceny słuszności owych postulatów, artykuł powyższy spełni swój cel, jeśli choć w pewnej mierze przyczyni się do rozwinięcia dyskusji na poruszony temat, który — jak się zdaje — dla ogólnej teorii językoznawczej nie jest bez znaczenia.

²⁴ W. Jassem, *Indication of Rhythm in the Transcription of Educated Southern English*, *Le Maître Phon.*, ser. III, nr 92, 1949, s. 22 i n. (por. cmówienie tego artykułu: G. Dietrich, *Über die höheren Ordnungen phonologisch-linguistischer Gliederung im englischen Satz nebst einigen Folgerungen für die phonetische Umschrift von Texten*, *Zeitschr. f. Phon.*, R. 6, z. 1/2, 1952, s. 37 i n.); W. Jassem, *Stress in Modern English*, s. 48—49.

Les fonctions du texte et des catégories de propositions

I. LE TEXTE ET SES RAPPORTS FONDAMENTAUX

La donnée fondamentale de la recherche linguistique est le texte, un phénomène physique produit par le sujet parlant. Le texte est un continu où se présentent et alternent des éléments correspondant d'une manière systématique et conventionnelle aux éléments déterminés de la réalité. Ces éléments sont dégagés des textes par deux procédés simultanés: la délimitation¹ et l'abstraction; simultanément on dégage de la réalité correspondante les significations de ces éléments par deux procédés analogues. On peut exprimer ces procédés par la formule:

$$\frac{T}{R} : \frac{T}{R} : \frac{T}{R'} \text{ etc.}$$

Pour le sujet du présent travail il est le plus important de définir le caractère du rapport conventionnel de correspondance et de le distinguer des rapports non-conventionnels. Par *rapport conventionnel de correspondance* on entend le rapport qui est fondé sur l'usage d'une communauté²; il s'oppose aux rapports non-conventionnels, valables toujours et partout. Les plus importants sont: 1° le rapport fondé sur les lois de la nature (le rapport de cause à l'effet), p. ex. le rapport entre la température de l'air et la fleuraison des arbres, ou le rapport entre la température de l'eau et le sifflement de la bouilloire; 2° le rapport d'imitation qui consiste dans le fait que les éléments de la réalité qui se correspondent ont quelques traits identiques, p. ex. le rapport entre l'image et l'objet qu'elle „représente“, ou le rapport entre le mouvement de la main qui transmet le commandement *marchez!* et le mouvement de la personne qui marche³; 3° le rapport fondé sur les lois psychiques, le rapport d'expres-

¹ La délimitation est effectuée principalement au moyen de la commutation, c.-à-d. par observation des alternances des éléments du texte.

² C'est le rapport appelé par F. de Saussure, à tort, rapport arbitraire, *Cours de linguistique générale* (= CLG), 2e éd., Paris 1922, p. 100 sqq.

³ Ce rapport ne s'étend pas à la direction du marche indiquée par le mouvement de la main.

sion, p. ex. le rapport entre le phénomène psychique occasionnant un sourire et le sourire même. Nous disons que ce rapport est fondé sur les lois psychiques non pas parce qu'un terme de la relation (le terme qui est indiqué par l'autre terme) est un fait psychique, mais parce que le rapport même, le fait qu'à un tel phénomène psychique correspond une telle expression, est basé sur les lois psychiques.

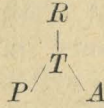
On confond souvent les rapports non-conventionnels entre eux et avec les rapports conventionnels; un fait de confusion, fait qui renforce le besoin de la distinction, est l'emploi courant du mot *signe* (*signification, signifier, etc.*) pour les uns et pour les autres. On dit que le sifflement de la bouilloire signifie que l'eau bout; on dit qu'un tel détail de l'image désigne un tel détail de l'objet, que le sourire signifie la joie et l'amitié; on dit aussi, sans distinction, qu'un mot signifie un objet ou un phénomène (un élément de la réalité). Dans la suite on va employer le terme *signe* (*signification, signifier, etc.*) seulement pour les rapports conventionnels.

Un système sémantique est un ensemble 1° des éléments⁴ qui recourent dans les textes (= le lexique) + 2° un ensemble (qui ne se rencontre pas dans tous les systèmes sémantiques) des rapports entre ces éléments, à savoir surtout leur rapports dans un texte donné (= rapports syntagmatiques) et leur rapports dans le système (rapports d'alternance; l'ensemble (2°) s'appelle *grammaire*. Les systèmes sémantiques sont donc toujours conventionnels: il existe un rapport conventionnel de correspondance systématique, ou de corrélation, entre les éléments d'un système sémantique (signes) et leurs significations. La grammaire, elle aussi, est conventionnelle. Un système sémantique grammatical et universel est une langue; il est universel parce que ses éléments (morphèmes) correspondent aux éléments de la réalité appartenant à tous les domaines divers de la réalité, de sorte que les textes linguistiques peuvent se rapporter à tous les sujets imaginables. Ces deux traits définissent la langue; ce sont ses traits internes.

Pour déterminer les fonctions du texte il faut faire une analyse de son emploi et de ses rapports qui s'y présentent; on peut parler aussi d'une analyse de l'emploi de la langue, puisque la langue ne sert qu'à construire des textes et qu'elle ne se prête à l'observation que dans les textes. Il faut observer le cas complet d'emploi de la langue, c.-à-d. le cas qui offre le maximum d'éléments qui y prennent part. Ces éléments observés sont les suivants: la personne qui produit (prononce) le texte — le sujet parlant (*P*), le texte (*T*), les éléments de la réalité (*R*) qui correspondent au texte, la personne qui entend le texte — l'auditeur (*A*).

⁴ Nous entendons les éléments dégagés par la délimitation et l'abstraction de telle sorte que n'y entrent que les traits pertinents des éléments du texte.

Il est utile, bien qu'il ne soit pas nécessaire, de représenter ces éléments d'une manière suivante:

Le principe de ce schéma a été établi par K. Bühler⁵, mais ce schéma n'est pas identique avec le schéma des fonctions du texte proposé par Bühler. Ce qu'on voit ici c'est le réseau des rapports fondamentaux du texte et les termes entre lesquels ces rapports opèrent, sans spécification du caractère des rapports. C'est ce que nous prenons comme point de départ; les fonctions mêmes restent à étudier.

Il a été une des tâches difficiles de la linguistique d'arriver à ce simple schéma et de l'interpréter. Pour comprendre sa valeur il suffit de le comparer avec les systèmes des rapports distingués auparavant, qui se rattachaient à peu près aux mêmes phénomènes, mais qui en dégageaient des éléments différents. Un schéma vieilli de cette sorte est le schéma du „circuit de la parole“, présenté par F. de Saussure, qui se compose des éléments suivants: „Un concept donné déclenche dans le cerveau une image acoustique correspondante: c'est un phénomène entièrement psychique, suivi à son tour d'un procès physiologique: le cerveau transmet aux organes de la phonation une impulsion corrélative à l'image; puis les ondes sonores se propagent de la bouche de *A* à l'oreille de *B*: procès purement physique. Ensuite le circuit se prolonge en *B* dans un ordre inverse: de l'oreille au cerveau, transmission physiologique de l'image acoustique; dans le cerveau, association psychique de cette image avec le concept correspondant. Si *B* parle à son tour, ce nouvel acte suivra — de son cerveau à celui de *A* — exactement la même marche“⁶.

Un autre schéma vieilli, qui n'est pas sans une ressemblance au précédent, est le schéma des rapports d'action et réaction entre les termes du cas complet d'emploi de la langue, relevés surtout par A. Gardiner⁷. Bühler décrit aussi le système de ces rapports; il les appelle „chaîne des causes et effets“ („Kausalkette in der primären noch Wahrnehmungsgestützten Mitteilung“) et leur étude — „Kausalbetrachtung“⁸. Le système des rapports d'action et réaction se compose d'après ces auteurs des éléments suivants: Un stimulus physique *S* (p. ex. la pluie) agit sur une personne *A*, qui réagit en prononçant les paroles correspondants $R(S_2)$

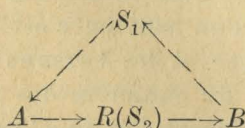
⁵ *Sprachtheorie, die Darstellungsfunktion der Sprache* (= *Spth.*), Jena 1934, p. 28.

⁶ *CLG*, p. 27 sq.

⁷ *The Theory of Speech and Language*, Oxford 1932, p. 71—82, spéc. p. 79. Cf. *Spth.* p. 25, note.

⁸ *Spth.*, p. 26.

(p. ex. *il pleut!*). Ces mots sont un effet de réaction chez *A* et simultanément ils sont un stimulus secondaire pour une autre personne *B*, qui l'entend. Celle-ci réagit p. ex. en regardant le stimulus primaire *S*, ou bien en prononçant les paroles correspondants, qui peuvent être un commencement d'un nouvel „act of speech“. Le système des rapports en question peut être indiqué au moyen du schéma suivant (d'après Bühler, modifié; le principe du schéma de Gardiner est le même):

En critiquant ces deux schémas Bühler ne mentionne pas leurs différences considérables. Le schéma du „circuit de la parole“ comprend des catégories différentes de processus, mais il n'offre pas deux ensembles d'objets qui se présentent dans le cas complet d'emploi de la langue, à savoir le texte et la réalité qui y correspond. Quant à la réalité, il ne la présente pas, et au lieu du texte comme ensemble d'objets (un continu physique) il indique le cours du texte (des ondes phoniques) du sujet parlant à l'auditeur, de sorte que le texte même, un produit physique, ne se présente pas dans le schéma. Cela tient aux théories courantes de la période néogrammairienne: le psychologisme et le pseudo-historisme. On sait que les néogrammairiens, trompés par la multiplicité des significations du terme *historique*, ont poussé le culte du pseudo-historique jusqu'au point de ne plus apercevoir que les processus et de ne tenir aucun compte des objets; en conséquence la description des processus ne pouvait pas être adéquate non plus. La dépendance, parfois inconsciente, des idées individualistes et psychologues se fait voir dans le fait que beaucoup de linguistes contemporains parlent encore de *act of speech* au lieu de parler du texte⁹. Pour Saussure le signifiant aussi bien que le signifié est un fait psychique et c'est aussi pourquoi il ne pouvait pas distinguer dans son schéma ni le texte, ni les éléments de la réalité — corrélats du texte.

⁹ Ou bien on emploie le terme *utterance* en le définissant, toutefois, par *act of speech* (v. p. ex. Ch. F. Hockett, *A System of Descriptive Phonology*, Language XVIII, 1942, p. 3). Les inconvénients du terme *utterance* et de sa définition mentionnée ci-dessus sont relevés par M. P. L. Garvin dans le compte-rendu du travail de M. L. Hjelmslev, *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, København 1943 (transl. angl.: *Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore 1953). M. Garvin y dit (Language 30, 1954, No 1, p. 71): „the concept of utterance is not clearly enough defined to be analytically useful. Specifically the usual definition of the utterance as a single act of speech ... leaves the limits of an utterance undefined“. En réalité il ne s'agit pas seulement des limites.

Le schéma des réactions représente un progrès considérable. Il est encore embrouillé des conceptions psychologues, mais deux unités fondamentales y sont dégagées d'une manière assez distincte: le texte („utterance“, Gardiner) et la réalité correspondante („thing-meant“, Gardiner). Bühler rejette ce schéma tout comme le schéma de F. de Saussure, qu'il considère comme „zu primitive Vorstellung der alten Psychophysik“, car les systèmes psychophysiques en question (celui du sujet parlant et celui de l'auditeur) „fungieren als weitgehend autonome Stationen. Der Reizempfang gleicht im einfachsten Falle schon einer echten 'Meldung' und die eigene Sendung ist stets eine 'Handlung'“¹⁰. Pour la même raison il fait une critique des behaviouristes¹¹; son argument principal contre cette théorie et contre le système des réactions sur lequel elle est basée, sont les faits relevés p. ex. par la phonologie: Il fait remarquer que le sujet parlant et l'auditeur forment et transforment les stimulus d'une manière qui diffère de celle donnée par la formule ancienne trop simple: „sie sind Selektoren als Empfänger“ et „Formungsstationen als Sender“¹².

Certains points de cette critique sont peu clairs. Il semble que ces arguments ne peuvent pas être le point de départ pour la recherche sur les fonctions de la langue, car la phonologie implique la solution préalable du problème des fonctions et la constatation que la fonction représentative et communicative existe et qu'elle est la fonction principale. On ne peut pas donc s'en rapporter à la phonologie tout d'abord.

Une partie de la critique du système des réactions faite par Bühler est causée ou facilitée par des méprises du traitement. Le terme *Kausalkette* est trop général et incorrect, puisque bien que les rapports en question soient des relations causales, ce n'est pas là leur trait essentiel. En effet ces rapports sont différents: Le rapport entre le stimulus S_1 et la personne A consiste en ce que S_1 est la cause d'une réaction psychique chez A . Le rapport entre A et $R(S_2)$ c'est le fait que A est la cause de l'existence de $R(S_2)$. Entre $R(S_2)$ et B il existe un rapport causal semblable à celui entre S_1 et A . Enfin entre B et S_1 il n'existe aucun rapport causal, malgré la flèche qui les relie au schéma; il y existe un autre rapport, non-causal, et c'est à tort que Bühler dit: „dabei ist der Zirkel ja in der schönsten Weise geschlossen“¹³. Par conséquent on ne pas parler ici de „Kausalkette“; le seul rapport qui relie en réalité tous les éléments du schéma, et rapport qui est identique entre tous les éléments, c'est le rapport du sujet d'une action à son objet.

¹⁰ *Spth.*, p. 26.

¹¹ *Spth.*, p. 27.

¹² *Spth.*, p. 28.

¹³ *Spth.*, p. 26.

On voit que les arguments de Bühler contre le schéma des rapports d'action et réaction, concernant la causalité de ces rapports ne sont pas pertinents, d'autant plus que certaines fonctions, dont un système Bühler substitue au système des réactions, ne sont pas moins des relations causales (v. plus bas, p. 43). Il semble que le schéma des réactions aussi bien que celui du „circuit de la parole“ représentent, en général, des faits réels, mais seulement une partie ou un côté de ces faits; ils n'indiquent ni les fonctions fondamentales du texte, ni même les rapports fondamentaux qui se présentent dans le cas complet d'emploi de la langue (rapports fondamentaux du texte).

Le système des rapports du texte présenté par Bühler (v. plus haut, p. 33) constitue un progrès décisif. Tout d'abord le texte et la réalité correspondante sont dégagés d'une manière plus distincte. De plus, le texte occupe la place centrale dans le système, parce que Bühler considère comme les rapports fondamentaux les rapports entre le texte¹⁴ et les autres éléments du cas complet d'emploi de la langue, à savoir les rapports $T - R$, $P - T$ et $T - A$. Le rapport principal, $T - R$, ne figurait pas dans les systèmes précédents, les autres rapports relient les mêmes termes que les rapports d'action et réaction, mais ce ne sont pas les mêmes rapports. Ainsi il a été dégagé un système des rapports qui permet d'aborder l'étude des fonctions du texte.

II. FONCTION REPRÉSENTATIVE ET COMMUNICATIVE DU TEXTE

L'existence de la fonction communicative, de même que celle des autres fonctions n'est nullement un axiome¹⁵, mais un fait observé. On observe qu'en entendant les textes les membres d'une communauté parviennent à connaître des éléments divers de la réalité. Nous préférons le terme *éléments de la réalité* à l'expression *les choses (objets) et les phénomènes* (faits, états de choses)¹⁶, puisque cette expression représente un essai de classement des éléments de la réalité correspondant aux textes, classement qui est un problème à part.

Le fait qu'en entendant le texte une personne qui connaît la langue employée dans le cas donné parvient à connaître des fragments déterminés de la réalité est un fait observé, nous l'avons fait remarquer. Cette observa-

¹⁴ Bühler désigne le texte par un autre terme („Sprachzeichen“) et il ne définit pas la différence exacte entre le texte et la langue, telle qu'elle est établie ici, mais en pratique il tient compte de cette différence.

¹⁵ Bühler présente son système des fonctions dans le cadre de son axiome *A*. Les prétendus 4 axiomes de Bühler (*Spth.*, p. 19—78) en réalité ne sont nullement des axiomes.

¹⁶ Le terme de Bühler est „Gegenstände und Sachverhalte“ (*Spth.*, p. 28).

tion semble bien certaine et elle a été toujours considérée comme certaine. Dans *Cratylus* on trouve une définition d'après laquelle le nom est un *organon* pour communiquer quelque chose à quelqu'un concernant la réalité: Οργάνω ὄντι τῷ ὀνόματι ὀνομάζοντες τί ποιούμεν; ... Ἄρ' οὐ διδάσκομέν τι ἀλλήλους καὶ τὰ πράγματα διακρίνομεν ἢ ἔχει; ... Ὀνομα ἄρα διδασκαλικόν τί ἐστὶν ὄργανον καὶ διακριτικὸν τῆς οὐσίας, ὥσπερ κερκὶς ὑφάσματος¹⁷. Il a été et il est l'opinion universelle des sujet parlants que la langue sert à transmettre connaissance des fragments de la réalité. Il est facile à constater qu'une personne sans prévention n'a la moindre inclination à croire que la langue sert ou seulement peut servir à quelque autre chose¹⁸. C'est pourquoi Bühler dit simplement: „Dass solche Mitteilungen vorkommen, ist keine Frage“¹⁹. Toutefois on ne saurait considérer comme superflue une analyse des preuves de cette thèse non contestée; c'est une exigence d'une méthode exacte et rigoureuse.

Le fait que l'auditeur est parvenu à connaître le fragment de la réalité en question peut être constaté 1° par l'observation des textes (du contenu des textes) ultérieurs qu'il forme; ce n'est pas seulement qu'il dit qu'il est parvenu à connaître le fragment donné de la réalité, c'est avant tout qu'il forme des textes dont le contenu dépend de la connaissance de cet fragment. *Un circulus vitiosus* n'est pas possible grâce au grand nombre des expériences faites par des différentes personnes et grâce au caractère compliqué des éléments communiqués de la réalité. Le fait de la transmission et l'efficacité de la méthode du contrôle sont confirmés par le fait que lorsqu'il y a lieu un malentendu et que l'auditeur n'est pas parvenu à connaître l'élément communiqué de la réalité on s'en aperçoit aussitôt. Les cas de ce genre ne constituent qu'une fraction insignifiante des cas de transmission efficace.

2° par l'observation du comportement ultérieur de l'auditeur. Ici il faut répéter *mutatis mutandis* ce qu'on a dit ci-dessus. Nous y ajoutons que l'observation du comportement de l'auditeur, en tant qu'il dépend du communiqué reçu (de la connaissance du fragment de la réalité en question) peut servir à un observateur à établir la signification du texte, si le texte même ne lui est pas intelligible, mais ce n'est pas le cas qui nous intéresse ici. — Le fait que le comportement ultérieur de l'auditeur peut dépendre, indirectement ou directement, du texte reçu a amené certains savants à croire que la fonction principale de la langue consiste

¹⁷ Platon, Κράτυλος, 388 b, éd. Burnet. Sur ce passage de *Cratylus* cf. Bühler, *Spth.*, p. 24.

¹⁸ Une personne qui s'occupe constamment de former des textes, p. ex. comme divertissement ou professionnellement, ne peut pas être qualifiée de personne sans prévention.

¹⁹ *Spth.*, p. 24.

en porter l'auditeur à un certain comportement, à provoquer une certaine réaction de sa part. Nous n'allons pas traiter de ce problème maintenant; nous constatons seulement que ce que nous avons dit sur le comportement de l'auditeur et nos observations faites jusqu'ici n'ont rien à faire avec cette théorie.

Le fait (a) que les textes communiquent des fragments de la réalité peut être exprimé de la manière suivante: (b) les textes remplissent la fonction communicative à l'égard (des fragments) de la réalité²⁰. Nous passons à une fonction importante dont la fonction communicative est une conséquence, à savoir à la fonction représentative.

En observant les textes nous avons constaté plus haut qu'il s'y présente des éléments correspondant d'une manière systématique et conventionnelle aux éléments déterminés de la réalité. Par suite le texte est un corrélat d'un fragment de la réalité, une espèce de transposition d'un fragment de la réalité, indépendamment des circonstances accidentelles, p. ex. s'il a été produit par une personne qui le comprend ou non, s'il a été produit avec intention de communiquer quelque chose ou non, etc.²¹ Ces questions et d'autres questions semblables, si nombreuses dans les travaux du XIXe siècle et du premier quart du XXe siècle sur ce sujet²², ne sont pas pertinentes, puisque indépendamment de ces circonstances le fragment de la réalité se trouve transposé d'une manière

²⁰ Il faut prendre garde de ne dire pas que les textes remplissent la fonction communicative à l'égard de l'auditeur. C'est bien pour l'auditeur qu'ils la remplissent, mais à l'égard de la réalité; ce qui veut dire simplement qu'ils communiquent la réalité (v. formule (a) ci-dessus).

²¹ La transposition d'un fragment de la réalité dans le texte peut être comparée, mais seulement jusqu'à un certain point, avec la transposition des sons dans les tracés sur un disque d'enregistreur. Ce qui est semblable ici c'est la transposition, c.-à-d. le fait qu'aux éléments de la réalité d'une catégorie (la forme des tracés) correspondent d'une manière systématique des éléments d'une autre catégorie (des sons). Mais il y existe aussi une différence essentielle: les liens qui relient les tracés sur le disque avec les sons (ou avec la faculté de produire de tels sons) sont des liens physiques, donc non-conventionnels, tandis que les rapports entre les éléments du texte et les éléments de la réalité sont conventionnels. Notre comparaison ne porte donc qu'au fait de la transposition; bien entendu, cette comparaison ne sert qu'à l'intuition: nous avons donné les preuves plus haut.

Il est utile de relever que le disque est une transposition d'une série des sons, même si on ne lui laisse pas reproduire ces sons. Ce n'est pas seulement que le disque garde toujours la faculté de reproduire les sons, c'est aussi qu'on pourrait „déchiffrer“ la mélodie par observation des tracés mêmes (à moins des difficultés techniques).

²² Cf. p. ex. A. Noreen, *Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache* (transl. all. de *Vårt Språk*), Halle 1923, p. 2, § 4, p. 3, § 5—6.

conventionnelle dans le texte: le texte représente le fragment de la réalité²³. Ce fait peut être aussi exprimé par la formule: le texte remplit une fonction représentative à l'égard d'un fragment de la réalité. Il la remplit par ses traits pertinents²⁴.

La fonction communicative est une fonction consécutive: elle n'est qu'une conséquence de la fonction représentative, tandis que la fonction représentative peut s'opérer sans la fonction communicative. La fonction communicative est donc subordonnée. De l'autre côté elle est une conséquence directe de la fonction représentative et une conséquence nécessaire (inévitabile) en présence d'un auditeur. La fonction représentative explique comment s'opère la fonction communicative et en est une preuve additionnelle. En effet, puisque le texte est une représentation (transposition systématique et conventionnelle) d'un fragment de la réalité, quiconque connaît les rapports entre les éléments des textes et les éléments de la réalité, en observant le texte parvient à connaître le fragment de la réalité dont il est une transposition (v. aussi plus bas, p. 55 sq. et note 51).

Puisque la fonction communicative est une conséquence directe de la fonction représentative, et conséquence nécessaire en présence d'un auditeur, on peut dire que le texte remplit toujours virtuellement la fonction communicative (il remplit la fonction représentative toujours nécessairement). Ces liens intimes ont amené une confusion des deux fonctions, confusion fâcheuse qui est à éviter.

La fonction représentative ou la fonction communicative (le plus souvent on ne les distingue pas) est souvent appelée *fonction symbolique*, et un élément du texte, en tant qu'il remplit cette fonction, est appelé

²³ Le terme de Bühler: *darstellen* (*Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes* (= *KMS*), *Indogermanisches Jahrbuch* 6, 1918, Berlin 1920, p. 4 et note 1; *Splh.*, p. 40). Pisani (*L'Etimologia*, Torino 1947) distingue la *rappresentazione* et la *comunicazione*. Mais Pisani ne parle pas des textes, il connaît seulement „atti linguistici individuali“ (p. 49) dont une partie est „l'aspetto interno, e cioè quel procedimento psichico per cui in una data intuizione vengono individuati alcuni momenti essenziali (beninteso, essenziali ai fini della rappresentazione, che il parlante si propone da fare, secondo il suo giudizio) e questi coordinati in certo modo sì da fissare, sia pure scheletricamente, quella intuizione“. „Possiamo pertanto dire que la essenza di un tale atto è la rappresentazione, ma che questa vien fatta ai fini della comunicazione, da cui è determinata nelle sue forme“ (p. 50). La représentation est donc mal placée, à savoir au cadre des faits psychiques au lieu d'être placée au cadre des textes. Un fait psychique n'est pas un fait de langue, une image psychique du texte n'est pas le texte, puisqu'un ensemble phonique n'est un texte qu'en vertu de la corrélation constante et sociale avec les éléments de la réalité. Or cette corrélation ne saurait être établie par le procédé d'évoquer des images psychiques des textes; elle ne l'est que par le fait qu'on produit (prononce) les textes en corrélation avec les éléments de la réalité.

²⁴ *Splh.*, p. 45.

symbole; ce sont les termes employés aussi par Bühler²⁵. Ils sont à rejeter, comme Saussure a eu raison d'indiquer²⁶.

III. FONCTION EXPRESSIVE ET FONCTION IMPRESSIVE DU TEXTE

Nous passons aux autres fonctions du texte. On trouve un rapport de dépendance entre certains traits du texte et certains traits de celui qui le produit (le sujet parlant). Ce rapport subsiste indépendamment des circonstances accidentelles, p. ex. s'il y a quelqu'un qui l'aperçoit ou non; en cela ce rapport ressemble à la fonction représentative. Une conséquence de ce rapport (a) est un autre rapport (b): qui observe le texte apprend certains traits du sujet parlant; en cela ce rapport ressemble à la fonction communicative. Nous allons étudier les termes de ce rapport et son caractère; nous commençons par les termes du rapport.

L'observation minimum est la suivante: aux certains traits du texte correspondent les traits déterminés du sujet parlant. Le terme *texte* se rapporte ici au texte défini plus haut, c.-à-d. à la chaîne des produits physiques, et non pas aussi à ce qui est communiqué par le texte (le „contenu“ du texte). Partant le texte seul, sans le contenu, donc même un texte que l'auditeur ne comprend pas, permet à l'auditeur d'apprendre certains traits du sujet parlant²⁷, qui sont l'autre terme du rapport. Ce sont: 1° traits physiques (physiologiques) constants ou passagers: âge, sexe, certaines données sur sa santé (respiration, voix, prononciation des phonèmes divers) et ses organes phonatoires (hauteur de la voix), etc.; 2° traits psychiques (constants ou passagers): tempérament, emploi de la voix, état d'âme dans le moment donné, etc. Une position à part occupe: 3° l'individualité du sujet parlant: en entendant le texte on peut reconnaître la personne qui parle; cela tient aux traits individuels de la voix et de l'emploi de la voix qui se présentent dans le texte.

Nous avons étudié les termes du rapport et nous passons au caractère du rapport. On observe que le rapport en question n'est pas conventionnel: il ne dépend pas de l'usage d'une communauté ni de la langue employée pour produire le texte dans les cas donnés, donc du rapport conventionnel entre le texte et la réalité. Ce rapport dépend des faits physiques et des faits psychiques; c'est un rapport non-conventionnel, principalement le rapport de cause à l'effet.

Nous avons distingué deux rapports (v. ci-dessus, p. 40, a, b) où participent les traits des textes en question: le texte avec ses traits est

²⁵ *Spth.*, p. 28., et d'autres auteurs.

²⁶ *CLG*, p. 101.

²⁷ Il s'agit ici de celui qui produit le texte, c.-à-d. du sujet parlant, et non pas de l'auteur du texte, c.-à-d. de celui qui a composé l'original (le modèle) du texte.

(a) un corrélat non-conventionnel des traits du sujet parlant, (b) indice ou symptôme, et par-là une source de connaissance de ces traits pour quiconque observe le texte. Le rapport (b) est une conséquence directe du rapport (a), conséquence nécessaire en présence d'un auditeur; on peut dire que ce rapport existe toujours virtuellement. Ces deux rapports en général ne sont pas distingués; on dit que la langue ou les signes linguistiques remplissent une fonction expressive à l'égard du sujet parlant ou sont une expression du sujet parlant, et cette phrase se rapporte à quelque ensemble de phénomènes qui semble comporter les rapports étudiés ci-dessus ou un d'eux.

Nous gardons le terme *expression*; puisque le rapport (a) est le plus important, c'est ce rapport que nous appelons le *rapport d'expression*. Il s'ensuit de notre analyse que le texte est (entre autres) une expression du sujet parlant, ou certains traits du texte sont une expression des traits du sujet parlant; on peut dire aussi que le texte remplit une fonction expressive à l'égard du sujet parlant. Dans ces formules *est une expression* veut dire: est en rapport non-conventionnel de correspondance et dépendance à savoir suivant les faits physiques et psychiques, donc en rapport de cause à l'effet.

Le rapport (b) est consécutif: il ne peut pas se présenter sans le rapport (a), tandis que le rapport (a) peut se présenter sans le rapport (b). Le rapport (b) est donc subordonné et souvent il n'est pas nécessaire d'en parler spécialement; en cas où ce sera nécessaire on dira que des traits du texte sont pour l'auditeur des symptômes des traits du sujet parlant, ou qu'ils remplissent (ou que le texte remplit) pour l'auditeur une fonction symptomatique à l'égard du sujet parlant. Bühler ne distingue pas les rapports (a) et (b) étudiés ci-dessus²⁸.

Nous avons dit que c'est le texte ou certains traits du texte qui remplissent la fonction expressive; Bühler dit que c'est le signe linguistique (v. ci-dessus, note 28). Nous allons étudier ce problème. Un fragment du texte remplit la fonction représentative et communicative par ses traits pertinents (qui appartiennent à la langue); le cas de la fonction expressive est tout contraire: ce ne sont que les traits du texte qui ne sont pas pertinents qui peuvent dépendre des traits du sujet parlant. Donc ces traits du texte remplissent la fonction expressive; on peut dire aussi que le fragment du texte remplit cette fonction par ses traits qui ne sont pas

²⁸ Bühler définit la fonction expressive en disant que „es [scil. das (komplexe) Sprachzeichen] ist *Symptom* (Anzeichen, Indicium) kraft seiner Abhängigkeit vom Sender, dessen Innerlichkeit es ausdrückt“ (*Spth.*, p. 28); il appelle la fonction en question *Ausdruck* (ibid.). Bühler emploie les termes *Ausdruck* ('expression') et *Symptom* pour deux choses différentes (fonction et ce qui la remplit) mais dans le cadre de la même fonction.

pertinents (n'appartiennent pas à la langue). Les traits pertinents du texte ne peuvent pas remplir la fonction expressive; à plus forte raison on ne peut pas dire que la langue remplit cette fonction, car la langue — un système de types de morphèmes et des lois qui déterminent les constructions composés de morphèmes — ne peut pas dépendre des traits du sujet parlant.

Mais il n'est pas non plus vrai que ce sont précisément les traits individuels du texte qui remplissent la fonction expressive. Parmi les traits du texte qui ne sont pas pertinents il faut distinguer — au point de vue essentiel pour le problème en question — plusieurs catégories de traits: certains traits qui ne sont pas pertinents appartiennent à la norme sociale, d'autres ne sont propres qu'à certains membres de la communauté, d'autres encore sont individuels (p. ex. le timbre de la voix, qui permet de reconnaître la personne qui parle). Or, les traits qui n'étant pas pertinents appartiennent à la norme sociale, naturellement, ne peuvent pas remplir la fonction expressive; mais les autres traits qui ne sont pas pertinents, donc non seulement les traits individuels, sont une expression du sujet parlant.

Les mêmes traits du texte produisent une réaction chez l'auditeur; c'est une réaction purement psychique ou aussi active. On exprimera ce fait en disant que ces traits du texte remplissent une fonction appellative (terme de Bühler), ou impressive, à l'égard de l'auditeur. Cette fonction est un pendant de la fonction expressive définie plus haut, ou plutôt de la fonction symptomatique, puisqu'elle dépend de la présence d'un auditeur.

Nous revenons au problème du caractère du rapport pour l'étudier de plus près. Nous avons établi (plus haut, p. 40) que c'est un rapport non-conventionnel; c'est son trait le plus caractéristique, décisif pour sa distinction comme un rapport à part, car un rapport conventionnel entre les traits du texte et les traits du sujet parlant appartiendrait à la fonction représentative (et communicative) du texte. Bühler distingue la fonction représentative, la fonction expressive et la fonction appellative; il les appelle „die semantischen Funktionen des (komplexen) Sprachzeichens“²⁹. Il dit que „drei variable Momente an ihm sind berufen es dreimal verschieden zum Rang eines Zeichens zu erheben“³⁰ et il appelle les trois rapports „Sinnbezüge“. Nous employons les termes *signe*, *signifier*, etc. seulement pour les rapports conventionnels (v. plus haut, p. 32). Bühler ne connaît pas cette restriction: il parle de „Homogenität“ des trois rapports et il insiste sur ce que „alle drei Grundbegriffe müssen

²⁹ *Spth.*, p. 28.

³⁰ *Ibidem.*

semantische Begriffe sein³¹. Il le fait avant tout pour éviter une confusion des „notions“ (à proprement parler: phénomènes ou rapports) qui appartiennent à „physikalische Kausalbetrachtung“ avec ceux qui appartiennent à „Zeichenbetrachtung“³². Il s'agit de la possibilité d'une confusion entre la catégorie des fonctions distinguées par Bühler et la catégorie des actions et réactions dont l'ensemble Bühler appelle „Kausalkette“ (v. plus haut, p. 33 sq.).

Considérant comme „Kausalkette“ le schéma hétérogène analysé plus haut (p. 34 sq.) Bühler l'a rejeté pour les raisons mentionnées et il a présenté son système des trois fonctions, bien connu. Il veut éviter une confusion de ces deux systèmes et il tâche de définir le caractère spécifique des fonctions qui différencierait des rapports d'action et réaction (la prétendue „Kausalkette“). En employant un terme commun à tous les rapports du système donné il veut faire ressortir la différence p. ex. entre le rapport $P - T$ dans le système des fonctions (à savoir la fonction expressive) et le rapport $A - R(S_2)$ dans le système des réactions (à savoir la production du texte).

L'idée qu'il ne faut pas confondre les rapports des deux catégories est juste, mais Bühler, tout comme il a attribué, à tort, la causalité aux rapports de réaction, il attribue à tort le caractère sémantique aux fonctions comme leur trait commun. En effet le rapport expressif $P - T$ est précisément un rapport de dépendance non-conventionnelle entre certains traits du sujet parlant et certains traits du texte, un rapport de cause à l'effet. Il diffère du rapport correspondant $A - R(S_2)$ dans le système des réactions, qui consiste en ce que $R(S_2)$ est un produit de A , mais il est causal tout comme celui-ci et, de plus, il en est une conséquence naturelle. De même le rapport impressif $T - A$ est un rapport non-conventionnel et causal; de plus, celui-ci est identique au rapport correspondant $R(S_2) - B$ dans le système des réactions.

Quant au prétendu caractère sémantique des trois fonctions il faut faire remarquer tout d'abord qu'il n'est pas nécessaire que ces fonctions du texte aient un trait commun. Une fonction c'est un travail que l'objet donné peut accomplir, travail qui peut être exprimé par l'effet qu'il produit et atteint par son travail (son action). Or ce sont les fonctions essentielles, caractéristiques (s'il y en a plusieurs) qui doivent avoir des traits communs, mais on ne voit pas pourquoi toutes les fonctions imaginables auxquelles le texte peut être employé devraient avoir des traits communs autres que précisément le fait (qui n'est pas un fait interne, mais une relation) qu'elles sont, ou peuvent être, les fonctions du texte. Il suffit de songer à la fonction de jeu ou de divertissement, que le texte peut remplir (p. ex.

³¹ *Spth.*, p. 29.

³² *Ibidem.*

à l'égard du sujet parlant) aussi bien que tant d'autres choses; elle n'est pas la fonction essentielle du texte, il s'en faut (v. plus bas, p. 62 sq.) et elle n'a pas de traits communs internes avec les fonctions essentielles du texte. Il y a lieu de faire remarquer que la fonction expressive et la fonction impressive ne sont pas les fonctions du texte seulement, non plus (v. plus bas, p. 62 sq.).

Deux fonctions, à savoir la fonction représentative (et communicative) et la fonction expressive ont un trait commun, qui peut être dégagé par observation: c'est qu'elles consistent en transmission de connaissance sur fragments de la réalité. C'est probablement ce trait commun qui a contribué à amener Bühler à attribuer à toutes les trois fonctions le caractère sémantique, mais il semble avoir pensé aussi à une autre différence spécifique: la voix, l'instrument de la transmission. Il dit qu'il introduit une restriction de la prépondérance (bien qu'elle soit, selon Bühler, indubitable) de la fonction représentative et que les objets et les états de choses ne sont pas tout „wofür der Laut ein mediales Phänomen, ein Mittler zwischen Sprecher und Hörer ist“³³. Bühler fait remarquer que le sujet parlant et l'auditeur ne sont pas seulement une partie de ce qu'on communique, mais comme le sujet de l'action de parler et le receveur ils ont „eigene Positionen“, il sont „Austauschpartner“ et c'est pourquoi il est possible que „das mediale Produkt des Lautes je eine eigene Zeichenrelation zum einen und zum anderen aufweist“³⁴. En réalité ce trait (c.-à-d. la voix) ne distingue pas les fonctions du texte d'une manière adéquate et il n'est guère essentiel.

Le trait commun que nous avons dégagé est important, mais il est propre seulement à deux fonctions et il est tout particulièrement erroné de le qualifier de caractère sémantique. Si l'on accepte ce terme, une image d'un arbre, la fumée montant derrière une colline, le son des pas d'un passant — tous ces phénomènes sont autant de signes et ont une valeur sémantique. Les termes *signe*, *sémantique* perdraient toute connexion avec la langue (en général avec les systèmes sémantiques, définis plus haut, p. 32), car tout élément de la réalité serait un signe de quelques autres éléments de la réalité. Au lieu de la division fondamentale établie par Saussure, division en rapports conventionnels et non-conventionnels, on aurait l'état présaussurien de la linguistique, où on ne pouvait pas indiquer la limite entre la langue (et les systèmes sémantiques en général) et les phénomènes qui jouent un rôle intermédiaire dans l'acquisition de connaissance sur les fragments de la réalité sans être, pour cela, sémantiques (v. plus haut, p. 31:1°, 2°, 3°).

³³ *Spth.*, p. 30.

³⁴ *Spth.*, p. 31.

Il est vrai que Bühler ne parle que de la langue et des „mouvements expressifs“ des animaux³⁵ etc. La confusion est ici suffisamment grande. Le trait qui relie les textes linguistiques et les „mouvements expressifs“ des animaux et les distingue des autres phénomènes qui servent à transmettre connaissance est que ceux-là sont produits par des êtres vivants, trait qui n'est pas essentiel pour la manière de la transmission. C'est du psychologisme que d'élever ce trait au rang du principe fondamental de division; cela amène le problème de savoir si une intention consciente est nécessaire pour produire un „signe“ et une légion de pseudo-problèmes avec lesquelles les psychologues se débattaient sans résultat.

Bühler devait répondre au problème principal; il dit avec raison qu'il faut attribuer un sens („Sinn“) à un ensemble phonique indépendamment de l'intention consciente de parler — „die bewusste Sprechabsicht, über die wir bei so jungen Kindern [scil. un an environ] kaum etwas, und bei Tieren gar nichts wissen“³⁶. Il est d'avis que les premiers mots de l'enfant (il s'agit des „mots“ bégayés), de même que „Lautäusserungen der Tiere“ sont „objektiv sinnvoll“ par le fait qu'ils entrent en „einen festen Zusammenhang mit bestimmten Affekt- und Wunschzuständen“; il ne s'agit pas d'étudier ce „Zusammenhang“, il suffit qu'il existe un „Abhängigkeitsverhältnis“³⁷.

Ce que Bühler propose ici peut être appelé une méthode d'établir la valeur des ensembles phoniques, mais non pas leur sens; la méthode proposée est très juste, libre du psychologisme, mais il n'est pas juste d'appeler *sens* la valeur des ensembles phoniques en question, qui selon Bühler n'ont qu'une fonction expressive. On sait que Bühler a fait beaucoup pour débarrasser la phonologie du psychologisme, mais il n'est pas étonnant qu'il n'y a pas résisté dans toutes les questions, en particulier si l'on considère qu'il n'avait à sa disposition que les travaux des linguistes-psychologues et qu'il les considérait comme des produits de l'„erfolgreiche Sprachwissenschaft“³⁸.

Le résultat de la confusion que nous venons d'analyser est que la fonction expressive et la fonction impressive (appellative) se trouvent réunies avec la fonction représentative sans en être suffisamment distinguées. Il est vrai que Bühler mentionne le rapport de correspondance entre „le son“ („Laut“) et l'état de choses („Sachverhalt“) comme le trait essentiel de la „Darstellungsfunktion“; cette correspondance, dit-il, n'est pas un rapport causal³⁹ et elle ne peut pas être dérivée („abgeleitet“ —

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *KMS*, p. 2.

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Spth.*, p. 20.

³⁹ *KMS*, p. 3.

en guillemets par Bühler) de „realen Zusammenhängen“⁴⁰, mais cela ne suffit pas pour définir le caractère spécifique de la fonction représentative. Bühler dit plus tard que la correspondance entre les signes et les éléments de la réalité existe „immer nur kraft einer Konvention (Vereinbarung im rein logischen Sinn des Wortes) und für die Kontrahenten“⁴¹. Malgré le „für die Kontrahenten“ inexact et malgré le caractère peu clair de la formule il est certain que ces phrases se rapportent à la correspondance conventionnelle. Bühler considère donc ce trait comme un trait caractéristique de la fonction représentative, mais il n'en fait pas usage suffisant ni pour distinguer la fonction représentative des autres fonctions, ni pour la définir.

Il y a lieu de faire remarquer que malgré ces déclarations Bühler ne voit pas le caractère conventionnel de la fonction représentative (et communicative) d'une manière claire et distincte. C'est qu'il trouve une répétition du processus de comprendre la fonction représentative, ou de la réaliser, dans la période où l'enfant commence à dessiner: l'enfant, en imitant les adultes, conduit l'instrument tantôt en air tantôt sur le papier „bis es den Zusammenhang von Bewegung und Strichentstehung erfasst hat“⁴². Ensuite il produit des traits dépourvus de „sens“ — c'est le „griffonner“ („Kritzeln“), qui correspond au „bégayer“ („Lallen“). „Eines Tages entdeckt es [scil. das Kind] an seinen Strichen eine Ähnlichkeit mit irgendeiner ihm bekannten Dingform und von da an will es Dinge zeichnen, seine Striche haben eine Darstellungsfunktion gewonnen“⁴³. Cette assertion est totalement fausse. Le rapport entre un dessin ou une image quelconque et l'élément de la réalité imité (non pas „représenté“!) diffère totalement du rapport qui est la fonction représentative; c'est un rapport non-conventionnel, à savoir le rapport d'imitation (v. plus haut, p. 31). On voit que Bühler n'aperçoit pas cette différence fondamentale, et quoiqu'il attribue à la fonction représentative, théoriquement, le caractère conventionnel, en pratique il qualifie de fonction représentative les rapports non-conventionnels.

Il n'est pas donc étonnant que le caractère conventionnel de la fonction représentative ne se fait pas remarquer suffisamment dans l'exposé de Bühler et qu'un tout autre trait — trait qui n'existe pas — finit par y devenir en pratique la différence spécifique entre la fonction représentative et la fonction expressive: selon Bühler la fonction expressive se rapporte au sujet parlant „dessen Innerlichkeit es [scil. das (komplexe) Sprachzeichen] ausdrückt“, tandis que la fonction représentative se rapporte

⁴⁰ *KMS*, p. 4.

⁴¹ *Spth.*, p. 30.

⁴² *KMS*, p. 5.

⁴³ *Ibidem.*

à d'autres éléments de la réalité — „Gegenstände und Sachverhalte“⁴⁴. Ce n'est pas donc sur le caractère du rapport essentiel pour la fonction que Bühler insiste en pratique, mais sur le domaine auquel il prétend qu'elle se rapporte. De cette manière la distinction des fonctions est transférée sur une autre catégorie; on va voir que par conséquent Bühler rattache à la fonction expressive la transmission des traits du sujet parlant au moyen des éléments conventionnels, c.-à-d. leur représentation et communication.

IV. COMMUNICATION RÉFLÉCHIE ET L'EFFET STIMULATIF DU COMMUNIQUÉ

Nous passons à certaines confusions qui se rattachent à deux variantes de la fonction représentative et communicative, variantes qui ne sont pas distinguées de la fonction expressive ou impulsive respectivement, exposées plus haut; cependant c'est une distinction des plus importantes dans le domaine des fonctions du texte et la confusion amène des plus graves erreurs. Le traitement de toutes les trois fonctions (représentative, expressive, impulsive) comme sémantiques et la négligence du caractère conventionnel du rapport représentatif, critiqués plus haut, sont des causes principales de cette confusion.

La fonction expressive de certains éléments du texte, analysée plus haut, est un rapport non-conventionnel; le fait que son objet sont certains traits du sujet parlant n'est pas essentiel pour le caractère du rapport. Cette fonction est presque toujours confondue avec un autre rapport, à savoir avec la transmission (de la connaissance) des traits du sujet parlant ou de l'auteur (cf. plus haut, note 27) du texte par l'intermédiaire du même texte mais au moyen du rapport conventionnel entre des traits du texte et des traits du sujet parlant ou de l'auteur. En réalité ce n'est pas la fonction expressive du texte, car les traits du sujet parlant ou de l'auteur sont représentés (et communiqués) par le texte, et ne sont qu'une catégorie parmi les catégories nombreuses des éléments de la réalité qui peuvent être représentés et communiqués par le texte. S'il y a là une fonction expressive, c'est la fonction des faits de la réalité représentée par le texte et c'est un fait consécutif à l'égard de la représentation.

Il y a ici deux cas à distinguer: 1° les traits du sujet parlant ou de l'auteur sont la signification principale du texte (qui peut être une partie d'un texte plus étendu); 2° les traits du sujet parlant ou de l'auteur sont la signification accessoire du texte ou d'une partie du texte. Le premier

⁴⁴ *Spth.* p. 28.

cas a lieu lorsque le sujet parlant „parle (au sujet) de soi-même“, p. ex. (1) Hom. Od. X 308—11 (éd. Bérard, 1939):

ἐγὼ δ' ἐς δώματα Κίρκης ἤϊα· πολλὰ δέ μοι κραδίη πόρφυρε κίοντι· ἔστην δ' ἐν προθύροισι θεᾶς καλλιπλοκάμοιο· ἔνθα στὰς ἐβόησα· θεὰ δέ μευ ἔκλυεν ἀύδης.

(2) Hor. Serm. I 9, 1—2, (éd. Klingner, 1939):

Ibam forte via Sacra sicut meus est mos

Nescio quid meditans nugarum totus in illis.

Le second cas a lieu quand il y a des éléments (morphèmes, mots) alternants qui ont, outre un contenu commun déterminé, des éléments de signification différents. Un des deux (ou plusieurs) alternants est nécessaire pour constituer le texte, s'il faut communiquer leur contenu commun, mais le choix de l'alternant dépend du contenu accessoire. Il se peut que ce contenu accessoire sont des traits du sujet parlant (ou de l'auteur). P. ex. dans la 1e pers. sg. masc. impf. pol. *czytał-em* 'je lisais', *szedłem* 'j'allais' et dans la 1e pers. sg. fem. impf. *czytał-am* 'je lisais', *szła-am* 'j'allais'⁴⁵ une partie de la signification des morphèmes alternants est le fait que le sujet parlant (ou l'auteur) est un être masculin ou féminin respectivement. La même chose a lieu lorsqu'il existe des mots, des groupes ou des phrases employés exclusivement ou de préférence par les sujets parlants ayant un trait particulier, p. ex. les femmes, les hommes, les enfants; l'emploi d'un tel alternant représente et communique, accessoirement mais non pas indirectement, des traits du sujet parlant ou de l'auditeur. C'est le cas du „lexique de femmes“ et „lexique d'hommes“⁴⁶, de l'emploi de certaines phrases de préférence par les femmes, etc.

Cette catégorie de représentation et communication peut être appelée représentation et communication réfléchie; nous avons distingué la représentation réfléchie principale et accessoire. La représentation réfléchie principale se fait avec le concours des moyens lexicaux, la représentation réfléchie accessoire peut se faire par les moyens grammaticaux seuls, mais la division n'est pas encore claire et les deux catégories en question, à savoir principal — accessoire et lexical — grammatical, ne semblent pas coïncider exactement.

Dans le cas de représentation et communication réfléchie comme dans le cas de toute représentation il se présente deux faits, qui ne sauraient être confondus: 1° il existe un rapport conventionnel entre des

⁴⁵ Il va sans dire que nous dégageons ici les morphèmes tels qu'ils existent à présent et non pas les éléments dont se composait la forme correspondante dans une période antérieure et réculée.

⁴⁶ Ou, à proprement parler, les deux parties du lexique (laissant de côté la partie commune), délimités plus ou moins strictement dans certaines communautés. V. p. ex. O. Jespersen, *Language, its Nature, Development and Origin*.

traits du sujet parlant et des traits du texte; 2° Le rapport conventionnel est nécessaire pour la transmission des traits du sujet parlant, donc pour parvenir à connaître ces traits il est nécessaire de comprendre le texte, c.-à-d. de connaître les rapports conventionnels en question. Ces deux faits ne sont pas équivalents et ne coïncident pas: le fait (1°) entraîne le fait (2°), mais non pas inversement. Nous analyserons plus bas les cas où se présente le fait (2°) sans le fait (1°); dans le cas de représentation (réfléchié ou non) les deux faits se présentent ensemble.

Le rapport entre les traits du sujet parlant et les traits du texte est ici conventionnel, il dépend de la langue employée pour produire le texte et c'est pourquoi il n'est perceptible que pour un auditeur qui connaît cette langue. Pour connaître les traits du sujet parlant dans le cas des textes cités (p. 48) l'auditeur doit comprendre le texte, donc le texte doit d'abord remplir la fonction communicative — communiquer un fragment de la réalité p. ex le fait que le sujet parlant se promenait un jour Via Sacra sans penser à rien de sérieux. Le fait que ce fragment de la réalité, ou une partie de ce fragment, sont certains traits du sujet parlant est une circonstance accidentelle, qui ne constitue pas une catégorie spéciale de représentation ou communication, puisque les traits du sujet parlant sont communiqués ici de la même manière que les traits d'une autre personne, dans le même texte ou dans un autre. On observe que les mêmes moyens qui sont employés par le sujet parlant dans la communication réfléchie sont employés, et de la même manière, par le même sujet parlant et par les autres membres de la communauté à communiquer d'autres éléments de la réalité.

La communication réfléchie accessoire se fait aussi par les mêmes moyens et de la même manière que la communication des autres éléments de la réalité, p. ex. 2e pers. sg. masc. impf. pol. *czytał-és* 'tu lisais', *szedł-és* 'tu allais' opposées à la 2e pers. sg. fem. impf. pol. *czytał-aś* 'tu lisais', *szła-aś* 'tu allais'; 3e pers. sg. masc. impf. *czytał* 'il lisait', *szedł* 'il allait' opposées à la 3e pers. sg. fem. impf. *czytał-a* 'elle lisait', *szła-a* 'elle allait'. La même manière de communication, quoique ne se rapportant pas au sujet parlant, se trouve dans les formes arabes class.: 2e pers. sg. masc. perf. *katab-ta* opposée à la 2e pers. sg. fem. perf. *katab-ti*; 3e pers. sg. masc. perf. *kataba* opposée à la 3e pers. sg. fem. perf. *katabat*, etc.

Ces faits prouvent que lorsque les traits du sujet parlant (ou de l'auteur) sont communiqués par le texte, c.-à-d. sont une partie de sa signification, le texte ne remplit aucune fonction particulière, il ne remplit que la fonction représentative et communicative ordinaire. Cette fonction ne saurait donc être appelée fonction expressive et elle doit être soigneu-

sement distinguée de la fonction expressive du texte définie plus haut (p. 40 sqq.), qui est un rapport non-conventionnel.

Il est utile de faire remarquer que le texte remplit la fonction expressive à l'égard du sujet parlant, c.-à-d. de celui qui produit le texte; le rapport non-conventionnel qui constitue cette fonction existe seulement entre les traits du sujet parlant et les traits du texte, indépendamment de la circonstance à savoir si le sujet parlant est aussi l'auteur du texte ou non. Au contraire, le texte communique non pas nécessairement les traits du sujet parlant; il peut aussi communiquer les traits de l'auteur du texte.

Certains faits sont confondus avec la fonction impressive du texte. Ce qui est représenté et communiqué par le texte peut évoquer une réaction chez l'auditeur, réaction purement psychique ou aussi une réaction active. Cette réaction peut être effectuée 1° par la communication d'une injonction (de la volonté d'une personne) dans le texte, ou 2° par la communication d'autres faits; en ce cas ce n'est pas la volonté d'une autre personne, mais quelques autres raisons (entre autres la volonté de l'auditeur même) qui évoquent la réaction de l'auditeur. En tout cas la réaction dont il s'agit ici n'est pas produite par des traits du texte ou de la langue; ce qui produit cette réaction ce sont les faits représentés et communiqués, donc les faits qui appartiennent à la réalité externe, extra-linguistique, au fragment de la réalité qui correspond au texte. L'injonction y appartient aussi. S'il y a là une fonction impressive (appellative), c'est la fonction de ces faits extra-linguistiques. P. ex. le texte suivant (Hom. Od. XIV 80—82, éd. Bérard, 1939):

Ἔσθιε νῦν, ὃ ξεῖνε, τὰ τε δμῶεσσι πάρεσσι, || χοίρε' ἀτὰρ σιάλους γε σῦας μνη-
στῆρες ἔδουσιν, || οὐκ ἔπιδα φρονέοντες ἐνὶ φρεσὶν οὐδ' ἔλεητύν.

produit chez l'auditeur (a) une réaction qui est le résultat des traits du texte, même s'il ne le comprend pas: les traits du texte remplissent leur fonction impressive décrite plus haut (p. 42). Si l'auditeur comprend le texte, il se produit aussi (b) la réaction qui nous intéresse ici, et qui est un résultat des faits, des événements, etc., communiqués par le texte. V. 80 contient une injonction qui produit une réaction psychique et qui peut produire une réaction active immédiate. Les v. 81—82 communiquent un fragment de la réalité, sans injonction; il produit une réaction psychique qui ne tardera pas à influencer les actions de l'auditeur (c.-à-d. d'Ulysse).

Les faits extra-linguistiques (l'injonction y comprise) qui produisent la réaction chez l'auditeur sont représentés et communiqués de la même manière et par les mêmes moyens que tout autre fragment de la réalité; il s'agit donc de la fonction représentative et communicative ordi-

naire. Puisque, de plus, tout ce qui est communiqué peut produire une réaction chez l'auditeur et qu'on ne peut pas indiquer aucun trait caractéristique de ces cas, il n'y a pas lieu de parler même d'une variante de la fonction communicative. Si les faits communiqués produisent une réaction, c'est une conséquence de la communication, conséquence qui dépend de la signification des éléments du texte, mais qui n'est pas un fait linguistique.

L'injonction (qui est un fait extra-linguistique) n'est qu'une des catégories des faits communiqués qui peuvent produire une réaction, de sorte que la faculté de produire une réaction n'est pas un trait caractéristique de l'injonction. Le texte correspondant représente et communique (a) ce qui est désiré ou commandé (le fragment désiré de la réalité) et (b) le fait d'injonction (la volonté d'une personne). Ce ne sont que ces traits qui permettent de distinguer la représentation et communication injonctive comme une variante de la fonction représentative et communicative. La communication injonctive se fait avec les moyens ordinaires de la langue (avec ses rapports conventionnels) et ne saurait être confondue non plus avec la fonction impressive du texte. Les distinctions que nous venons de faire ne sont pas complètement parallèles aux celles faites plus haut à l'égard de la fonction expressive et de la communication réfléchie, puisque en effet ces deux paires de variantes n'ont aucune connexion interne nécessaire: nous les analysons pour écarter les confusions répandues, mais il ne s'agit que de variantes, dont les liens ne sont pas nécessairement basés sur la nature des choses. En effet, tout comme il y a communication réfléchie il y a aussi communication des traits de l'auditeur et bien d'autres variantes dont l'importance est limitée aux problèmes de détail de la grammaire. Il n'appartient pas au sujet du présent travail de trouver les traits communs et décrire les systèmes de ces variantes.

V. FONCTIONS NON-LINGUISTIQUES (FONCTIONS DU TRAITEMENT DU CONTENU DU TEXTE)

Nous avons analysé les cas où les deux faits relevés plus haut (p. 48/49, 1°, 2°) se présentent ensemble, à savoir: 1° il existe un rapport conventionnel entre les deux termes en question, 2° pour connaître l'autre terme du rapport (=ce qui est transmis) il faut comprendre le texte (connaître la langue en question). C'est que le fait (1°) entraîne le fait (2°) et le fait (1°) est essentiel pour le rapport de communication. Mais le fait (2°) n'entraîne pas le fait (1°); nous passons au cas où se présente le fait (2°) seul.

En entendant un texte une personne qui connaît la langue employée pour le produire peut parvenir à connaître certains traits de l'auteur du texte (il s'agit seulement des traits de l'auteur, non pas de ceux du sujet parlant, s'il n'est pas l'auteur du texte) qui ne sont pas une partie de la

signification du texte et ne sont pas communiqués pas le texte; ce sont surtout des traits psychiques. Il s'agit des traits dont dépend le traitement du contenu au sens étendu du terme: disposition, manière de présentation, choix d'éléments à communiquer d'un fragment étendu de la réalité que l'auteur décrit, etc. La manière de traiter le contenu dépend de l'ensemble de la vie psychique de l'auteur avec ses instincts, inclinations, talents, expériences, connaissances, dans tous les domaines psychiques; et inversement on peut parvenir à connaître ces traits, jusqu'à un certain point, bien entendu, quand on entend le texte et que l'on comprend.

Un terme de ce rapport (de dépendance) ce sont donc les traits psychiques de l'auteur, mais il n'est pas aisé de définir l'autre terme du rapport. Ce ne sont pas les traits du texte même: ni les traits pertinents, qui appartiennent à la langue, ni les traits textuels qui n'appartiennent pas à la langue. Le contenu du texte (ce qui est communiqué par le texte) n'est pas le second terme du rapport non plus, car ce sont souvent des faits extérieurs, indépendants de l'auteur, de sorte que l'auteur et ses traits ne sont pas le contenu du texte. P. ex. l'auteur décrit un épisode (Hor. Serm. I. 5, v. 9—19, éd. Klingner, 1939):

Iam nox inducere terris

umbras et caelo diffundere signa parabat:
 tum pueri nautis, pueris convicia nautae
 ingerere: „huc adpelle“; „trecentos inseris“; „ohé
 iam satis est“. Dum aes exigitur, dum mula ligatur
 tota abijt hora. Mali culices ranaeque palustres
 avertunt somnos; absentem cantat amicam
 multa prolutus vappa nauta atque viator
 certatim; tandem fessus dormire viator
 incipit ac missae pastum retinaacula mulae
 nauta piger saxo religat stertitque supinus.

Le contenu du communiqué — le fait objectif que l'auteur raconte et dans lequel il n'a joué aucun rôle actif — ne dépend pas de ses traits psychiques. Mais la circonstance que l'auteur communique précisément tels détails de l'épisode, la manière de le faire, etc., tout cela dépend indubitablement des traits psychiques de l'auteur et porte une empreinte individuelle distincte de l'auteur. Le second terme du rapport n'est donc pas le contenu du communiqué, mais le choix et le traitement du contenu, ou le fait que tel contenu traité de telle manière se présente comme contenu du texte donné de l'auteur. On peut dire brièvement que le second terme du rapport est le traitement du contenu du texte, mais seulement avec les restrictions faites ci-dessus.

Nous allons déterminer le caractère du rapport. On observe que le rapport en question est non-conventionnel (v. p. 52). On aura donc raison de dire que le traitement du contenu du texte remplit une fonction expressive à l'égard de l'auteur (non pas du sujet parlant). Ce n'est pas le texte, ni à plus forte raison la langue qui remplit cette fonction, et c'est pourquoi elle ne peut pas être un objet de l'étude linguistique; c'est une fonction éminemment littéraire. Elle ne saurait être confondue ni avec la fonction expressive du texte à l'égard du sujet parlant, ni avec la fonction représentative et communicative, particulièrement avec le cas où ce sont les traits du sujet parlant (ou de l'auteur) qui sont communiqués, c.-à-d. avec la fonction communicative réfléchie.

Le traitement du contenu du texte produit une réaction chez l'auditeur. Le rapport entre les deux termes est non-conventionnel. Il s'agit de la fonction impulsive (appellative) du traitement du contenu du texte à l'égard de l'auditeur. Cette fonction n'est pas un objet de l'étude linguistique non plus. Il faut éviter de la confondre avec la fonction impulsive du texte à l'égard de l'auditeur ou avec l'effet stimulant du contenu du texte (du communiqué).

La distinction sera assurée si l'on distingue les deux faits essentiels mentionnés plus haut (p. 48/49, 1°, 2°) et qu'on distingue la présence et l'absence de ces faits dans les cas des fonctions en question. Dans le cas de la fonction expressive des traits du texte à l'égard du sujet parlant il ne se présente pas le fait (1°), donc le fait (2°) ne se présente pas non plus; c.-à-d. le rapport qui est cette fonction n'est pas un rapport conventionnel (absence du fait 1°), donc pour remplir la fonction un tel rapport n'est pas nécessaire, et pour profiter de cette fonction, à savoir pour connaître les traits du sujet parlant (pour faire le texte remplir la fonction symptomatique — v. plus haut p. 41) il n'est pas nécessaire de connaître les rapports conventionnels, c.-à-d. de comprendre la texte (absence du fait 2°). Mutatis mutandis le même est vrai à l'égard de la fonction impulsive du texte.

Dans le cas de la fonction expressive du traitement du contenu qu'il remplit à l'égard de l'auteur il ne se présente pas le fait (1°) mais il se présente bien le fait (2°); cette fonction n'est pas un rapport conventionnel, les traits de l'auteur ne sont pas communiqués, mais ils trouvent un reflet non-conventionnel (basé sur les faits psychiques, v. plus haut, p. 31, 3°) dans le traitement du contenu du texte (absence du fait 1°). Mais c'est pourquoi l'existence du rapport conventionnel entre les éléments du texte et les éléments de la réalité est une condition nécessaire de cette fonction; et pour profiter de cette fonction (pour faire le traitement du contenu du texte remplir sa fonction symptomatique) il est nécessaire de connaître ces rapports c.-à-d. de comprendre le texte (pré-

sence du fait 2°). Mutatis mutandis le même est vrai à l'égard de la fonction impulsive du traitement du contenu du texte.

Enfin dans le cas de la fonction représentative et communicative, indépendamment de la circonstance à savoir si ce sont les traits du sujet parlant (ou de l'auteur), ou une réalité désirée, ou d'autres éléments de la réalité qui sont communiqués, il se présente aussi bien le fait (1°) que le fait (2°): la fonction consiste dans un rapport conventionnel entre les éléments du texte et les éléments de la réalité (présence du fait 1°), donc les rapports conventionnels y sont nécessaires et leur connaissance qui permet de comprendre le texte est nécessaire pour que le texte remplisse la fonction communicative (présence du fait 2°).

Les fonctions définies et étudiées plus haut sont le plus souvent confondues, c.-à-d. (a) on confond les deux fonctions expressives et les deux fonctions impulsives; (b) on considère la représentation réfléchie comme la fonction expressive, sans la distinguer même comme une variante de la fonction expressive, et d'une manière analogue on considère l'effet stimulant du contenu du texte (du communiqué), particulièrement la représentation injonctive, comme la fonction impulsive, sans distinction. Cette confusion est donnée déjà dans la définition de la fonction expressive et de la fonction impulsive (appellative) de Bühler: „Es [scil. das komplexe Sprachzeichen] ist ... *Symptom* (Anzeichen, Indicium) kraft seiner Abhängigkeit vom Sender, dessen Innerlichkeit es ausdrückt, und *Signal* kraft seines Appells an den Hörer, dessen äusseres oder inneres Verhalten es steuert wie andere Verkehrszeichen“⁴⁷; or ces rapports de „Abhängigkeit vom Sender“ etc. sont bien différents. De cette manière trois rapports se rattachant au sujet parlant (ou à l'auteur) du texte, rapports complètement différents quant à leurs termes et à leur caractère sont traités comme une seule fonction. La même chose avec les trois rapports différents se rattachant à l'auditeur. Cela amène de graves erreurs, entre autres une détermination fautive des fonctions des catégories des propositions: de la proposition énonciative, interrogative, désidérative (impérative). Nous passons à ces problèmes; il y suffira d'analyser en détail les assertions de Bühler, qui a distingué les trois fonctions, mais y a laissé beaucoup de confusions fâcheuses.

VI. FONCTIONS DES CATÉGORIES DE PROPOSITIONS

Sur la valeur prédicative des catégories de propositions il existe des opinions différentes. Bühler cite l'opinion d'Aristote que seulement les propositions énonciatives („Aussagen“) affirment quelque chose, et que

⁴⁷ *Spth.*, p. 28.

seulement ces propositions peuvent être vraies ou fausses. Au contraire Bolzano et Husserl; Bolzano est d'avis que p. ex. une interrogation ne contient pas une énonciation sur le sujet qui est son contenu, mais qu'elle contient tout de même un contenu prédicatif (le désir de recevoir des renseignements) et qu'en tant elle peut être vraie ou fausse. Il se présente ici la distinction de „Richtigkeit“ de l'interrogation et de sa „Wahrhaftigkeit“⁴⁸. Bühler approuve de l'opinion d'Aristote, contre Bolzano et Husserl, mais sa formule ne va pas si loin: „der unreflektierte Imperativ und die Interjektion enthalten keine Aussage im strengen Sinne des Wortes, ihr Verhältnis zum Erlebnis des Sprechers ist und bleibt das Verhältnis der Kundgabe auch wenn sie wissentlich und willentlich geäußert werden“⁴⁹.

Bühler ne donne pas une argumentation ni une preuve complète de son assertion, seulement quelques phrases additionnelles qui ne la prouvent pas. Cependant le problème de la présence ou absence du contenu prédicatif dans les catégories de propositions en question est un problème tout à fait à part et nous ne pouvons pas l'aborder ici⁵⁰; c'est à tort que Bühler le rattache au problème des fonctions du texte. Mais ce que nous pouvons, c'est d'établir la fonction des catégories de propositions d'une manière exacte et sûre en nous basant sur les observations systématiques faites plus haut.

On peut dire que les propositions interrogatives et désidératives (impératives) contiennent, entre autres, un contenu qui est constitué par des traits du sujet parlant (ou de l'auteur), mais cela se fait par le rapport conventionnel, comme nous l'avons exposé plus haut (p. 48 sq.), donc il s'agit de la fonction représentative réfléchie⁵¹. Ces propositions n'ont donc pas du tout de fonction expressive. Bühler confond l'expression avec

⁴⁸ *KMS*, p. 7.

⁴⁹ *KMS*, p. 8.

⁵⁰ Il se rattache au problème de la différence entre les types suivants de propositions:

a) <i>S</i> est <i>P</i> ;	a') Je dis que <i>S</i> est <i>P</i> .
b) <i>S</i> est-il <i>P</i> ?	b') Je demande si <i>S</i> est <i>P</i> .
c) Parlez de <i>S</i> !	c') Je vous prie de parler de <i>S</i> .

⁵¹ Le fait que la fonction représentative est remplie entraîne la fonction communicative (v. plus haut, p. 39) au moins dans le cas des propositions énonciatives. Si nous disons la même chose à l'égard des propositions interrogatives et désidératives, nous donnons au terme *communicatif* une signification qui ne contient pas l'élément de prédication. Si l'on veut éviter cela, on dira que la fonction correspondante des propositions interrogatives est la fonction interrogative et celle des propositions désidératives la fonction désidérative. De sorte que la fonction représentative entraînerait dans les circonstances connues une des trois fonctions consécutives: fonction communicative, interrogative ou désidérative. Le problème envisagé ci-dessus semble plutôt terminologique.

la représentation et communication réfléchie; cela tient à la confusion analysée plus haut (p. 44—46): au lieu de voir la différence spécifique entre la représentation et l'expression dans la présence du rapport conventionnel il tend à voir cette différence spécifique dans le domaine des éléments transmis, sans égard pour le caractère du rapport. Par conséquent Bühler attribue la fonction expressive, sans distinction, aux interjections, p. ex. *au*, *aha* ⁵², aux propositions interrogatives ⁵³ et à l'imperatif ⁵⁴.

Bühler dit qu'en „hochentwickelten Kultursprachen“ la fonction représentative et la fonction expressive ont leur propres moyens d'„expression“ („Ausdrucksmittel“ ⁵⁵), mais il ne les spécifie pas. Il dit seulement que dans la poésie lyrique on peut observer les plus différenciés „spezifisch sprachliche“ moyens d'expression (au sens exact — „Kundgabe“) ⁵⁶. On voit ici une confusion de la fonction expressive du texte avec une autre fonction distinguée plus haut, à savoir avec la fonction expressive du traitement du contenu du texte que ce traitement remplit à l'égard de l'auteur (v. plus haut, p. 52 sq.). En réalité la plupart des moyens qui peuvent être en question, en tant qu'il s'agit des moyens spécifiques de la poésie lyrique, sont des moyens littéraires, donc non-linguistiques.

On rencontre les mêmes confusions et d'autres encore dans l'exposé des rapports entre les fonctions et des trois „concessions“ que fait Bühler à la fonction représentative. La première „concession“ est l'admission du fait que la fonction représentative a dans la langue „einen gewissen Primat“ qu'elle n'a pas p. ex. dans la musique ⁵⁷. La mention de la musique est une méprise complète: la différence essentielle est le rapport conventionnel, qui n'existe pas dans l'art musical. Par contre, si un texte musical est en rapport conventionnel avec des éléments de la réalité, p. ex. employé comme un signal, il a aussi une fonction représentative, puisqu'il est alors un texte d'un système sémantique.

Bühler voit la prééminence de la fonction représentative dans la proposition énonciative, qui, dit-il, devrait s'appeler *proposition représenta-*

⁵² *KMS*, p. 1.

⁵³ Cela s'ensuit de l'analyse, faite par Bühler, des opinions d'Aristote, de Bolzano et de Husserl.

⁵⁴ Il y a lieu de faire remarquer qu'attribuer une seule fonction, quelle qu'elle soit, à ces formations différentes est inadmissible; une analyse plus détaillée de ce problème entraînerait avant tout une recherche sur l'appartenance des différentes interjections à la langue.

⁵⁵ Plus tard Bühler emploie le terme *Ausdruck* au sens exact d' 'expression' ('fonction expressive', „Kundgabe“); ici il est employé au sens large de 'transmission' qui comprend aussi la fonction représentative.

⁵⁶ *KMS*, p. 9. Pour la poésie lyrique v. aussi *Sph.*, p. 32.

⁵⁷ *KMS*, p. 9.

tive („Darstellungssatz“, au lieu de „Aussagesatz“) ⁵⁸. En réalité la fonction représentative est aussi la fonction principale des propositions interrogatives et désidératives (impératives), Bühler lui même admet dans la suite que, puisque la plupart des mots ont une fonction de nommer („Nennfunktion“), ce qui est un autre fait de la prééminence de la fonction représentative, donc l'expression et l'impression ⁵⁹ sont „auf einen ganz ausgiebigen Gebrauch des Nennenes angewiesen“, p. ex. impér. *komm*; le texte *alle Mann an Bord* „zeichnet sogar verwickelte Sachverhalte, die verwirklicht werden sollen ... ganz mit den Mitteln des Darstellungssatzes“ ⁶⁰. À cette observation devrait suivre une autre, à savoir, que la transmission du désir du sujet parlant se fait par le mêmes „moyens de la proposition représentative“ et que, par conséquent, cette transmission n'est pas une fonction expressive mais une représentation et communication des traits du sujet parlant ou de l'auteur (représentation et communication réfléchie, à savoir accessoire, v. plus haut, p. 47/48 sq.). Bühler ne l'aperçoit pas, mais même de ce qu'il dit il devrait s'ensuire que les propositions interrogatives et désidératives remplissent, entre autres, la fonction représentative; de sorte que même au point de vue de Bühler le terme *Darstellungssatz* ne devrait revenir aux propositions énonciatives qu'en vue de quelque prépondérance indéfinie de la fonction représentative dans ces propositions. Mais, comme nous l'avons fait remarquer (plus haut, p. 55), Bühler confond la valeur prédicative avec la fonction représentative et l'idée de l'absence de la valeur prédicative l'emporte ici. D'un autre côté la proposition énonciative, selon Bühler, non seulement représente un fragment de la réalité; elle est aussi une expression (elle a une fonction expressive — „Kundgabe“) de la conviction du sujet parlant. Or, cette expression („Kundgabe“) de la conviction ne peut qu'à un degré insignifiant „se libérer de la fonction représentative“, car elle est „in erster Linie durch das, worauf sie sich erstreckt, näher bestimmt, und das ist eben immer der dargestellte Sachverhalt“ ⁶¹. En réalité la même chose est vraie à l'égard des propositions interrogatives et désidératives, ce qui s'ensuit aussi des mots précités de Bühler.

Les éléments qui, selon Bühler, remplissent la fonction expressive dans les propositions énonciatives sont les modulations de la voix (force, rapidité, rythme et mélodie), certains gestes accompagnant le texte, la situation (interne et externe) dans laquelle la proposition se présente,

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ C-à-d. fonction impulsive. Le terme de Bühler est d'abord *Auslösung*, puis *Appellfunktion*.

⁶⁰ *KMS*, p. 10.

⁶¹ *KMS*, p. 9.

des moyens linguistiques spéciaux, comme p. ex. *modus potentialis*, etc. ⁶² Cette collection est un tableau de confusion complète et porte un caractère distinct de la linguistique du XIXe siècle. Il est vrai que les modulations de la voix peuvent remplir la fonction expressive, et souvent ils sont les moyens principaux de cette fonction, mais seulement en tant qu'elles ne participent pas dans la fonction représentative et communicative (comme p. ex. en chinois). La consituation du texte et les gestes ne sont ni des éléments du texte, ni des éléments de la langue et leur fonction ne doit pas nous occuper ici. Enfin les modes etc. sont des éléments conventionnels et ne peuvent servir à représenter et communiquer les traits du sujet parlant (communication réfléchie) que dans le cadre de la fonction représentative et communicative ordinaire, même si l'on admet, ce que Bühler affirme ⁶³, que all. *dürfte* ou *könnte* expriment „niedere Grade von Überzeugung“ (v. ci-dessous, p. 58 et note 64).

La liste des facteurs remplissant, selon Bühler, la fonction expressive dans la proposition énonciative présente sous le terme de *fonction expressive*, une confusion des fonctions distinguées plus haut. Mais même les fonctions auxquelles nous pouvons accorder la participation à la fonction expressive ne la remplissent pas telle qu'elle leur attribue Bühler, mais telle qu'elle a été définie et analysée plus haut (p. 40 sqq). Bühler ne leur refuse pas *expressis verbis* la participation à la fonction expressive définie plus haut, mais il leur attribue surtout l'expression de la conviction du sujet parlant. Or, il n'est pas impossible (bien qu'il ne ne soit pas non plus nécessaire) que parmi les autres traits du sujet parlant dont certains traits du texte sont expression, se trouve sa conviction, et cela est d'accord avec notre définition de la fonction expressive; mais la circonstance que ce soit la conviction n'est pas essentielle et ne fonde aucun caractère particulier de l'expression.

De l'autre côté, dans le contenu représenté et communiqué par la proposition il faut distinguer deux éléments: 1° existence (le caractère réel) d'un certain contenu *p*; 2° le contenu *p*, auquel on attribue existence. Or, tous les deux éléments du contenu sont transmis dans la proposition énonciative par les moyens conventionnels ⁶⁴; la transmission de la con-

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *KMS*, p. 9, note.

⁶⁴ Si l'on préférerait de considérer l'élément (1°), du contenu analysé ci-dessus, plutôt comme la conviction du sujet parlant (ou de l'auteur) cela ne changerait rien d'essentiel dans le cas considéré: si c'est une conviction, elle est transmise d'une manière conventionnelle, c.-à-d. représentée et communiquée, et cela par les moyens ordinaires de la fonction représentative (à savoir il s'agit de la fonction représentative réfléchie accessoire, v. plus haut, p. 47/48 sq.); ce sont alors des traits du sujet parlant ou de l'auteur représentés et communiqués par le texte. D'après la formule donnée dans le texte du présent travail, ci-dessus, le contenu (1°) ne sont pas des traits du sujet parlant ou de l'auteur mais un trait du contenu *p*.

viction du sujet parlant par les moyens non-conventionnels remplissant la fonction expressive n'y est pas essentielle ⁶⁵.

Bühler admet que „unter gewissen Umständen kann die Darstellung mit Kundgabemitteln erfolgen“ ⁶⁶ (c'est encore une „concession“ à la fonction représentative). Comme un exemple de ce phénomène Bühler mentionne les enregistreurs automatiques, comme le barographe: les tracés produits par ces appareils résultent du rapport causal, mais simultanément ils „stellen ... den zu untersuchenden Sachverhalt graphisch dar“ ⁶⁷. En réalité, puisqu'il n'y a pas ici de rapport conventionnel, il n'y a pas de fonction représentative non plus; il n'y a pas ici plus de fonction représentative que dans le cas des dessins, où Bühler trouve aussi, erronément, la fonction représentative (v. plus haut p. 46 sq.).

Le même „rapport double“ se présente, d'après Bühler, dans la phrase: *der Zug fährt ein, die Türen werden aufgemacht und herabsteigt der König*. Dans cette phrase, dit Bühler „wird die Abfolge der Ereignisse durch das einfache Nacheinander der Sätze zur Darstellung gebracht“ ⁶⁸. Bühler ne parle pas d'une manière claire et exacte, mais il semble être frappé par la valeur sémantique de l'ordre des propositions (valeur qui n'est qu'apparente), qui semble être identique avec la valeur non-conventionnelle propre à l'ordre des phrases en général. Bühler oppose cette coïncidence prétendue à l'ordre des éléments de la proposition simple, p. ex. en français, où il a une valeur sémantique, mais qui diffère de la prétendue valeur „expressive“. En réalité cette valeur „naturelle“ de l'ordre des phrases, si elle existait ici, ne serait sa valeur expressive („Kundgabe“), puisqu'il ne s'agit pas du rapport basé sur les faits psychiques; se serait une autre catégorie des rapports non-conventionnels, à savoir le rapport d'imitation (v. plus haut, p. 31, 2°).

L'ordre des propositions dans la phrase citée n'a pas de valeur sémantique (conventionnelle), puisque dans un autre cas, p. ex. *der Zug fährt gleich ab, die Türen werden zugemacht und der Stationsvorsteher hat das Signal zur Abfahrt gegeben* l'ordre des processus communiqués par les propositions respectives est précisément inverse. Donc l'auditeur de la phrase citée par Bühler apprend l'ordre des événements non pas par l'ordre des propositions, mais par le contenu lexical des propositions respectives; le fait n'est pas grammatical. De l'autre côté on aurait tort de penser qu'il l'apprend par la valeur „naturelle“ — valeur imitative — car l'autre

⁶⁵ En outre la conviction — de l'auteur seulement — peut être inférée du fait qu'il a composé un texte qui communique le fait en question. Il s'agit ici de la fonction expressive du traitement de contenu du texte (v. plus haut, p. 52 sq.).

⁶⁶ *KMS*, p. 10.

⁶⁷ *KMS*, p. 11.

⁶⁸ *Ibidem*.

exemple prouve que l'ordre n'est pas constant dans les textes de la langue en question.

Il est vrai qu'un principe naturel (imitatif) de cumulation⁶⁹ opère dans les textes linguistiques, à savoir dans les séries des phrases (simples ou composées): au fait (a) que plusieurs phrases se présentent ensemble correspond le fait (b) que les fragments de la réalité (les événements) communiqués par ces phrases se présentent ensemble. Mais même ici il n'y a pas de coïncidence postulée par Bühler et on ne peut pas dire que „kann eine Darstellung mit Kundgabemitteln erfolgen“ (v. plus haut, p. 59; cette assertion n'est qu'une *contradictio in adiecto*): le fait (b) n'est pas communiqué par le fait (a); il est bien transmis, mais en vertu des rapports non-conventionnels, ce n'est pas donc représentation. Une série de phrases en question n'est pas gouvernée par des lois conventionnelles (ici: grammaticales), elle n'est donc pas une construction linguistique. Il est vrai seulement que dans l'emploi des textes on applique aussi des rapports non-conventionnels, mais cela n'est pas un fait de langue⁷⁰.

L'exposé de la troisième „concession“ que Bühler fait à la fonction représentative présente d'autres confusions encore. Bühler dit que l'expression peut équivaloir à la représentation. Il résulte de l'exemple donné par Bühler qu'il est d'avis que les propositions: 1° *p* et 2° *ich bin überzeugt dass p* (où *p* désigne une proposition énonciative quelconque) peuvent „pratiquement et logiquement“, être équivalentes, bien que la conviction dans le second cas soit „sprachlich dargestellt“, dans le premier seulement „kundgegeben“⁷¹. Bühler rattache ces considérations à la critique des opinions de Husserl mentionnées plus haut (p. 55 et notes 48—50) et y joint des considérations peu exactes tendant à distinguer „Wahrheit der Darstellung“ et „Echtheit der Kundgabe“⁷²; la considération de ces problèmes n'est pas nécessaire pour l'étude des fonctions du texte et nous n'allons pas les aborder.

Nous allons analyser la thèse de Bühler concernant les paires de propositions du type: (a) *la baleine est un mammifère* et (b) *je suis convaincu que la baleine est un mammifère*. L'assertion que dans le type (a) la con-

⁶⁹ v. *On the Elements of Semantic Systems*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego X, p. 91 sq.

⁷⁰ Naturellement l'acquisition du caractère conventionnel par certains rapports non-conventionnels n'est pas impossible; elle a même lieu indubitablement, p. ex. une répétition (ou redoublement) d'un élément phonique au sens intensif, duratif ou itératif. Mais on ne voit pas en quoi cela constituerait une prépondérance de la fonction représentative (une telle prépondérance existe, mais elle consiste en d'autres faits, v. plus bas, p. 63). Du reste, les éléments conventionnels, de l'autre côté, peuvent perdre leur rapport conventionnel (leur rendement fonctionnel) et obtenir p. ex. fonction expressive.

⁷¹ *KMS*, p. 11.

⁷² *KMS*, p. 12.

viction est objet de l'expression („Kundgabe“) a été considérée plus haut (p. 57 sq.). L'assertion que dans le type (b) la conviction est „sprachlich dargestellt“ semble signifier que d'après Bühler dans cette phrase il n'y a pas d'expression mais seulement représentation, mais il ne faut pas oublier que chez Bühler la notion de représentation est assez confuse (v. plus haut, p. 45 sq.).

Ce qui est vrai c'est que la conviction, du sujet parlant ou de l'auteur (ou le caractère réel du contenu *p*, v. plus haut p. 58 et note 64) est représentée et communiquée („sprachlich dargestellt“) aussi bien dans le type (a) que dans le type (b); la différence consiste en ceci que dans le type (b) il s'agit de la communication réfléchie principale, et dans le type (a) il s'agit de la communication réfléchie accessoire. Nous avons distingué plus haut (p. 47—49) ces deux catégories de communication, particulièrement à l'égard de la communication réfléchie. En outre, dans le type (b) le contenu de la phrase ce sont exclusivement les traits du sujet parlant (ou de l'auteur), tandis que dans le type (a) ils sont communiqués d'une autre manière et ne constituent qu'une partie du contenu de la phrase. Ce sont des raisons pourquoi ces deux types de phrases énonciatives ne sont pas équivalents. Une phrase du type (b) peut être un équivalent de la phrase du type (a) seulement avec le concours d'autres facteurs (p. ex. la consituation), qui compléteraient la signification de la phrase (b) d'une manière requise; mais cela ne peut se faire que dans certains cas déterminés. La phrase seule du type (b) ne peut être ni „pratiquement“ ni théoriquement un équivalent de la phrase du type (a) ⁷³.

On voit que Bühler confond les fonctions distinguées dans le présent travail et ne voit pas clairement les principes de distinction des fonctions qu'il distingue; il résulte de graves erreurs et confusions dans la théorie des fonctions des catégories de propositions. Ces confusions et erreurs sont, d'ailleurs, très répandus. Bühler n'expose pas non plus clairement les rapports de subordination et les degrés d'importance des fonctions du texte; les „concessions“ qu'il fait à la fonction représentative ne sont pas cohérentes et ce qu'il dit sur ce problème est embrouillé en d'opinions erronées et ne donne pas une réponse correcte. Nous passons à ce problème maintenant.

⁷³ Bühler dit qu'elles peuvent être équivalentes logiquement „insofern als die Prädikate der Wahrhaftigkeit oder der Lüge auf beide Sätze unmittelbar verwendet werden dürfen“ (*KMS*, p. 11). Si c'est vrai, cela caractérise les deux types comme appartenant à une certaine catégorie commune des propositions, mais non pas comme des propositions équivalentes.

VII. LES FONCTIONS DU TEXTE ET LA LANGUE

Nous avons trouvé les traits caractéristique des fonctions du texte et nous avons établi quelles fonctions se présentent dans les différents cas d'emploi des textes et dans les différentes catégories des propositions. Nous allons étudier les rapports de subordination entre les fonctions et établir la fonction spécifique du texte. L'importance des fonctions dans la vie de l'individu et de la communauté est un problème différent; nous ne pouvons pas entrer dans les détails de ce problème, nous allons constater seulement ce qui est nécessaire pour la clarté du problème qui nous intéresse. La fonction représentative et communicative est indubitablement la plus importante, puisqu'elle permet de satisfaire aux besoins les plus importants de la communauté et de l'individu. Les autres fonctions sont beaucoup moins importantes: la sphère de la fonction expressive du texte et celle de la fonction impressive du texte sont exigües; la fonction expressive du traitement du contenu du texte n'est pas une fonction du texte et ne constitue pas un objet de recherches linguistiques. Il y a lieu de faire remarquer que c'est principalement la confusion de la fonction expressive du texte avec la fonction expressive du traitement du contenu du texte qui a causé l'opinion erronée que la fonction expressive est la plus importante.

Nous passons au problème des rapports de subordination entre les fonctions. On observe que la même fonction expressive que celle du texte est propre aussi à d'autres produits de l'activité humaine: chaque mouvement, la manière de s'habiller, de travailler et chaque produit de travail, le façonnement de l'entourage (maison, lieu de travail, ville) — tous ces éléments, qui dépendent de l'homme, ont des traits qui dépendent d'une manière non-conventionnelle des traits de l'homme qui les a produit, ils sont son expression. Les produits d'art sont une catégorie supérieure d'expression. L'expression fournie par les textes, comparée avec cette expression est exigüe. Puisque non seulement les textes remplissent cette fonction et que les textes ne la remplissent que d'une manière imparfaite, il faut constater qu'elle est bien une fonction du texte linguistique (en général — du texte d'un système sémantique), mais une fonction non-essentielle, accessoire, subordonnée. Le même est vrai, *mutatis mutandis*, à l'égard de la fonction impressive du texte.

La fonction représentative et communicative est remplie seulement par les textes des systèmes sémantiques et ne peut être remplie par rien d'autre cette fonction est donc la fonction essentielle (pertinente, principale) du texte; la communication réfléchie et la communication injonctive n'en sont que des cas particuliers, nous l'avons prouvé plus haut). Un autre fait, dont la preuve n'est pas nécessaire pour prouver cette thèse, est le fait que la transmission de la connaissance des fragments de

la réalité au moyen des rapports non-conventionnels mentionnés plus haut est incomparablement inférieure à la transmission au moyen des rapports conventionnels, c.-à-d. à la représentation et communication.

Le fait que rien que le texte d'un système sémantique ne peut remplir la fonction représentative résulte directement d'un fait qui appartient à la définition du texte, à savoir de l'existence du rapport conventionnel entre les éléments du texte et les éléments de la réalité; on peut donc dire que c'est aussi la fonction du système sémantique. Puisque la langue est le système sémantique le plus parfait, étant un système grammatical et universel (dont les éléments se rapportent à tous les domaines de la réalité), on peut dire que c'est la fonction de la langue *κατ' ἐξοχήν*.

La fonction expressive du texte diffère de la fonction représentative et communicative aussi par sa relation à la langue: la fonction représentative et communicative est la fonction des traits du texte qui appartiennent à la langue (qui sont pertinents), la fonction expressive du texte est la fonction des traits non-pertinents du texte. Toutefois ces deux fonctions et la fonction impulsive sont des fonctions du texte. Au contraire la fonction expressive du traitement du contenu du texte et sa fonction impulsive ne sont pas des fonctions du texte: le texte n'est pas un terme du rapport de dépendance qui s'y présente. Ces fonctions n'appartiennent donc pas au domaine des recherches linguistiques.

Elementy semantyczne funkcji składniowych

1. WARTOŚĆ SEMANTYCZNA I SYNTAKTYCZNA WYRAZU

W obrębie wartości wyrazu wyróżnia się dwie sfery: tzw. znaczenie (czyli wartość semantyczną wyrazu) oraz funkcję składniową. Przez wartość semantyczną wyrazu rozumie się te elementy wartości wyrazu, które wprowadza wyraz sam jako taki, sam w sobie (bądź izolowany, bądź wsparty kontekstem). Wchodzi tu w rachubę zarówno materialna treść wyrazu (oznaczanie takiej a takiej rzeczy, takiej a takiej cechy itd.), jak też i jego formalny charakter kategoryalny (rzeczownikowość, przymiotność, osobowość, żywotność, nieżywotność, deminutywność, augmentatywność, zbiorowość itp.). Przez funkcję składniową zaś rozumie się rolę wyrazu w zespole wyrazów (a więc rolę wyrazu jako wyrazu określanego, określnika, podmiotu, orzeczenia, dopełnienia, przydawki, okolicznika itd.).

Przedstawiony podział jednak nie jest ścisły; zarysowane tu rozgraniczenie jest niedokładne. Bliższa charakterystyka poszczególnych funkcji składniowych wykazuje, że większość z nich swą specyfikę zawdzięcza nie samemu układowi składniowemu, lecz tym predyspozycjom, jakie poszczególnym członom składniowym nadaje wniesiona przez nie w obręb zdania wartość semantyczna. Ukazanie tych właśnie predyspozycji semantycznych w obrębie funkcji składniowych jest zadaniem niniejszej rozprawki.

2. ISTOTA I RODZAJE FUNKCJI SKŁADNIOWYCH

Funkcję składniową można najprościej określić jako współkompozycję nowej jednostki znaczeniowej, czyli współdział wyrazu w stworzeniu nowej, więcejwyrazowej jednostki znaczeniowej. Według Z. Klemensiewicza funkcja składniowa wyrazu to jego „udział“ w wypowiedzeniu jako „utworze innego, a wyższego rzędu“¹. To ujęcie istoty funkcji skład-

¹ Z. Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, s. 76.

niowej oraz pewne inne definicje funkcji składniowej szerzej omówilem gdzie indziej².

Współdział wyrazów w stworzeniu nowej, więcejwyrazowej jednostki znaczeniowej może być dwojaki: równorzędny lub nierównorzędny. Sama równorzędność współdziałania w kompozycji nowej całości jeszcze tego współdziałania bliżej nie charakteryzuje, jeszcze nie określa stosunku tych członów do całości wytworu. Człony te wnoszą jedynie równorzędny wkład elementów materialnych nowej wartości znaczeniowej. Charakterystykę formalną oraz wzajemne ustosunkowanie tych materialnych współkomponentów daje dopiero czynnik trzeci, który przez wzajemne ustosunkowanie członów równorzędnych wyznacza wartość znaczeniową całości. Tym czynnikiem formującym konstrukcje równorzędne, parataktyczne, jest bądź asyndetyzm (bezpójnikowość), bądź zastosowanie odpowiednich spójników. Zastosowanie wobec członów równorzędnych asyndetyzmu czy odpowiedniego połączenia spójnikowego jest formalnym wykładnikiem sumowania elementów treści, ich rozłączania, wyłączenia, przeciwstawiania, wiązania wynikowego lub utożsamiania (synonimizowania).

Przykładem sumowania elementów znaczeniowych (tzw. popularnie „łączności“) mogą być wyrażenia: *zające, lisy, kuropatwy; drzewa i krzewy*. Wartość znaczeniowa każdego z tych dwu wyrażeń jest sumą wartości znaczeniowej poszczególnych współkomponentów: *zające, lisy, kuropatwy; drzewa, krzewy*. Jeszcze wyraźniej uwydatnia się moment sumowania w takich liczebnikach, jak: *dwadzieścia jeden, trzydzieści sześć, двадцать один, тридцать шесть, ein und zwanzig, sechs und dreißig, dix-huit, dix-neuf, vingt-et-un, trente-six*.

Przykład wyłączenia: *nie pił ani nie palił*. Funkcja wyłączenia jest zbliżona do funkcji sumowania („łączności“); tu, podobnie jak i tam, wartość znaczeniowa całości jest sumą wartości komponentów. Różnica jednak polega na tym, że tamto sumowanie jest afirmatywne (całość ma formę twierdzącą), tu zaś sumowanie jest negatywne (całość zsumowanej treści ulega zaprzeczeniu).

Przykłady rozłączania: *dziś albo jutro; jeździł łódką lub grał w piłkę*. Wartość znaczeniowa każdej z tych dwu wypowiedzi nie jest sumą wartości członów składowych, lecz polega na alternatywnej wymienności desygnatów odpowiadających paralelnym członom: *dziś — jutro; jeździł łódką — grał w piłkę*.

Przykłady przeciwstawiania: *małe, ale bardzo silne chłopię; smutne, lecz prawdziwe*.

² S. Jodłowski, *O przysłówkach, partykulach i im pokrewnych częściach mowy*, Język Polski XXIX, s. 102.

Przykład wiązania wynikowego: *Niewielki oddzielał ich od słuchaczyów przedział, więc szeptali.*

Przykłady synonimizowania: *Najlepiej przetrwały, czyli najdłużej zachowały swą siłę oddziaływania; piętnastego, to jest pojutrze.* Synonimiczność członów jest tu zaznaczona przy pomocy spójnika *czyli* oraz wyrażenia *to jest*.

Jeśli idzie o nierównorzędność współkomponentów składniowych, to zetknęliśmy się z nią już wyżej, przy omawianiu członów równorzędnych. O ile bowiem człony łączone, wyłączane, rozłączane itd. były w stosunku do siebie istotnie równorzędne, to jednak nierównorzędne były one w stosunku do członu trzeciego, ustosunkowującego je.

Przy nierównorzędnym stosunku współkomponentów zawsze jeden człon jest biernym substratem podlegającym modyfikacji, jest modyfikatorem, jakby zarodem stanowiącym materialny zawiazek wypowiedzi, drugi zaś człon jest tamtego modyfikatorem przetwarzającym go w nową jednostkę językową, jest czynnym efektor³. Otóż takim właśnie biernym substratem, ulegającym modyfikacji, były te wszystkie człony łączone, wyłączane, rozłączane itd. Z luźnych wyrazów czy wyrażań przy pomocy czynników trzecich, jako czynnych efektorów, zostały przetworzone w odpowiednie nowe jednostki językowe.

Charakteryzując poszczególne funkcje efektorów składniowych, mieliśmy już omówioną pierwszą, mianowicie funkcję u współrzędniania, którą można by nazwać szeregotwórczą (opierając się na potraktowaniu przez Z. Klemensiewicza zespołów składników równorzędnych jako „szeregów“)⁴. Funkcję efektorów szeregotwórczych pełnią odpowiednie spójniki równorzędności, w pewnych zaś typach wypowiedzi funkcję tę spełnia asyndetyzm.

A oto przegląd całego szeregu analogicznie wyprowadzonych funkcji różnych innych typów efektorów, konstytuujących odpowiednie typy wyrażań czy wypowiedzi:

Upodrzednianie, np.: *Siedzieliśmy na kamieniach.* Funkcję tę pełni tu przyimek *na*, przekształcając wyraz *kamienie* w określenie czasownika *siedzieliśmy*. W stosunkach międzyzdaniowych analogiczną funkcję pełnią spójniki podrzędności lub połączenia zaimkowo-względne, np.: *Udajemy, że nas tu nie ma. Powrócił tam, skąd go przyniesiono.* Efekторы: *że, tam skąd* przetwarzają następujące po nich zdania w zdania podrzędne.

³ Terminem tym zastępuję stosowany przez logików termin „funktor“, który by tu był nieodpowiedni ze względu na inne niż w logice traktowanie w gramatyce samej „funkcji“; w gramatyce „funktoorem“ byłby każdy człon pełniący jakąś funkcję, nie tylko czynną (efektora), ale i bierną (zarodu).

⁴ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 78.

Sytuowanie, np.: *Gramy tylko w niedzielę*. Efektor *tylko* zdanie *Gramy w niedzielę* zmienia w zdanie usytuowane, przenosząc je na szersze tło. Wyraz ten nie zmienia wcale pory ani nie zmniejsza bynajmniej zakresu okolicznika czasu *w niedzielę* (nie zmniejsza tego czasu ani o godzinę), lecz wykraczając poza ramy treści zdania zaznacza, że poza niedzielą nie gramy w żaden inny dzień; wyraz ten mówi nam, że nie gramy w poniedziałek, nie gramy we wtorek itd. Podobną funkcję pełnią wyrazy: *już*, *jeszcze*, *aż* itp.

Waloryzowanie logiczne, np.: *Nie jestem królową z bajki*. Zdanie: *Jestem królową z bajki* dzięki efektorowi *nie* zostało przetworzone w zdanie zaprzeczone, oznaczające, że wartość nominalna, pojęciowa zdania: *Jestem królową z bajki* nie jest zgodna z rzeczywistością, czyli że zdanie to w formie twierdzącej nie jest prawdziwe. Efektor *nie* nadał zdaniu sens logiczny. Podobną rolę waloryzowania logicznego (potwierdzania lub zaprzeczania) spełniają wyrazy: *tak*, *owszem*, *zaiste*, *naprawdę*, *bynajmniej* itp.

Modalizacja (czyli subiektywizowanie) może mieć trzy różne odmiany:

1. *Na pewno będzie deszcz*. Sąd sformułowany w zdaniu: *Będzie deszcz* zostaje poddany krytycznej ocenie i w konsekwencji uznany za pewny, co znajduje wyraz w opatrzeniu zdania efektorom *na pewno*, przetwarzającym to nominalne zdanie w zapewnienie. Podobną rolę znaków krytycznego osądu percepcji przedstawianej w zdaniu spełniają wyrazy: *może*, *prawdopodobnie*, *chyba*, *niezawodnie* itp.

2. *Czy rower już naprawiony? Niech go tu Stefan przyprowadzi*. Efektor *czy* przetwarza następujące po nim zdanie w pytanie, zaś efektor *niech* nadaje wprowadzanemu przez siebie zdaniu charakter życzenia. Pierwszy jest znakiem ingerencji pytajnej (dążenia do wyjaśnienia, czy przedstawiona myśl jest prawdziwa), drugi jest znakiem ingerencji życzącej (dążenia do zrealizowania treści pomyślanej). Wyrazy: *czy* i *niech* są tu zatem środkami woluntaryzacji zdań.

3. *Podejść no bliżej!* Zdanie rozkazujące: *Podejść bliżej* dzięki opatrzeniu go partykułą *no* nabiera wzmocnienia, większej siły, afektacji. Rozkaz obojętny, błady, dzięki efektorowi *no* został przetworzony w rozkaz emocjonalny.

Interpretacja stylizacyjna, np.: *Będzie to trwało dosłownie trzy minuty*. Wyraz *dosłownie* jest dla słuchacza informacją, jak ma traktować określenie przez rozmówcę czasu jako: *trzy minuty*. Innymi wyrażeniami o funkcji interpretacji stylistycznej wypowiedzi są np.: *krótko*, *krótko mówiąc*, *innymi słowy*, *inaczej mówiąc*, *ściśle rzecz biorąc*, *prawdę mówiąc* itp.

Pozostają wreszcie do omówienia jeszcze dwie funkcje składniowe, mianowicie orzekanie i określanie (a w jego obrębie także wyróżniane niekiedy dopełnianie), jednakże dla należytego sprecyzowania cha-

rakteru i istoty tych funkcji musimy je rozpatrzyć na tle różnych możliwych płaszczyzn analizy zdania. Powszechnie znane są trzy płaszczyzny analizy zdania: logiczna, gramatyczna i psychologiczna; wskazać tu należy jeszcze czwartą płaszczyznę, którą można by określić jako epistemologiczną.

3. LOGICZNA ANALIZA ZDANIA

Zdecydowane i najbardziej właściwe ukazanie logicznej analizy zdania jest o tyle trudne, że różne są systemy logiki.

Tak więc w jednym z najbardziej sformalizowanych działów logiki, jakim jest tzw. „rachunek zdań“, dzieli się zdania na czysto formalnie charakteryzowane człony, jakimi są „argumenty“ (które można określić jako „wyrażenia“ podstawowe, wyjściowe) i „funktory“ (tj. człony konstytuujące, w tym wypadku — zdaniotwórcze). Analiza ta jest dokonywana czysto formalnie, bez wnikania w wartości znaczeniowe wyrażań. Istnieją podręczniki logiki formalnej, które w całej swej rozciągłości obywają się nawet bez wzmianki o takiej jednostce logicznej, jaką jest „sąd“ (por. np. *Elementy logiki formalnej* Greniewskiego)⁵.

W bardziej tradycyjnych podręcznikach logiki, uwzględniających naukę o sądach, traktuje się zdanie jako językową formę sądu, sąd zaś sprowadza się do włączania zakresu podmiotu w zakres orzeczenia, względnie do wyłączenia zakresu podmiotu z zakresu orzeczenia, co się wyraża w takich formułach, jak: „wszystkie S są P, niektóre S są P, żadne S nie są P, niektóre S nie są P“⁶.

Logika radziecka zaś jak najbardziej urealistycznia swe kategorie, co się przejawia między innymi w ujmowaniu „sądu“ nie tylko jako „takiej formy myśli, w której odzwierciedla się obecność lub brak w przedmiocie jakichś cech i związków“⁷, ale w wyraźnym stwierdzeniu, że sąd jest odbiciem rzeczywistości („Для нас суждение является отражением действительности“)⁸. Idąc dalej po tej linii konkretyzowania treści sądów, Popow jako „logiczną“ analizę zdania przeprowadza taki rozbiór⁹, który w iden-

⁵ H. Greniewski, *Elementy logiki formalnej*, Warszawa 1955.

⁶ Por. np. K. Sośnicki, *Zarys logiki*, Lwów—Warszawa 1927, s. 22; K. Ajdukiewicz, *Propedeutyka filozofii dla liceów ogólnokształcących*, Wrocław—Warszawa 1948, s. 101.

⁷ «Суждение — это такая форма мысли, в которой отображается наличие или отсутствие у предмета каких-либо признаков и связей». Н. И. Кондаков, *Логика* Пособие для учителей, Москва 1954, s. 159.

⁸ П. С. Попов, *Суждение и предложение* (Вопросы синтаксиса современного русского языка, Москва 1950), s. 13.

⁹ П. С. Попов, *op. cit.*, s. 26 i n.

tycznej formie np. u Szobera czy Travnička nosi nazwę analizy „psychologicznej“ (zob. niżej).

Z tych wszystkich ujęć na gramatycznej nauce o zdaniu najbardziej zaważyła koncepcja „sądu“ jako jednostki myślowej, w której pewnemu przedmiotowi przypisuje się posiadanie lub brak pewnej właściwości. Nie przyjęło się w gramatyce ustosunkowywanie zakresów; mówiącemu nie idzie o charakterystykę zakresu orzeczenia, lecz o treść zawartą w orzeczeniu i przypisywaną przedmiotowi wymienionemu w podmiocie. Predykatywność zatem, funkcja orzekania, ma swe korzenie w logice. Stąd też logiczny charakter mają te wszystkie definicje zdania, które istotę zdania widzą w przysądzaniu przedmiotowi nazwanemu w podmiocie cech wymienionych w orzeczeniu. Taki charakter ma np. definicja zdania i jego członów u Szobera: „Zdanie pojedyncze nierozwinięte składa się z dwóch członów, z których jeden nazywa się podmiotem, drugi orzeczeniem. Podmiot wskazuje na przedmiot, o którym jest mowa w zdaniu, orzeczenie wskazuje na cechę, którą osoba mówiąca przypisuje podmiotowi zdania“¹⁰. W analogiczny sposób definiuje też Szober tzw. przez siebie „podmiot logiczny“ (np. w zdaniu: *Wody przybywa*) i podmiot „logiczno-gramatyczny“ (np. w zdaniach: *Ten bije, tamten odbija*). „Logiczność“ wymienionych podmiotów polega na tym, że każdy z nich, „wskazując na przedmiot, o którym jest mowa w zdaniu, łączy się logicznie z orzeczeniem“ (ibidem, s. 303—304).

Logiczny charakter mają też te definicje zdania, które za istotny element zdania uważają wyznaczanie stosunku treści zdania do rzeczywistości (jej realność lub nierealność). Taki charakter ma np. definicja zdania, jaką dał J. Ries: „Zdanie jest to gramatycznie utworzona najmniejsza jednostka mowy, która wyraża swą treść mając na uwadze jej stosunek do rzeczywistości“ („Ein Satz ist eine grammatisch geformte kleinste Redeeinheit, die ihren Inhalt mit Hinblick auf sein Verhältnis zur Wirklichkeit zum Ausdruck bringt“)¹¹. Moment ten zawiera też między innymi elementami syntetyczna definicja zdania zamieszczona w akademickiej *Gramatyce języka rosyjskiego*: „В предложении выражается не только сообщение о действительности, но и отношение к ней говорящего“¹².

4. GRAMATYCZNA ANALIZA ZDANIA

Analiza ta zyskuje dziś coraz szersze zastosowanie. Polega ona na opisie budowy gramatycznej zdania oraz na scharakteryzowaniu

¹⁰ S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1953, s. 302.

¹¹ J. Ries, *Was ist ein Satz?*, Praga 1931, s. 99.

¹² Академия Наук СССР Институт Языкознания, *Грамматика русского языка*, т. II. Синтаксис. Часть первая. Москва 1954, s. 65.

związków gramatycznych zachodzących między członami zdania. Taki wybitnie gramatyczny charakter ma definicja zdania u Meilleta, określająca zdanie jako zespół wyrazów powiązanych pewnymi stosunkami gramatycznymi i niezależnych gramatycznie od innych zespołów: „un ensemble d'articulations liées entre elles par certains rapports grammaticaux et qui ne dépendent grammaticalement d'aucun autre ensemble se suffisent à elles-mêmes“¹³. Przy cytowanej logicznej definicji samego zdania u Szobera znajdujemy jednak też gramatyczne ujęcie podmiotu w miejscu, w którym interpretuje „podmiot gramatyczny“ jako stojący w mianowniku i wiążący się z orzeczeniem gramatycznie¹⁴. Gramatyczny charakter ma też definicja Z. Klemensiewicza, ujmująca zdania jako „wypowiedzenia sądzące z ewentualnym współczynnikami uczucia i woli, które zawierają formę słowa orzekającego“¹⁵.

5. TZW. „PSYCHOLOGICZNA“ ANALIZA ZDANIA

Ilustrację omawianej tu analizy może stanowić rozbiór następującego zdania: *Brakowało pięć kurecząt*. Analizując to zdanie przedstawioną wyżej metodą szoberowską stwierdzimy, że w zdaniu tym podmiotem gramatycznym jest liczebnik *pięć* (występuje w mianowniku i „wiąże się z orzeczeniem gramatycznie“), podmiotem logicznym zaś jest forma rzeczownika *kurecząt* („wskazuje bowiem na przedmiot, o którym jest mowa w zdaniu“, i „łączy się logicznie z orzeczeniem“). Obok tych dwu rodzajów analizy (gramatycznej i logicznej) możliwy tu jest jeszcze rodzaj trzeci, uwzględniający rolę, jaką poszczególne człony zdania odgrywają w toku formułowanej i przekazywanej myśli. Otóż w toku myśli najpierw zjawia się człon *brakowało*. Reprezentuje on fakt istnienia jakichś braków; fakt ten jest już w danym momencie wiadomy, dany. Nie wiadomo jednak jeszcze w pierwszej chwili (przynajmniej słuchaczowi), czego ten brak dotyczy, czego zabrakło. Tę lukę wypełnia, wprowadzając pożądaną wiadomość, człon drugi: *pięć kurecząt*, rozwijający myśl przez wniesioną nowość. Człon pierwszy zatem to jakby „datum“, człon drugi — „novum“. Analiza ta jest w zupełności zgodna z zasadami, na jakich odbywa się wymiana myśli. Żadna informacja, choćby najbardziej rewelacyjna, nie jest dla słuchającego czymś w pełni nowym: szczegóły nowe występują na tle szczegółów już osobie słuchającej znanych, wiążąc się z nimi. Szczegóły nowe opierają się o znane, rozwijając w ten sposób i snując stale toczący się naprzód łańcuch myśli.

¹³ A. Meillet, *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes*, Paris 1903, s. 296.

¹⁴ S. Szober, *op. cit.*, s. 303.

¹⁵ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 13.

„Psychologiczny“ podział zdania jest o tyle niepokojący, że może być nie tylko sprzeczny z gramatycznym czy logicznym (co innego jest podmiotem tu niż tam), ale nawet może dawać wyniki wprost przeciwne: tu rolę „podmiotu“ pełni człon, który tam byłby orzeczeniem.

Tego rodzaju analiza zdania jest o wiele młodsza od logicznej, a także rzadziej spotykana. Jednak przypadki jej stosowania nie są tak odosobnione, jakby się mogło wydawać. Zagadnieniu tego rodzaju analizy poświęcało uwagę szereg autorów. Popow (*op. cit.*, s. 29—30) cytuje w związku z tym wywody Gabelentza i Fortunatowa. U nas tego rodzaju (lub podobną) analizą zdań zajmowali się: Rozwadowski, Szober, Jodłowski, Klemensiewicz i Dłuska; z autorów czeskich można tu przytoczyć Matheisusa i Travnička; z literatury radzieckiej — Popowa oraz cytowaną *Gramatykę „akademicką“*.

Jeśli idzie o terminologię członów wyróżnianych w tej analizie, jest ona różnorodna. Popow analizę tę nazywa „logiczną“ (*op. cit.*, s. 31 i n.), przeciwstawiając się wyraźnie próbie traktowania jej przez Gabelentza i Fortunatowa jako „psychologicznej“ (*op. cit.*, s. 29). Rozwadowski rozciągał na te człony swój podział tworców językowych na człony: „utożsamiający“ i „rozdzielający“¹⁶.

Gabelentz i Fortunatow¹⁷ oraz Szober¹⁸ i Travniček¹⁹ ujmują wyróżnione tu człony jako „podmiot psychologiczny“ i „orzeczenie psychologiczne“. M. Dłuska w swej *Prozodii*, przy okazji omawiania miejsca i roli akcentu zdaniowego, mówi o „podmiocie psychicznym“²⁰, stosując jednak ten termin na oznaczenie członu, który u Szobera czy Travnička jest „orzeczeniem psychologicznym“. W moim artykule poświęconym tego rodzaju analizie zdania stosuję terminy „człon nawiązujący“ i „człon rozwijający“²¹. Z. Klemensiewicz omawianej analizy zdań dotyka pośrednio; nie interesując się członem rozwijającym, w ramach „syntaktycznego stosunku nawiązania“ zajmuje się badaniem form członu, który nazywa członem „nawiązania“²² (gdzie indziej: członem „nawiązanym“²³), oraz „podstawą nawiązania“, tj. odpowiednim członem w poprzednim ustępie. Popow cytuje nazywanie członu wprowadzającego „ekspozycją“

¹⁶ J. Rozwadowski, *Wortbildung und Wortbedeutung*, Heidelberg 1904, s. 57—58.

¹⁷ П. С. Попов, *op. cit.*, s. 29.

¹⁸ S. Szober, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, z. I, Warszawa 1924, s. 95.

¹⁹ F. Travniček, *Mluvnice spisovné češtiny. Část II, Skladba*, Praha 1951, s. 884 i 904.

²⁰ M. Dłuska, *Prozodia języka polskiego*, Kraków 1947, s. 37 i n.

²¹ S. Jodłowski, *O nawiązujących i rozwijających członach zdania*, Biuletyn PTJ z. IV, s. 65 i n.

²² Z. Klemensiewicz, *Syntaktyczny stosunek nawiązania*, Sprawozd. PAU 1947, nr 6, s. 214—217.

²³ Z. Klemensiewicz, *O syntaktycznym stosunku nawiązania*, *Slavia* t. XIX, s. 13—27.

(*op. cit.*, s. 28—31). Radziecka *Gramatyka* „akademicka“ cytuje wyróżnianie w zdaniu „danego“ i „nowego“ (*op. cit.*, s. 92). Mathesius ujmuje jeden człon jako „punkt wyjściowy zdania“ (*vychodište věty*), inaczej: „podstawę“ wypowiedzi (*základ*), drugi zaś jako jej „jądro“ (*jádro*)²⁴.

6. EPISTEMOLOGICZNA ANALIZA ZDANIA

Nazwę omawianej tu analizy wyprowadzam od wyróżnianych w niej kategorii epistemologicznych, tzn. od form istnienia, w jakich elementy rzeczywistości percypujemy. Uwagę naszą na ten typ analizy skierowuje nabierające ostatnio coraz więcej aktualności wysuwanie kryteriów epistemologicznych na plan pierwszy w klasyfikacji części mowy.

Wechodzące tu w rachubę kategorie (przedmiot, proces, cecha, ilość i stosunek) próbowałem początkowo określać jako kategorie „essencjalne“, tzn. formy istnienia, formy bytu. Rychło jednak doszedłem do przekonania, że w częściach mowy do głosu dochodzą nie zawsze realne formy istnienia elementów rzeczywistości, lecz raczej formy, w których te elementy percypujemy, czyli w których te elementy „odbijamy“. Np. w rzeczowniku *zieleń*, mimo że oznaczany nim element rzeczywistości istnieje jako cecha i uważamy go za cechę, ujmujemy treść w kategorii rzeczy; przy cytowanym ujęciu odbicie elementu rzeczywistości przez naszą świadomość jest rzeczowne, co znajduje też odpowiedni wyraz w formie językowej. Rzeczownik ten nie odbija „rzeczy“, lecz jedynie reprezentuje „rzeczowne“ ujmowanie treści istniejącej w rzeczywistości w innej postaci kategorialnej.

Przedstawione ujmowanie treści nie jest bynajmniej aprioryczne. Na podstawie obserwacji konkretnych przedmiotów wyrobił sobie człowiek pojęcie kategorii przedmiotu, ujmując tę kategorię językowo w specjalny typ wyrazowy, nacechowany odpowiednio pod względem słowotwórczym i fleksyjnym oraz kwalifikujący się odpowiednio pod względem kategorii semantycznej oraz związanych z nią dyspozycji składniowych. Przy pomocy tej rzeczownikowej „etykiety“ ujmuje człowiek z kolei także różne inne nierzeczowne treści, traktując je jako rzeczy. Podobnie jest też i z innymi kategoriami. Np. cechę bieli ujmuje się czasownikowo w wyrazie *biелеje*; charakter rzeczowny prezesostwa ujmuje się czasownikowo w wyrazie *prezesuje* itp. W ten sposób właśnie stosowanym kategoriom, stanowiącym formy odbijania rzeczywistości, dałem nazwę kategorii epistemologicznych.

²⁴ Cytuje radziecka akademicka *Грамматика русского языка*, s. 91.

Zatem „epistemologiczna“ analiza zdania będzie polegać na wyróżnieniu w nim członów odpowiadających poszczególnym formom odbicia rzeczywistości. Przykład takiej właśnie analizy zdania znajdujemy u Łośa: „Zdanie — jest symbolem językowym umyślnie rozczłonkowanego wyobrażenia na pojęcie zajętej przestrzeni (rzeczy) i pojęcie zajętego czasu (właściwości), rozważanych w stosunku do osoby mówiącej i do chwili mówienia“²⁵. W myśl tej definicji zatem zdanie byłoby językową formą „uczasowienia przestrzeni“, tzn. wprowadzenia w tok czasowy wartości przestrzennych; byłoby ukazaniem zdarzenia na dwóch płaszczyznach, w dwu podstawowych wymiarach życia, mianowicie w przestrzeni i czasie; byłoby analizą wycinka rzeczywistości na powiązane z sobą wartości przestrzenne i czasowe.

Na takich kategoryalnych kryteriach opartą definicję składniową znajdujemy też u Z. Klemensiewicza. Obok cytowanej już wyżej gramatycznej definicji zdania (*Składnia*, s. 13) oraz obok „logicznej“ definicji orzeczenia (*loc. cit.*, s. 103: „Orzeczenie jest znakiem cechy, więc czynności, stanu, jakości, które mówiący przysądza w wypowiedzeniu podmiotowi, jako nosicielowi tej cechy znamionującej jego istnienie“) znajdujemy w *Składni* definicję podmiotu opartą wyraźnie na kryteriach epistemologicznych: „Podmiot jest znakiem przedmiotu, więc ‘kogoś’ czy ‘czegoś’, czemu świadomość mówiącego przyznaje z postawy sądzącej przestrzenny byt, dający się charakteryzować jakąś cechą trwającą w czasie“²⁶ (w tym miejscu Z. Klemensiewicz odsyła czytelnika do książki Szachmatowa, *Суммаеие русского языка*, Leningrad 1925, oraz do książki T. Kalepky’ego, *Neuaufbau der Grammatik*, Leipzig 1928; jak widać zatem, i ten typ analizy zdania ma swych reprezentantów).

7. FUNKCJE „KURSORYCZNE“ (REALNE, BEZPOŚREDNIE, CZYSTO SYNTAKTYCZNE)

Przedstawione cztery systemy analizy zdania są zbyt różnorodne i rozbieżne; nadanie im odpowiedniej wartości metodologicznej wymaga ich uprzedniej koordynacji i wzajemnego ustosunkowania.

Przed wszystkim uzgodnienia wymaga rozbieżność „logiczno-psychologiczna“. Przedstawiciele nauki radzieckiej przeciwstawiają się, jak widzieliśmy, nazywaniu omawianej przez nich analizy „psychologiczną“. W. Winogradow w napisanym przez siebie wstępnym rozdziale cytowanej tu już radzieckiej „Gramatyki akademickiej“ (*op. cit.*, s. 90) terminy

²⁵ J. Łoś, *Stosunek zdania do innych typów morfologicznych*, Rozpr. Wydz. Filol. A. U. w Krakowie, t. XLVI, s. 213.

²⁶ Z. Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, s. 99.

„podmiot psychologiczny“ i „orzeczenie psychologiczne“ zalicza do terminologii przestarzałej („терапевшая“). Widoczna jest zatem tendencja, by ten rodzaj analizy uznać za „logiczny“. Następstwem tego przydziału byłoby jednak złączenie pod jedną etykietą analizy „logicznej“ dwu wyraźnie różnych rodzajów analizy; mielibyśmy analizę logiczną „a“ i analizę logiczną „b“.

Czy nam wolno jednak tak przesuwać problem z jednej nauki do drugiej (z psychologii do logiki)? Gdzie jest granica między logiką a psychologią? Np. K. Ajdukiewicz granicę między logiką a psychologią przeprowadził w ten sposób, że sądem w znaczeniu psychologicznym nazwał „ pewne zjawiska psychiczne, pewne myśli, mianowicie myśli, które można wyrazić za pomocą zdania orzekającego, a polegające na wewnętrznym przeświadczeniu, że tak a tak jest, lub że tak a tak nie jest“ — zaś sąd w sensie logicznym określił jako „znaczenie, jakie pewne zdanie posiada w języku“. Rozróżnienie to tłumaczy następnie dokładniej: „istnieje dużo sądów w sensie psychologicznym, tj. myśli, na których się zasadza np. proces rozumienia zdania «ziemia jest okrągła». Zdanie to bowiem, słyszane i rozumiane przez różne osoby, łączy się w ich świadomości za każdym razem z inną myślą, stanowiącą rozumienie tego zdania. [...] Natomiast istnieje tylko jeden sąd w sensie logicznym, będący w języku polskim znaczeniem tegoż zdania «ziemia jest okrągła»“²⁷. Gdzie indziej zaś ujmuje tę różnicę krócej i zwięźle: „Sądami w sensie psychologicznym są zatem pewne indywidualne czyjeś myśli, zatem pewne zjawiska psychiczne, które są wyrażane przy pomocy zdań. Sądem zaś w sensie logicznym jest znaczenie językowe jakiegoś zdania“²⁸. Z ujęcia K. Ajdukiewicza wynika zatem, że psychologia zajmuje się indywidualnymi procesami psychicznymi, logika zaś — abstrakcyjnymi uogólnieniami treści tych procesów. Przedstawiciele nauki radzieckiej, nie uważając logiki za zamkniętą sferę logicznych jednostek, które się jedynie wzajemnie kombinuje, starają się przedmiot tej nauki jak najbardziej ukonkretnić, obejmując nim realne odbicia rzeczywistości. Popow (*op. cit.*, s. 13) mówi wprost o „aktach logicznych“ („сужденне и подобные им логические акты“) — co jest wyraźnym wkroczeniem w granice psychologii oraz objawem pewnej metodologicznej niekonsekwencji: Popow uwydatnia za J. Stalinem abstrakcyjność gramatyki (*op. cit.*, s. 5), odmawiając jednocześnie takiego charakteru logice.

Pozostawimy jednak cały ten spór na boku, nie upierając się też przy charakterze psychologicznym interesującej nas tu tzw. „psychologicznej“ analizy zdań. Ostatecznie nie można stwierdzić, w jakim stopniu

²⁷ K. Ajdukiewicz, *Propedeutyka filozofii*, s. 55.

²⁸ K. Ajdukiewicz, *Logiczne podstawy nauczania*. (Odbitka z Encyklopedii Wychowania), Warszawa 1934, s. 11.

przy tworzeniu odpowiednich zdań angażuje się psychika, a gdzie się zaczyna mechanizm schematów składniowych. Dlatego bezpieczniej będzie zrezygnować tu z wszelkich ocen psychologicznych czy logicznych, a oprzeć się przede wszystkim na stronie językowej oraz na właściwych jej wykładnikach formalnych, reprezentujących odpowiednie wartości semantyczne. Drogę wskaże nam klasyfikacja, jaką wprowadził Mathesius, odróżniając podział zdania „aktualny“, wyrażający bezpośrednią, konkretną wartość danego zdania w odpowiednim kontekście czy sytuacji, od podziału „ogólnego, formalno-gramatycznego, strukturalnego“²⁹. Otóż abstrahując od zastosowanej tu terminologii („aktualny“ jest właściwie też i ten drugi podział), przyjmując zaś samo meritum klasyfikacji, moglibyśmy jako pierwszy podział potraktować właśnie ten sporny podział „psychologiczny“, do drugiej zaś grupy zaliczyć trzy pozostałe, a więc omówione wyżej podziały: „logiczny“, „gramatyczny“ i „epistemologiczny“. Tym dwu grupom podziałów jednak oczywiście musimy nadać odpowiednie nazwy, właściwe ich charakterowi.

Za punkt wyjścia weźmiemy np. zdanie: *Wazę stłukł Teofil* i poddamy je wielostronnej analizie, według czterech, omówionych wyżej, kryteriów. A więc:

Pod względem gramatycznym wyróżniamy w tym zdaniu: rzeczownik w mianowniku *Teofil*, jako człon niezależny, stanowiący podstawę budowy gramatycznej zdania (a więc: podmiot); formę osobową czasownika *stłukł*, zależną od rzeczownika *Teofil* (a więc: orzeczenie); rzeczownik w bierniku *wazę*, zależny od czasownika *stłukł* (a więc: dopełnienie).

Pod względem epistemologicznym wyróżnimy w tym zdaniu, jako językowym znaku zdarzenia: sferę przestrzenną wyznaczoną rzeczownikami (*waza, Teofil*) oraz wymiar czasowy wypełniony treścią czasownika (*stłukł*).

Pod względem „logicznym“ wyróżnimy tu: znak przedmiotu, o którym się coś orzeka, któremu się przypisuje pewną czynność (a więc podmiot „logiczno-gramatyczny“: *Teofil*); znak i czynności, którą się temu przedmiotowi (w tym wypadku osobie) przypisuje, czynności stłuczenia wazy (a więc orzeczenie: *stłukł wazę*).

Wreszcie pod względem „psychologicznym“ wydzielimy tu: człon wyjściowy, wymieniający dany w sytuacji fakt stłuczenia wazy (a więc tzw. „podmiot psychologiczny“: *wazę stłukł*), i człon rozwijający, wprowadzający nowość, wyjaśniający niewiadomą (a więc tzw. „orzeczenie psychologiczne“: *Teofil*).

Otóż najistotniejszy sens tego zdania, właściwy cel wypowiedzi, ilustruje nam analiza ostatnia. Ona ukazuje właściwy mechanizm komuni-

²⁹ Por. *Грамматика русского языка*, s. 91.

kacji; ilustruje tok narastania wiadomości; dzieli zdanie na dwa istotne ogniwa zdaniotwórcze, składające się na łańcuch informacyjny: dane + nowe. Są to współkomponenty bezpośrednie, człony realne kompozycji. Natomiast wszelkie inne, szczegółowe elementy wchodzące w skład tych dwu członów biorą udział w skomponowaniu całości pośrednio. Żadna z cech gramatycznych poszczególnych wyrazów składowych nie gra roli w składzie zasadniczym. „Orzeczeniem psychologicznym“, członem rozwijającym, czyli „novum“, może być dowolna część mowy i dowolna gramatyczna „część zdania“, a więc gramatyczny podmiot, dopełnienie, okolicznik czy przydawka, np.:

Drygował || GRZEGORZ FITEBERG — „orzeczeniem psychologicznym“ podmiot gramatyczny.

Na kontrolę posłano || KSIĘGOWEGO — „orzecz. psychol.“ gramatyczne dopełnienie.

Do Teodora napisze || JUTRO — „orzecz, psychol.“ gramatyczny okolicznik.

Maszynkę mi kupił || ZŁĄ — „orzecz. psychol.“ gramatyczna przydawka.

Wykładnikiem formalnym roli poszczególnych członów w toku informacji jest szyk wyrazów i akcent zdaniowy. Przy normalnym, spokojnym toku wypowiedzi „novum“ występuje na drugim miejscu i otrzymuje akcent zdaniowy (w powyższych przykładach oznaczony wielkim formatem czcionek). O ile zaś wypowiedź nabiera charakteru emocjonalnego, informacyjne „novum“ może się znaleźć na pierwszym miejscu, z nim jednak przenosi się wtedy akcent zdaniowy, stając się jeszcze mocniejszym (co oznaczamy tu rozstrzelonym drukiem), np.:

K S I Ę G O W E G O || *mi pošlijcie!*

Z Ł Ą || *maszynkę mi kupiłeś!*

Poza szykiem wyrazów oraz akcentem wyróżnione tu człony nie mają żadnych innych cech formalnych. Na ich omawianą funkcję zdaniotwórczą nie wpływa żadna z cech semantycznych ani gramatycznych. Charakter swój zyskują jedynie dzięki swej roli w zdaniu, są to zatem człony w żadnym stopniu nie obciążone semantycznie; są to człony o funkcji czysto syntaktycznej. Człon oznaczający „dane“ to jakby podbudowa informacji; człon oznaczający „novum“ to właściwa informacja, to wiadomość, przy pomocy której uzupełnia się podbudowę; to „dorzeczenie“.

Skoro omawiane tu człony są tak istotne, warto by było też zająć się ich terminologią. Rezerwując terminy „podmiot“ i „orzeczenie“ dla tradycyjnych członów gramatycznych, tu należałoby zastosować jakieś inne terminy (Popow stosuje tu terminy: „субъект“ i „предикат“ w odróżnieniu od gramatycznych: „подлежащее“ i „сказуемое“). Zgodnie z rolą

tych dwu członów można by je nazwać właśnie np. „podbudową“ i „dorzeczeniem“. A więc: *Dyrygował* (ktoś) to „podbudowa“; a że dyrygował *Grzegorz Fitelberg*, to „dorzeczenie“. *Maszynkę mi kupiłeś* to „podbudowa“; a że *złą*, to „dorzeczenie“ itd.

Ze względu na to, że omówiona tu funkcja polega na roli członów w toku (w „biegu“) myśli, nawiązując do łacińskiego wyrazu *cursus* można by tę funkcję nazwać kursoryczną, w odróżnieniu od funkcji pośrednich, semantycznych.

Przedstawionej tu funkcji „kursorycznej“ nie można uważać za czysto stylistyczną. Stylistyczny charakter mają cechy językowe indywidualne, subiektywnie dobierane, dowolne. Otóż jeśli nawet uznamy szyk wyrazów za dowolny, uwarunkowany subiektywnie, to obiektywnym wykładnikiem omawianej funkcji będzie *a k c e n t z d a n i o w y*, związany zawsze z „dorzekaniem“, bez względu na pozycję tego członu w toku zdania.

8. FUNKCJE SEMANTYCZNE, POŚREDNIE (FORMALNO-KATEGORIALNE. EPISTEMOLOGICZNE)

Na tle powyższych wywodów nietrudno orzec, że omówione w rozdziale 2 funkcje (jak współrzędnianie, upodrzednianie, sytuowanie, waloryzowanie itd.) to funkcje pośrednie, nie uzyskiwane w pełni i bezpośrednio w zdaniu, lecz wnoszone już do zdania wraz z ich wartością semantyczną.

Taki sam charakter nietrudno też stwierdzić w funkcji określania. „Określanie“ to po prostu zacieśnianie zakresu wyrazu określanego przez przypisywanie jego desygnatowi odpowiednich właściwości. Funkcję tę pełnią przydawki, okoliczniki i dopełnienia. Te zaś oczywiście nie mieszczą się w przedstawionej wyżej funkcji „podbudowy“ i „dorzeczenia“, lecz jako „gramatyczne“ należą do funkcji pośrednich, wnoszonych w obręb zdania dzięki swym wartościom semantycznym. Kategoria epistemologiczna każdego z wyrazów nadaje mu odpowiedni charakter i kierunek junktywności. A więc:

Przydawkowość rodzi się dzięki dyspozycjom cechy do tkwienia w przedmiocie (z jednej strony) oraz dzięki dyspozycjom przedmiotu do noszenia cech (z drugiej strony).

Okolicznikowość wyłania się dzięki dyspozycjom pewnych cech do lokalizowania się w procesach (z jednej strony) oraz dzięki dyspozycjom procesów do noszenia cech (z drugiej).

Dopełnieniowość wyłania się na tle charakteru pewnych czynności (tzw. „przechodnich“), które wymagają dwu jakby biegunów („wywodu“ i „zvodu“). W rezultacie dopełnienie oznacza przedmiot, z którym wykonawca danej czynności pozostaje w stosunku stanowiącym istotę tej czynności. Np. w zdaniu *Stefan zepsuł maszynkę* występuje czasownik

zepsuć. Czasownik ten w swej istocie zawiera stosunek dwu przedmiotów: „psującego“ do „psutego“. Podmiotem jest wyraz *Stefan*, oznaczający inicjatora „stosunku“ psucia, „wywód“ tego stosunku; dopełnieniem jest wyraz *maszynkę*, oznaczający przedmiot, z którym Stefan pozostaje w „stosunku“ psucia („zwód“, „ujście“, drugi „biegun“ tego stosunku).

Trudniejsza jest sprawa z tzw. orzekaniem. Wygląda ta funkcja na wybitnie zdaniotwórczą. I jest nią też istotnie, gdy czasownik jest „dorzeczeniem“, np. w zdaniu: *Zośka*||*nagle ZACHOROWAŁA* — „podbudową“ jest wyraz *Zośka*, zaś informacja: *nagle zachorowała* jest „dorzeczeniem“. Jednakże inaczej jest np. w zdaniu: *Trawę wydeptały*||*DZIECI*. Tu „podbudową“ jest *trawę wydeptały*. Fakt zaznaczony w tych wyrazach jest wiadomy. Brak jednak wiadomości o sprawie; przynosi ją „dorzeczenie“ *dzieci*. Jak tu wygląda sprawa „orzekania“? Czy tu orzekamy coś o dzieciach, czy o trawie? W zasadzie punktem wyjścia jest trawa; realnie „omawia“ się tu zdeptaną trawę, formalnie jednak, na podstawie junktywności kategoryjalnej czasownika, wynika przypisywanie dzieciom roli szkodników. Faktem jest, że to dzieci zdeptały trawę, tylko że dowiadujemy się o tym w odwróconej kolejności: realnie, zdaniotwórczo, nie przypisuje się dzieciom deptania, lecz deptaniu przypisuje się sprawcę. Zatem i tradycyjne „orzekanie“ to też funkcja „semantyczna“, wynikająca z charakteru kategoryjalnej junktywności czasownika, a nie z sytuacji bezpośrednio zdaniotwórczej.

Jak widać z powyższego przeglądu, funkcje formalne, semantyczne, mają swe źródło w junktywności wyrazów wynikającej z ich kategorii epistemologicznej, czyli że podstawą zarówno analizy gramatycznej, jak i „logicznej“ zdania (w ujęciu szoberowskim) jest charakter epistemologiczny jego członów.

Pojęcie modalności gramatycznej a kwestia partykuł

1. MODALNOŚĆ Z LINGWISTYCZNEGO PUNKTU WIDZENIA

Zagadnienie modalności w ciągu kilku lat ostatnich powraca od czasu do czasu w rozważaniach językoznawców; nie można jednak powiedzieć, ażeby na gruncie językoznawstwa polskiego sprawa się jakoś wyjaśniała. Wręcz przeciwnie, ulega ona raczej zagmatwaniu. Główną przyczynę tego stanu rzeczy upatruję w tym, że z jednej strony nie poświęca się jej u nas należytej uwagi, z drugiej zaś strony szuka się rozwiązań zbyt odległych, snując zasadnicze rozważania na teoretycznym gruncie logiki, psychologii i semantyki, zamiast skupienia całej uwagi na konkretnej składni lingwistycznej. Wygląda to tak, jak gdyby ktoś używał mikroskopu elektronowego, kiedy wystarczy wprawne gołe oko lub co najwyżej zwykła lupa.

Na czysto lingwistycznym podejściu oparte jest zasadnicze dla właściwego ujęcia kwestii modalności twierdzenie W. W. Winogradowa, że „każde zdanie zawiera w sobie jako istotną cechę konstruktywną znaczenie modalne, tzn. mieści w sobie zaznaczenie stosunku [jego treści — A. M.] do rzeczywistości“¹.

Niewątpliwie w każdym zdaniu siłą rzeczy musi być wyrażony stosunek jego treści do rzeczywistości, jeżeli stosunek ten będziemy rozumieli jako zgodność lub niezgodność z faktyczną rzeczywistością. Sens każdej wypowiedzi z konieczności sprowadza się do jednego z trzech następujących wypadków: 1° twierdzi się, że coś jest, 2° twierdzi się, że coś nie jest, 3° ani się nie twierdzi, że coś jest, ani że coś nie jest. Pierwsze dwa wypadki oznaczają istnienie faktyczne lub brak faktyczny (realność lub absolutną nierealność), czyli dają „opis“ rzeczywistości, „opis“ faktycznego stanu rzeczy. W wypadku trzecim mamy do czynienia z treścią oznaczającą nie faktyczny stan rzeczy w sensie realności lub absolutnej nierealności, lecz

¹ W. W. Winogradow, *O kategorii modalności i modalnych słowach w russkom jazyke*, Trudy Instituta russkogo jazyka, t. II, 1950, s. 41.

nierealność względną, niezgodność z rzeczywistością, która się konkretnie przedstawia jako możliwość, przypuszczenie o różnych stopniach prawdopodobieństwa, przewidywanie, spodziewanie się, wątpliwość, rozkaz, perswazja, prośba, życzenie, postulat, zamiar, jakieś uwarunkowanie, konieczność, wreszcie pytanie alternatywne i niektóre mniej wyraźne aspekty nierealności względnej, jak np. obawa (*a nuż nie zechce*) itp.

✧ Przy takim pojmowaniu modalności jako opozycji zgodności z rzeczywistością (realności i absolutnej nierealności) z jednej strony, i niezgodności (nierealności względnej) z drugiej, możemy twierdzić, iż żadne zdanie nie może być obojętne pod względem modalnym, że każde zdanie niezależnie od swej konkretnej treści komunikatywnej musi być z konieczności tak lub inaczej pod względem modalnym nacechowane. Tak pojmowana modalność jest rzeczywiście nieodłączną cechą orzekania tak samo jak czas i tryb, nie jest zresztą czymś zasadniczo różnym od pojęcia trybu. Taką modalność możemy bez wahania uznać za kategorię gramatyczną zupełnie niezależnie od tego, czym jest modalność z punktu widzenia logiki czy psychologii. Dodajmy od razu, że przy takim ujęciu twierdzenie i przeczenie nie stoją do siebie w opozycji, lecz jako „opisy“ faktu mieszczą się na tej samej płaszczyźnie modalnej.

Czy jest istotna z punktu widzenia lingwistyki kwestia obiektywnego czy subiektywnego charakteru pojęcia modalności? Sądzę, że z wielką korzyścią dla zagadnienia modalności (jak w swoim czasie dla zagadnienia aspektów), sprawa ta może być wyłączona z rozważań. Nie jest rzeczą istotną, czy chodzi tu o stosunek osoby mówiącej do swojej wypowiedzi, czyli o jakieś „kwalifikowanie“ przez nią treści tej wypowiedzi. Wystarcza, że ta „kwalifikacja“ (czy jak u Jodłowskiego: waloryzacja) jest obiektywnie zawarta w zdaniu. „Zabarwienie subiektywne obiektywnej treści wypowiedzi“² do niczego nam nie jest potrzebne.

Niepotrzebnym przesemantyzowaniem zagadnienia jest proponowane przez S. Jodłowskiego rozróżnianie modalności (współ)zaznaczonej, wewnętrznej (subiektywnej) i wyodrębnionej, sformułowanej („zobiektywizowanej“). W tych wypadkach, kiedy sens modalny wypowiedzi jest wyodrębniony ze zdania, którego on dotyczy i wyrażony poza nim, samo to zdanie wzięte w oderwaniu od całości wypowiedzi sensu tego nie zawiera. Będzie to zdanie podrzędne dopełnieniowe lub podmiotowe, które samo przez się wyraża treść faktyczną, tzn. realną lub absolutnie nierealną. Inny sens modalny (tzn. względnie nierealny) przybiera ono pośrednio, wskutek obiektywnego faktu lingwistycznego, że stanowi zdanie podrzędne zależne od orzeczenia (zdania głównego) o sensie modalnym.

² S. Jodłowski, *Istota, granice i formy językowe modalności*, Biuletyn PTJ, z. XII s. 107.

Wszelkie momenty subiektywne, związane z osobą mówiącą, bez szkody, przeciwnie, z pożytkiem mogą być pominięte. Jeżeli wypowiadamy zdania: *to doświadczenie prawdopodobnie się uda*, lub *to doświadczenie powinno się udać*, same zdania mają sens przypuszczenia. Gdy powiemy: *przypuszczam (sądzę), że się to doświadczenie uda (nie uda)*, zdanie podrzędne uzyskuje sens nierealności względnej (niezgodności z rzeczywistością faktyczną) na skutek swej zależności od czasownika modalnego — orzeczenia zdania głównego. Nie potrzebujemy ustalać, czy pan X wypowiadający to zdanie złożone miał taką intencję, czy też nie.

Można więc oprzeć modalność gramatyczną przede wszystkim na kryteriach czysto językowych i ujmować ją z lingwistycznego punktu widzenia jako kategorię obiektywną.

2. KONFRONTACJA POGLĄDÓW

Zagadnienie ujął 6 lat temu w sposób ścisły i przekonujący S. Jodłowski w swoim artykule pt. *O przysłówkach, partykułach i im pokrewnych częściach mowy*³. Wyodrębnił on wtedy w sposób precyzyjny właściwe partykuły (i tzw. wyrazy) modalne pod nazwą waloryzantów, odgraniczając je od leksemów sytuujących (np. *tylko, także, jeszcze, już, właśnie, przeciwnie, zwłaszcza, przede wszystkim, szczególnie, przynajmniej, nawet, zresztą*) nazwanych sytuantami i od leksemów o funkcji ekspresywno-emfaticznej, dając im nazwę afektantów⁴.

Te kategorie leksykalne figurują również w referacie o pracy pt. *Zagadnienie systemu części mowy*⁵.

W referacie o pracy *Funkcje składniowe członów nieokreślających oraz ich odbicie w systemie części mowy*⁶ S. Jodłowski rozszerza pojęcie waloryzantów rozróżniając waloryzację logiczną, na której „kończy się sfera obiektywnych składników treści (obiektyw)” i — tak chyba należy rozumieć autora — waloryzację subiektywną. W tej koncepcji waloryzanty subiektywne wyrażają: 1° osąd krytyczny percepcji (*może, prawdopodobnie, chyba, na pewno*), 2° woluntaryzację (*czy, niech, oby*), 3° afektację (*no, że, ci*). Autor zaznacza, że „Tych wszystkich typów funkcyjnych nie można uważać za jakąś pozakonstrukcyjną modulację składniową. Są one w tej samej mierze efektorami konstytuującymi dla pewnych typów

³ Język Polski XXXIX, s. 97—106.

⁴ Dla wygody będę się posługiwał tymi poręcznymi terminami Jodłowskiego w dalszym ciągu artykułu.

⁵ Sprawozd. PAU, t. L, nr 5 (1949), s. 215—218.

⁶ Sprawozd. PAU, t. LIII, nr 1 (1952), s. 10—12.

wypowiedzeń, jak orzeczenie dla zdań⁷. A więc człon *czy* jest pytanie-twórczy, człon *podobno* — przypuszczeniowórczy itp.“

Jasne jest, że to nowe ujęcie funkcji partykuł wynika z wprowadzenia przez autora pojęć tzw. obiektywu i subiektywu, które w sposób decydujący zaważyły na stanowisku, jakie zajął w artykule ogłoszonym w r. 1953 pt. *Istota, granice i formy językowe modalności*⁸. Operowanie pojęciami obiektywu i subiektywu doprowadziło tu autora do przekreślenia swej własnej niewątpliwej zdobyczy⁹ i do negacji istnienia gramatycznej kategorii modalności. Sprawia to tym większy zawód, że niektóre szczęśliwe ujęcia lepiej wyjaśniające sprawę mogły się przyezynić do posunięcia jej naprzód.

Autor uznał niecelowość rozróżniania wyrazów i partykuł modalnych, ponieważ kryteria morfologiczne i semantyczne nie dają tu podstawy do konsekwentnego rozgraniczenia, jedynie zaś przydatne w tym wypadku kryterium składniowo-funkcjonalne obejmuje łącznie i jedno i drugie¹⁰.

Słusznie doszedł do wniosku, że kategoria trybu mieści się całkowicie w zakresie modalności¹¹.

Odrzucając sformułowanie, według którego leksemy modalne stanowią „elementy pozastrukturalne“ w zdaniu, wprowadził autor pojęcia budowy, obudowy „otaczającej centralny zrąb zdania“ oraz dobudowy (wykrzykniki „samoistne“ występujące przy zdaniu)¹². W ten sposób leksemy modalne znalazły swe właściwe miejsce w obudowie zdania i nie muszą być traktowane jako „elementy pozastrukturalne“ w sensie absolutnym.

Jednakże przy klasyfikacji elementów obudowy¹³ lingwistyczny punkt widzenia został zastąpiony przez logiczno-psychologiczny. Zamiast dawnego podziału na sytuanty, waloryzanty i afektanty, który opierał się na językowej funkcji partykuł w zdaniu (przedstawianie treści na szerszym tle sytuacyjnym, wyrażanie stosunku do faktycznej rzeczywistości, funkcja ekspresywno-emfatyczna) autor wprowadza podział inny. Podstawową zasadą podziału jest rozróżnianie „obudowy obiektywnej“ i „obudowy subiektywnej“. Pierwsza z nich obejmuje dawniej już wy-

⁷ Nie można tego twierdzić bez specjalnych zastrzeżeń, jak nie można bez zastrzeżeń mówić o tym, że partykuły modalne są elementami pozastrukturalnymi w zdaniu. W artykule *Istota, granice i formy językowe modalności* autor podaje niezbędne zastrzeżenie (por. niżej s. 90—91).

⁸ Biuletyn PTJ, z. XII, s. 85—113.

⁹ Mam tu na myśli potraktowanie zagadnienia w cytowanym artykule *O przysłówkach, partykułach i im pokrewnych częściach mowy*.

¹⁰ *Op. cit.*, s. 108—110.

¹¹ *Op. cit.*, s. 104.

¹² *Op. cit.*, s. 99 i 110.

¹³ *Op. cit.*, s. 99—100.

odrębnioną obudowę sytuacyjną i nowoustaloną obudowę logiczną, która „wchodzi jeszcze w zakres obiektywu“, obejmując „stosunek treści nominalnej do rzeczywistości“ (wszelkie wykładniki formalne przeczenia lub twierdzenia).

Pojęcie modalności ogranicza autor do obudowy subiektywnej, w której się wyraża „postawa subiektywna mówiącego wobec wszelkich treści obiektywnych“. Obudowa logiczna pozostaje poza sferą modalności.

Zobaczymy, jakie konkretne skutki pociąga za sobą ta logiczno-psychologiczna klasyfikacja. Sytuanty z całą słusnością pozostały poza obreębem modalności (typ: *tylko, jedynie, także, nawet, właśnie*). Równie słusnie znalazły się poza jej obreębem wyrazy zaliczone dawniej do waloryzantów, nadające ostateczny walor logiczny sądom zawieszonym w dialogu (*tak, owszem, nie, bynajmniej*) oraz wyrazy przeczące w ogóle. Obecnie zostały one potraktowane jako elementy obudowy logicznej i nie weszły do zakresu modalności, jako że „wchodzi jeszcze w zakres obiektywu“.

Niesłusznie zostały wyłączone wyrazy nie zmieniające co prawda sensu modalnego zdania, lecz mimo to wyrażające go w sposób jak gdyby pleonastyczny, typu *z pewnością, naprawdę, rzeczywiście, istotnie, bezwarunkowo* itp.

Z drugiej strony do zakresu modalności weszły leksemy, dla których nie ma tam miejsca: partykuły ekspresywno-emfatyczne i wykrzykniki „niesamoistne“, określone przez autora jako „element towarzyszący treści obiektywnej, stanowiącej główny zrąb wypowiedzi“ oraz wykrzykniki impresywne (*na!, hej!, hola!*), albowiem „w wyrazach tych nie tylko wyraża się postawa życząca, ale też tkwi w nich wskaźnik treści tego życzenia“¹⁴.

Nie sposób uwolnić się od pytania, co mogło skłonić autora do wyrażenia się swego poprzedniego ze wszechmiar uzasadnionego poglądu i w jaki sposób mógł on w rezultacie ponownego gruntownego rozważenia sprawy dojść do wniosków cofających całą sprawę daleko wstecz. Może poniekąd zasugerował się przekonaniem, któremu daje wyraz na s. 105, że obecnie rozpowszechniona jest tendencja do rozszerzenia zasięgu modalności? Nie wiem, jakie prace miał autor na myśli, nie będzie wszakże trudno wykazać, że przynajmniej w językoznawstwie radzieckim, poświęcającym — jak wiadomo niemało uwagi zagadnieniom modalności i partykuł, zaznacza się tendencja właśnie odwrotna.

W. W. Winogradow potraktował w swoim czasie kategorie modalności maksymalnie szeroko. Objął nią oprócz leksemów wpływających na znaczenie treści komunikatywnej zdania wszelkie jednostki o funkcji ekspres-

¹⁴ *Op. cit.*, s. 107.

sywno-emfatycznej, w tym niektóre wykrzykniki (*chwat', wert', bae* itp.), częściowo spójniki nawiązujące łączące w sobie z funkcją koniunktywną funkcję sytuantów (*naprotiw, naoborot, wproczem, krome tego, w czastnosti, sledowatel'no* itp.) i wreszcie nawet te elementy, które według wyrażenia S. Jodłowskiego „tworzą czony stanowiące stylizacyjną interpretację formy wypowiedzi“ (*krótko, krótko mówiąc, dosłownie, innymi słowy, ściśle rzecz biorąc* itp.)¹⁵ lub służą do pobudzania uwagi, czy też stanowią swego rodzaju argumentację marginesową lub inne uwagi poboczne, wtrącane jak gdyby mimochodem do treści komunikatywnej (*wiesz, rozumiesz, uważasz, pamiętasz, zgodzisz się, przecież, jak wiadomo; przyznaję, nie przeczę, moim zdaniem, niestety, na szczęście, ku memu żalowi; jak powiadają, jak słyhać* itp.)¹⁶.

Odmienne ujęcie znajdujemy już w *Gramatyce języka rosyjskiego* Akademii Nauk ZSRR, wydanej w roku 1952 pod redakcją kolegium z W. W. Winogradowem na czele¹⁷.

Są tutaj wydzielone w odrębną grupę „partykuły wyrażające rozmaite odcienie znaczeń wyrazów w wypowiedzeniach“. Oprócz słusznie włączonych do tej grupy pod nazwą partykuł wyodrębniająco-ograniczających (o wiele ściślejsza byłaby tu nazwa „sytuatywne“) sytuantów Jodłowskiego, jak: *choť', wsjo, lisz, tol'ko, poczti, daże, uże* itp. (poza tym „wskazujące“ *wot*) figurują w niej partykuły najwyraźniej emfatyczne, jak: *eto, i, że*. Tak czy inaczej są one jednak wyłączone z zakresu partykuł modalnych. W osobną grupę są też wydzielone „partykuły nadające odcienie emocjonalno-ekspresywne“.

Grupę trzecią stanowią partykuły modalne poklasyfikowane na szereg typów specjalnych. Jednakże grupa ta została potraktowana zbyt szeroko. Rozgraniczono w niej dwie podstawowe podgrupy. Pierwsza to partykuły modalno-woluntalne (modal'no-wolewyje czasticy); zaliczono do nich czysto ekspresywną partykulę *-ka*, przy partykule *nu*, natomiast zaznaczono, że oprócz funkcji modalnej może jej być właściwa również funkcja emfatyczna (usiliwajet wyrazitel'nost' reczy). W podgrupie drugiej obejmującej „partykuły modalne, wyrażające stosunek do rzeczywistości“, wydzielono 6 typów, z których naprawdę można zaliczyć do modalnych tylko cztery: partykuły twierdzące, przeczące, pytajne i „partykuły wyrażające stosunek do realności wypowiedzi“ (otnoszenije k dostowernosti wyskazywajemogo), takie jak: *awos', wrjad li, jedwa li, pożałuj*. Niesłusznie

¹⁵ Sprawozdania PAU, t. LIII, nr 1, s. 12.

¹⁶ W. W. Winogradow, *Russkij jazyk*, Moskwa—Leningrad 1947, rozdz. *Modalnyje słowa i czasticy. Ich razrjady*, s. 725—744 oraz *O kategorii modalnosti i modalnych słowach w russkom jazyke*, Trudy Instit. russkogo jazyka, t. II—1950, s. 38—79.

¹⁷ *Grammatika russkogo jazyka*, t. I, *Fonetika i morfologia*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskwa 1952. Rozdz. *Czasticy* pióra E. M. Galkinej-Fedoruk, s. 639—651.

potraktowano jako modalne partykuły „oznaczające subiektywne przekazywanie wypowiedzi obcej“ (*-de, moł, deskat'*). Co do „partykuł porównawczych“ tylko czasem mogą one posiadać charakter modalny, mianowicie w porównaniach sfingowanych, ujmowanych nierealnie, np. *wiatr wyje, jak gdyby się skarżył*. Wyrazy porównawcze *jak, niby, podobnie jak* użyte przy trybie oznajmującym nie wpływają na realność treści stanowiącej porównania i ze względu na koniunktywny charakter swej funkcji bliższe są chyba spółnikom.

Dalszy krok w kierunku zacieśnienia i uściślenia pojęcia modalności został uczyniony w podręczniku morfologii, wydanym przez Uniwersytet Moskiewski, znowuż pod redakcją W. W. Winogradowa¹⁸.

W pracy tej osobno są rozpatrywane tzw. wyrazy modalne i osobno partykuły. Wyrazy modalne są potraktowane z dwóch punktów widzenia: ze względu na „funkcję syntaktyczną“, pojmowaną nie jako rola w strukturze zdania, lecz jako stosunek do zdania lub czysto zewnętrzny związek z nim. Chodzi tu: 1° o „wyrazy-zdania“ (*Śluszenie. Oczywiście.*), kiedy wyraz modalny sam pełni funkcję zdania, 2° o wyrazy wtrącone w zwykłym rozumieniu (*Zajmie to, przypuścemy, tydzień czasu.*) i 3° o wyrazy modalne ściśle włączone do zdania (*O tym widocznie zapomniano*). Oczywiście nie to jest istotne dla modalnego charakteru tych wyrazów.

Podział według momentów znaczeniowych obejmuje 2 grupy: 1° „wyrazy oznaczające intelektualną, logiczną ocenę treści wypowiedzenia“ i 2° wyrazy „wyrażające znaczenie możliwości, przypuszczalnej realności i nierealności (dostawernosti i niedostawernosti), pewności i niepewności lub przypuszczenia“. Obie te grupy obejmują wyłącznie niewątpliwe leksemy modalne, waloryzanty według pierwotnego określenia Jodłowskiego. Należy podkreślić, że nie są tu zaliczone do modalnych wyrazy czy to stanowiące „stylizacyjną interpretację formy wypowiedzi“, czy to służące do pobudzania uwagi lub będące pobocznymi dygresjami o charakterze sugestii pod adresem słuchacza lub oceny treści komunikatywnej (zob. wyżej, s. 86).

Ważniejszy jest jednakże dla nas rozdział o partykułach. Tutaj wyraźnie, choć zbyt marginesowo, są wyróżnione trzy różne funkcje partykuł, a mianowicie wyrażanie odcieni logiczno-znaczeniowych (logikosmysłowyje ottenki), emocjonalnych oraz modalno-woluntatywnych¹⁹. Te ostatnie, jak wnika z dalszego ciągu rozdziału, łączą w sobie wszystkie odcienie modalne, zarówno woluntalne, jak niewoluntalne; chodzi więc tutaj o niezupełnie jasne sformułowanie. Jasne jest natomiast, że

¹⁸ *Sowremennyj russkij jazyk. Morfologija* (Kurs lekcij). Pod redakcją akad. W. W. Winogradowa, Izdatel'stvo Moskowskogo Uniwersiteta, 1952. Rozdziały *Modal'nyje słowa* oraz *Czasticy* opracowała E. M. Galkina-Fedoruk, s. 405—431.

¹⁹ *Op. cit.*, s. 413—414.

dwa pierwsze typy są postawione poza modalnością. Oczywiście podziału tego nie może zachwiać nie zawsze konsekwentne zakwalifikowanie materiału.

Ten podział oparty na funkcji w obudowie zdania krzyżuje się z klasyfikacją według momentów znaczeniowych, obejmującą poza nie obchodzącymi nas w danym wypadku partykułami o funkcji morfologicznej (słowotwórczymi i „formotwórczymi“) 4 grupy: 1° „partykuły uwydatniające w wypowiedzeniach rozmaite odcienie znaczeniowe o charakterze ogólnym“ — są to dokładnie sytuanty Jodłowskiego; 2° „partykuły wyrażające stosunek do faktów rzeczywistości (k faktam bytija)“; 3° „partykuły uwydatniające modalno-woluntalne odcienie znaczeń“; 4° „partykuły uwydatniające emocjonalną stronę wypowiedzeń lub podnoszące dobitność mowy“, czyli partykuły ekspresywno-emfatyczne — afektanty Jodłowskiego²⁰. Widzimy, że grupy 1 i 4 bezwzględnie pozostają poza zakresem modalności. Mogą więc wchodzić w rachubę tylko grupy 2 i 3. Musimy się też zająć nimi bardziej szczegółowo.

W grupie 2 (stosunek do faktów rzeczywistości) połączono razem partykuły twierdzące, przeczące i pytajne. Partykuły te należy uznać za modalne, z tym że twierdzące i przeczące należą do tego samego rodzaju modalności służące do „opisu“ faktycznej rzeczywistości (obecności lub braku), wyznaczają więc modalny sens wypowiedzi przez opozycję do nierealności względnej. Pytajne zaś mają charakter modalny, ponieważ i one wpływają na walor logiczny wypowiedzi.

Grupa 3 (modalno-woluntalne odcienie znaczeń) zawiera następujące kategorie partykuł. 1° Partykuły modalno-woluntalne (*by, pust', puskaj* — inne podane wśród nich chyba tutaj nie należą, bo mają charakter emfatyczny). 2° Partykuły modalno-pobudzające (*daj, dawaj* z bezokolicznikiem). 3° Partykuły modalne wyrażające stosunek do realności (dostawernosti) faktów i zjawisk rzeczywistości (*jedwa li, wrjad li, pożatuj*). Niezrozumiałe jest, dlaczego ta kategoria jest objęta szerszą nazwą partykuł modalno-woluntalnych. Poza tym nie można się zgodzić z zaliczeniem do tej grupy partykuł o charakterze wyrazów wtrąconych typu *mówi, powiada, prawi*, mianowicie *moł*, — *de, deskat'*. 4° Partykuły modalno-porównawcze (*kak by, kak budto, słowno*). Oczywiście chodzi tu tylko o takie wyrazy porównawcze, których się używa przy porównaniach sfingowanych, nierealnych, które więc rzeczywiście modalizują treść wypowiedzi, np. *Mówi, jak gdyby kamienie miał w ustach*.

W rezultacie widzimy, że partykuły grupy² 2, dlaczegoś nie określone jako modalne, i partykuły grupy 3 *expressis verbis* nazwane modalnymi podpadają pod waloryzanty Jodłowskiego. Zakres pojęcia modalności

²⁰ *Op. cit.*, s. 416.

został więc tu zwężony do granic jak najbardziej słusznych, jeżeli zaś partykuły grupy 2 (wyrażające stosunek do faktów rzeczywistych) nie są traktowane jako modalne, to nawet zbyt zwężony.

3. WNIOSKI I PROPOZYCJE

Autor niniejszego artykułu jest jak najdalej od tendencji do rozszerzania pojęcia modalności. W sposób nie dość jeszcze sprecyzowany dał on temu wyraz już w roku 1949, kiedy w artykuli pt. *O swoistej funkcji pozagramatycznej partykuł*²¹ odgraniczył partykuły modalne od ekspresywno-emfatycznych nie nazywając ich co prawda po imieniu. Mówiłem tam, że jedne „wyrazy dodatkowe są komentarzami wyrażającymi stosunek osoby mówiącej do wypowiedzianej treści“, inne zaś „wyrażają stosunek osoby mówiącej do słuchacza, są dodatkami sugerującymi pozbawionymi wewnętrznego, merytorycznego związku z tekstem zdania“ (dziś bym się pod takimi sformułowaniami nie podpisał). Dalej napisałem: „Jeżeli funkcja pierwszych posiada jeszcze mimo wszystko charakter gramatyczny, to funkcja drugich jest całkiem pozagramatyczna“²². Przeprowadziłem więc wyraźnie granicę, a chodzi tu oczywiście o nic innego jak o partykuły modalne z jednej i ekspresywno-emfatyczne z drugiej strony. Napisałem także w swoim pierwszym artykule na temat partykuł i modalności: „Trzeba się przy tym zastrzec, że funkcja „modalna“ partykuł emfatycznych ma charakter specjalny, czysto ekspresywny i nie może mieć nic wspólnego z gramatycznym pojęciem trybu“²³. Już wtedy więc zdawałem sobie sprawę z tego, że „modulacja składniowa“ w tym sensie, jak ją określiłem w artykule *Z zagadnień struktury zdania*²⁴ jest pojęciem szerszym od modalności, o której mówimy obecnie. S. Jodłowski cytując moje słowa²⁵ popełnił drobną niedokładność, wyłączył z dosłownego cytatu wyrazy *funkcja „modalna“* i w ten sposób wyraz „modalna“ stracił swój cudzysłów i nieco się zmieniła myśl zawarta w cytowanym urywku.

Jak widzę to zagadnienie i co proponuję dzisiaj?

1. Przede wszystkim, jeżeli pojęcie modalności i termin „modalność“ mają zawierać treść wyraźnie określoną, nie można ich ujmować zbyt szeroko. Należy je ograniczyć do wyrażanej w zdaniu treści myślowej, czyli do modyfikacji znaczenia. Wobec tego w żadnym wypadku nie może ulegać wątpliwości, że nie należy obejmować pojęciem modalności party-

²¹ *Język Polski* XXXIX, s. 30—34.

²² *Ibidem*, s. 33.

²³ *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, Biuletyn PTJ, z. VIII, s. 147.

²⁴ Biuletyn PTJ, z. IX, s. 57—71.

²⁵ Biuletyn PTJ, z. XII, s. 105.

kuł ekspresywno-emfatycznych. Równie pewną jest konieczność wyłączenia z zakresu modalności partykuł o charakterze „wyrazów wtrąconych“ wyrażających takie momenty, jak „stylizacyjna interpretacja formy wypowiedzi“ (sformułowanie Jodłowskiego), pobudzanie uwagi słuchacza, poboczne, mimochodem wtrącane uwagi do treści komunikatywnej w rodzaju marginesowej argumentacji, apelowania o aprobatę słuchacza, wynurzeń osobistych, polegających m. in. na ocenie intelektualnej lub uczuciowej wypowiedzianej treści, wreszcie powoływanie się na słowa lub sądy osób trzecich. Należy wreszcie wyłączyć z zakresu modalności również sytuanty, partykuły sytuujące treść wypowiedzi na szerszym tle rzeczywistości, najszerszej pojętej konsytuacji, konotujące istnienie jakichś momentów nie nazwanych w zdaniu. Usytuowanie to na pewno nie jest istotną, nieodłączną „cechą konstruktywną“ każdego zdania. Pozostają więc tylko, poza wszelką już wątpliwością, waloryzanty, tj. partykuły wyrażające właśnie stosunek treści do rzeczywistości pod kątem widzenia zgodności z rzeczywistością (realności albo nierealności absolutnej) lub niezgodności z rzeczywistością (nierealności względnej). Czyli że jesteśmy w pełnej zgodzie ze zrębem klasyfikacyjnym, przyjętym w *Morfologii* Uniwersytetu Moskiewskiego. Zaznaczmy jeszcze, że w ten sposób pojęcie modalności będzie się pokrywało z pojęciem trybu.

Próby wyprowadzenia pojęć lingwistycznych z logiki mogą być uzasadnione tylko wtedy, jeżeli się nie zapomina o truizmie, że pojęcia lingwistyczne nie muszą kopiować pojęć logicznych, jakkolwiek istnieje zwykle związek między jednymi a drugimi. Do specyficznego kręgu zagadnień i charakteru materiału musi być dostosowana specyficzna treść pojęć lingwistycznych.

2. Z tego, co się powiedziało wyżej, wynika, że istnieją trzy różne funkcje i odpowiednio do tego trzy kategorie partykuł: modalne, ekspresywno-emfatyczne i określone w *Morfologii* Uniwersytetu Moskiewskiego jako „partykuły uwydatniające w wypowiedzeniach rozmaite odcienie znaczeniowe o charakterze ogólnym“, czyli waloryzanty, afektanty i sytuanty Jodłowskiego. Ażeby zachować na określanie partykuł terminy przymiotnikowe, można by tę trzecią kategorię nazwać partykułami sytuatywnymi lub — moim zdaniem — lepiej asygnatywnymi²⁶.

3. Jak można rozumieć strukturalny charakter modalności? Jeżeli każde zdanie musi być nacechowane pod względem modalnym, jeżeli modalność jest nieodłączną cechą orzekania, to decyduje ona o typie zdania, który można ujmować jako typ funkcyjalny. Leksem modalny

²⁶ Mogą również istnieć partykuły o funkcji „wyrazów wtrąconych“, jak np. w jęz. rosyjskim *mol*, — *de, deskat'* lub w gwarach polskich *pry, peda* itp.

nie spełnia więc roli jedynie semantycznej, lecz stanowi pod pewnym względem czynnik strukturalny. To chyba miał na myśli W. W. Winogradow. Oczywiście partykuła modalna nie odgrywa żadnej roli w trzonie komunikatywnym zdania i co za tym idzie, w jego zasadniczym zrębie, jego kościec strukturalnym, który pojmujemy zwykle jako budowę zdania. Modalność dotyczy innej sfery strukturalnej, którą nazwijmy za Jodłowskim obudową. Jeżeli zgodzimy się traktować obudowę jako czynnik strukturalny, możemy uznać strukturalny charakter modalności. Istotnym momentem jest tutaj to, że partykuły modalne modyfikując walor logiczny zdania, wpływają na jego sens, treść rozumową, ingerują w treść komunikatywną. To samo w inny nieco sposób dotyczy partykuł sytuatywnych, wobec czego i im również nie można odmówić charakteru strukturalnego w zakresie obudowy.

Partykuły ekspresywno-emfaticzne natomiast pozostają poza strukturą. Jako czynniki „irracjonalne“ stoją one poza treścią rozumową zdania, nie ingerują w jego treść komunikatywną, toteż nie wpływają w żadnym stopniu na jego typ funkcjonalny, na jego w najszerszym nawet sensie braną strukturę. Jeśli bowiem nawet irracjonalne momenty ekspresywne i emfaticzne mają stanowić o strukturze składniowej zdania, to czym ma być owa struktura?

Nie można się więc zgodzić z poglądem Jodłowskiego, że „Jeśliśmy przyjęli, że modalnością jest wszelkie subiektywne zabarwienie treści obiektywnej²⁷, to i ekspresję możemy uznać za modalną, jednakże tylko wtedy, gdy stanowi element towarzyszący treści obiektywnej, stanowiącej główny zrąb wypowiedzi“²⁸.

4. S. Jodłowski uważa, że „modalność jest właściwie wartością pozagramatyczną, nie ma bowiem jakiejś jednej formy gramatycznej, lecz znajduje wyraz w najrozmaitszych formach“²⁹. Pozostawiam na boku „modalność wyodrębnioną“³⁰, która jest wyrażana poza obrębem modalizowanego zdania podrzędnego za pomocą orzeczenia nadrzędnego zdania głównego. Oczywiście to orzeczenie będzie wyrażone normalnie za pomocą wyrazu nominatywnego w roli samodzielnego semantemu i członu zdania. Chodzi nam o wyrazy o funkcji modalnej występujące w roli leksemów pomocniczych. W roli tej mogą występować wyrazy różne, również istniejące jako samodzielne, nie przestając być w funkcji wtórnej³¹ tą samą częścią mowy, co i w swoich funkcjach podstawowych. Czasownik użyty

²⁷ Przyjąć tego nie możemy.

²⁸ *Istota, granice i formy językowe modalności*, s. 106.

²⁹ *Ibidem*, s. 110, zob. też s. 107—110.

³⁰ Zob. w niniejszym artykule s. 82.

³¹ Normalne zjawisko wtórnego występowania jednej części mowy w funkcji drugiej jest zbyt dobrze znane, ażeby wymagało specjalnych wyjaśnień.

w pomocniczej funkcji modalnej nie przestaje być czasownikiem, jest nim zarówno w zdaniu *chcę twój dobra*, jak i w zdaniu *chcę wyjechać, zamierzam trudne przedsięwzięcie* i *zamierzam prosić o zgodę*. Tak samo jest z kategorią stanu: *trzeba cierpliwości* i *trzeba przyznać*. Prawdą jest więc, że w tych wypadkach leksemy modalne nie stanowią odrębnej klasy jako części mowy poza czasownikiem lub kategorią stanu.

Nie znaczy to jednak, że w ogóle modalność nie ma żadnej specjalnej formy gramatycznej, ponieważ omawianego wyżej punktu widzenia nie można zastosować do partykuł. Nie stanowią one kategorii jednolitej, lecz trzy kategorie wyraźnie wyspecjalizowane. Między partykułami modalnymi, sytuatywnymi i ekspresywno-emfatycznymi istnieją takie różnice funkcji, że są to kategorie odpowiadające w gruncie rzeczy odrębnym częściom mowy. Na funkcji przecież przede wszystkim, nie na cechach morfologicznych, polega różnica między przyimkami a spójnikami. O zawodności kryteriów morfologicznych i semantycznych dla rozgraniczenia wyrazów i partykuł modalnych mówiliśmy wyżej (s. 84). Partykuły modalne są więc odrębną klasą leksemów będących wskaźnikami modalności *par excellence*. Modalną kategorią gramatyczną są tryby czasownika, partykuły zaś modalne służą właśnie do urabiania za pomocą środków leksykalnych analitycznych form trybu. Z punktu widzenia lingwistycznego jest to chyba jedynie słuszne pojmowanie modalności. A wtedy trudno byłoby wątpić, że jest ona kategorią gramatyczną.

KAZIMIERZ MOSZYŃSKI

Słownictwo ludów tzw. prymitywnych

Tytuł powyższy — z konieczności lakoniczny — obiecuje znacznie więcej, niż rzeczywiście da moja rozprawa, niezmiernie daleka nie tylko od wyczerpującego przedstawienia przedmiotu, lecz i od wyczerpania bodaj najważniejszych jego aspektów.

Dotknąwszy w niej na wstępie krótko po pierwsze — wielkiego zróżnicowania dialektów i po drugie — obszerności słowników u tzw. prymitywów (w bardzo szerokim pojęciu tego słowa), pragnę poza tym omówić wyłącznie zróżnicowanie i bogactwo jednej z części mowy reprezentowanych w tych słownikach, a mianowicie rzeczowników.

Bardzo niewiele spośród inteligencji, a z pewnością też nie nazbyt wielu spośród zawodowych językoznawców, zdaje sobie sprawę z fantastycznej ilości dialektów (w rozumieniu odrębnych systemów językowych) używanych przez ludy prymitywne.

Zdanie Baltazara Ramireza, który opracowując w r. 1597 opis wcale nie prymitywnego królestwa peruwiańskiego podał, że „liczne języki indiańskie w Peru bardzo różnią się od siebie, ponieważ prawie każda prowincja, ba, każda dolina używa swojej mowy“¹, można mutatis mutandis jeszcze dziś powtórzyć o wielu stronach Południowej Ameryki² i innych obszarów ziemi.

Klasycznych przykładów dostarczała tu m. in. Australia³ i dostarcza

¹ *Quellen zur Kulturgeschichte der präkolumbischen Amerika*, wydanie H. Trimborna, Frankfurt n. M. 1936, s. 22 (tekst hiszpański) i s. 79 (tłum. niemieckie).

² Tubyleczym językom Południowej Ameryki jest poświęcona osobna rozprawa: J. A. Mason, *The Languages of South American Indians*, wyd. zbior. pod redakcją J. H. Stewarda, *Handbook of South American Indians*, t. 6, Washington 1950, s. 157—317 (zob. też załączoną tam wielką mapę 1 m × 0,8 m, w skali ok. 1 : 8 000 000).

³ Ilość tubylców w Australii z końca XVIII w. określano na 300 000; ilość szczepów (i podszczepów), tyleż było języków lub wyraźnie odrębnych gwar. Daje to przeciętnie ok. 600 osób na język lub gwara; w rzeczywistości przypadało jednak na każdy z nich od 100 do 1500 głów (por. z tym np. A. P. Elkin, *The Australian Aborigines*, Sydney—London 1938, s. 9 i n.).

dzisiaj jeszcze Nowa Gwinea⁴. Tę ostatnią zamieszkują kopieniacy, stojący na stosunkowo wysokim stopniu rozwoju prymitywnej kultury, przy czym lwią ich część stanowią Papuasi. I otóż o nich to pisze w r. 1942 krótko i węzłowato T. Kluge: „Zna się około 500 języków papuaskich. Ale jest ich znacznie więcej”⁵.

Obrazy mniej lub więcej zbliżone do poznanych przez nas z Peru czy Nowej Gwinei panują także w części obszarów Azji⁶. Nie są obce i Afryce, gdzie na stosunkowo równinnej, choć w pewnych częściach też górzystej, przestrzeni Sudanu i Gwinei M. Delafosse naliczył 435 języków⁷. Ponieważ ludy Gwinei i Sudanu należą w znacznej części do grup reprezentujących bardzo wysoki stopień kultury zbliżonej do cywilizacji, więc możemy stwierdzić ogólnie, iż rozproszkowanie językowe obejmuje ludność znajdującą się na wiele różnych stopniach kulturowego rozwoju: od najniższych do stosunkowo bardzo wysokich. Niegdyś i Europa wraz z Bliskim Wschodem na pewno dostarczały na to, sądząc z ich znacznego geograficznego rozczłonkowania, jaskrawych dowodów. Zresztą Kaukaz, a poniekąd też kraje leżące od niego na wschód dzisiaj jeszcze nimi służą⁸. W te rzeczy nie będę już zresztą wchodził. Natomiast napomknę jeszcze, iż na wielu obsza-

⁴ Oto kilka świadectw. W górach Clarence (na południowym wschodzie wyspy) „prawie każda wieś mówi swoją własną gwara, ba, czasem różnice są tak znaczne, iż tubylecy z osad leżących ledwie o 2 dni marszu od siebie już się nie mogą porozumieć” (H. Bernatzik, *Südsee*, wyd. 3, Wiedeń 1941, s. 132). Podobnie nad Zatoką Papuaską gwary zastępują się wzajemnie na odległości niewiele kilometrów (K. Koch w *Zeitschrift für Ethnologie*, t. 71, Berlin 1940, s. 320). Nad zatoką Astrolabii „niemal każde sióło ma swą gwara”, a „mieszkańcy wsi oddalonych o godzinę pieszej drogi od siebie prawie się nie rozumieją” (L. S. Berg, *Wsiesojuznoje Geograf. Obszczestwo za sto let*, Moskwa—Leningrad 1946, s. 129, wg N. Mikłuchy-Makłaja). Wzdłuż rzeki Sepik „język ludności zmienia się niemal co 3—4 osady” (W. Behrmann, *Im Stromgebiet des Sepik*, Berlin 1922, s. 76) itd. Nawet licząc się z przesadą w takich i tym podobnych twierdzeniach, otrzymujemy obraz zgoła, jak na nasze stosunki, niesamowity.

⁵ *Völker und Sprachen von Neu-Guinea* w Petermanns Geographische Mitteilungen, t. 88, Gotha 1942, s. 241. Niestety autor nie przytacza dowodów słuszności swego twierdzenia.

⁶ Na przykład u górali Assamu mówiących językami tybetańsko-birmańskimi (Ch. v. Fürer-Haimendorf, *Die Nackten Nagas*, Lipsk 1939, s. 59—60) albo, powiedzmy, na wprost przeciwnych, północno-zachodnich krańcach kontynentu, u Samojedów (K. Donner, *Bei den Samojedern in Sibirien*, Stuttgart 1926, s. 64).

⁷ Wyd. zbiorowe *Les langues du monde*, Paryż 1924, s. 467. W górach południowej części Togo istnieje kilka języków, z których każdy używany jest tylko w paru (3—4) wsiach (R. Bütner w dziele zbiorowym *Das überseeische Deutschland*, Stuttgart b. d. (wyd. ok. 1901), s. 198).

⁸ Porównaj bardzo obszerną, znacznie zgeneralizowaną, ale mimo to nader wymowną, piękną mapę: *Völker- und Sprachenkarte des vorderen Orient* (1 m²; skala 1 : 400 000) dodaną jako tabl. 2 do Petermanns Geographische Mitteilungen, t. 90, Gotha 1944, z. 1/2.

rach, gdzie występuje językowe rozproszkowanie, zróżnicowanie języków zaznacza się w pierwszym rzędzie i w największym stopniu w słownictwie.

Gdyby językoznawcy rozporządzali wyczerpującymi słownikami bardzo wielu języków ludów prymitywnych, natenczas mogliby przeprowadzić miarodajne studia nad różnicami w obszerności tych słowników i mogliby wkroczyć na drogę gruntownego wyświeatlenia przyczyn tych różnic. Tak jednak, jak dziś rzeczy stoją, nie jest to zgoła możliwe. Słowników w odniesieniu do ludów prymitywnych mamy w ogóle niewiele, a te, które są, układano według bardzo różnego punktu widzenia (o czym jeszcze za chwilę będzie mowa). Nie jest zresztą wcale moim zamiarem wyczerpujące zgłębianie danego tu zagadnienia. Wprost przeciwnie, pragnę je tylko przedstawić w sposób zupełnie wstępny, ogólnie orientujący.

C. Wissler, pisząc w 1945 r. o obszerności słowników Indian, podaje w związku z tym dla celów porównawczych (za innymi), że słownik języka angielskiego zawiera ponad 130 000 wyrazów, ale mówiący po angielsku Amerykanin czy Brytyjczyk rzadko używa więcej niż 10 000⁹. Skądinąd zaś od dawna już obliczono, że angielskiemu wieśniakowi (robotnikowi rolnemu) wystarcza w codziennym życiu nawet tylko 300 słów¹⁰, tj. takaż ilość, jaką obywa się zazwyczaj Somalijszyk¹¹. Na tle tych ostatnich liczb słowniki prymitywnych ludów nie tkniętych przez cywilizację wyglądają całkiem okazale, nieraz nawet wprost imponująco pod względem obfitości wyrazów. Elkin na przykład tak oto pisze o Australijszykach: „Jest ciągle jeszcze dużo osób, co nie doceniają bogactwa słownika, różnaitości form gramatycznych i możności wypowiedzenia się w australijskich dialektach. Niektórzy przypisują niewiele setek słów językowi, podczas gdy nazwy dla wszystkich zjawisk i przedmiotów, z którymi tubylec jest obyty, oraz czasowniki, przysłówki, przymiotniki i zaimki potrzebne do oddania czynności, sytuacji, warunków i zamierzeń — raczej przewyższają 2000. Wymieniam tę liczbę, ponieważ pewien misjonarz przygotował lat temu przeszło 40 słownik języka Arandów w środkowej Australii, zawierający blisko tyle wyrazów, i pisze, że wylaniaty się przed nim ciągle słowa dla

⁹ C. Wissler, *Indians of the United States*, New York 1945, s. 301. Dla dalszego porównania dodam, że niedawno otrzymane przeze mnie typowo przeciętnie wyczerpujące, zbiorowo opracowane słowniki dzisiejszych języków nadbałtyckich narodów, wydane w ZSSR, zawierają od mniej więcej 32 000 do 45 000, słów, a mianowicie *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (Wilno 1954) — ok. 45 000, *Latyšsko-russkij slovar* (Ryga 1953) — ok. 32 000, wreszcie *Finsko-russkij slovar* (wyd. 2, Moskwa 1955) — ok. 40 000 (wszystko to są dość gruntowne prace zbiorowe).

¹⁰ F. Ratzel, *Völkerrunde*, t. 1, Lipsk—Wiedeń 1894, s. 33 (za innymi).

¹¹ Ph. Paulitschke, *Ethnographie Nordost-Afrikas*, t. 2, Berlin 1896, s. 81.

pojęć, o których nie sądził, że je tubylecy posiadają; ponadto późniejsze doświadczenie wykazało, jak niewystarczającym był jego leksykon¹².

Choć te ponad 2000 słów siedmiokrotnie przewyższa ilość wystarczającą w codziennym życiu angielskiemu czy somalijskiemu wieśniakowi, jednakowoż jest to 5 razy mniej od ilości wyrazów buszmeńskich zebranych przez W. J. H. Bleeka do r. 1875, tj. do daty jego śmierci¹³, a 15 razy mniej od ilości, jaką obejmuje słownik misjonarza T. Bridgesa, spisany (w ciągu podobno przeszło 30 lat) dla języka bardzo prymitywnego pod względem kulturowym szczepu Yahganów na Ziemi Ognistej¹⁴.

C. Wissler podaje interesujące nas liczby w odniesieniu do 3 wziętych, jak powiada, na chybił-trafił słowników Indian północno-amerykańskich, zaokrąglając je do 70 000, 11 000 i 19 000 słów¹⁵. Ostatnia liczba zbliża się do tej, jaką wyraża bogactwo słownika szczepu Ewów w zachodniej Afryce, gdzie D. Westermann zebrał ok. 20 000 wyrazów¹⁶.

Naturalnie, mówiąc wyżej o 300 wyrazach wystarczających angielskiemu wieśniakowi w codziennym życiu, chciałem tylko dać jaką taką orientacyjną podstawę co do pewnego minimum koniecznego do porozumiewania się w warunkach, w jakich żył wieśniak europejski. Otóż warunki te były odmienne od tych, w jakich przebywał Yahgan czy Australijczyk, a które mogły wymagać większej ilości wyrazów jako niezbędnego minimum. Z drugiej też strony wieśniak europejski zna, i w odpowiednich okolicznościach używa, o wiele więcej wyrazów od ilości, jaką się posługuje na codzień przy normalnych zajęciach. Dość powiedzieć, że, jak mnie poinformował dr I. Balassa, w jednej z drobnych miejscowości południowych Węgier zebrano słownik złożony z 20 000 wyrazów¹⁷.

Oczywiście nie podobna wysnuwać zbyt daleko idących wniosków z tego, że słownik Arandów zawiera tylko około 2; słowniki Indian północnych około 7, 11 czy 19, słownik Ewów około 20, zaś tak prymitywnego szczepu jak Yahganowie aż 30 tysięcy wyrazów. Bardzo wiele zależy przecież od tego, kto zbiera, co uwzględnia¹⁸ i jak długo zbiera, a także od

¹² *The Australian Aborigines*, 1938, s. 13. Słownik ten nie obejmował oczywiście form gramatycznych. Przy sposobności zaznaczę, że szczep Arandów, o którym i niżej nieraz będzie mowa, jest uważany w nauce za stosunkowo późno przybyły do Australii z Nowej Gwinei.

¹³ A. Rehman, *Echa z południowej Afryki*, Lwów 1884, s. 167.

¹⁴ W. Schmidt, *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg 1926, s. 266.

¹⁵ C. Wissler, *op. cit.*, s. 301.

¹⁶ J. Spieth, *Die Eweer*, Bremen 1906, s. 52.

¹⁷ B. Csűry, *Szamosháti Szótár*, 2 tomy, 1936.

¹⁸ Pomijając możliwość uwzględniania w tym albo innym zakresie części form gramatycznych, zwrócę bodaj uwagę na język pieśni, opowieści itp.; język ten zawiera pospolicie i u ludów egzotycznych wiele nieraz słów nie używanych na codzień. archaizmów etc.

ilości i jakości osób względnie grup lokalnych, od których zbiera, oraz od warunków, w jakich materiał gromadzi. Sporo też zależy od budowy danego języka. Mimo to, nawet odliczając wszystkie podobne względy, musimy jednak chyba uznać, iż różnica między ilością słów u Arandów a u innych szczepów jest może zbyt duża, by mogła się nimi tłumaczyć. Toteż może należałoby ją po części przypisać pewnemu lakonizmowi wyrażania się, charakterystycznemu podobno dla Australijczyków. Poważne i liczne różnice, jakie dzielą rozmaite, m. in. prymitywne ludy świata pod tyłu rozmaitymi względami, mogą się przecież mniej lub więcej zaznaczać i w bogactwie ich słownictwa.

Zapoznawszy się w ten sposób orientacyjnie z rozmiarami słowników egzotycznych, przyjrzymy się obecnie — również orientacyjnie — ich zawartości. Pomijając tu rzeczy często opisywane, ograniczę się do przykładowego uwzględnienia prawie wyłącznie jednej tylko części mowy, tj. rzeczownika, jak to już zresztą nadmienilem na wstępie.

Nie chce się wprost nieraz wierzyć, do jakiego stopnia dochodzić może u prymitywów wybujałe bogactwo rzeczowników w porównaniu z ubóstwem niektórych innych części mowy, w szczególności zaś z zupełnie nędzną zaczątkowością liczebników.

Najwięcej rzeczowników odnosi się oczywiście do konkretnych przedmiotów w rodzaju roślin i zwierząt, mających takie lub inne znaczenie dla danych ludów, oraz narzędzi, odzieży, minerałów itd.; są też jednak już u prymitywów apelatywy geograficzne (względnie topograficzne), meteorologiczne, dosłownie astronomiczne, a z drugiej strony psychologiczne i inne.

Ogólnie biorąc, do słownictwa wszystkich mniej więcej ludów zbieracko-łowieckich można odnieść charakterystykę, jaką I. Schapera podaje odnośnie do Buszmenów i Hotentotów. „Słowniki języków *khöisan* — pisze — są z konieczności bardzo ograniczone w niektórych kierunkach. Terminy dla pojęć oderwanych są rzadkie [...]. Ale pod względem apelatywów, dotyczących znawstwa dzikich pól, dzikich zwierząt i ptaków, drzew, ziół i kłaczy, polowania i całej tej obfitości opisu, jaką ono sprawdza, języki te są wybitnie bogate“¹⁹. Zgadzałyby się z tym to, co twierdzą B. Spencer i F. J. Gillen o szczepach z środkowej Australii, że mianowicie „dla każdego zwierzęcia i rośliny, które są dla nich użyteczne, oraz dla niezliczonych innych, takich jak różne odmiany myszy, owadów, ptaków etc. spośród zwierząt, a rozmaitych rodzajów krzewów oraz traw spośród roślin mają oni osobne nazwy“²⁰.

¹⁹ *The Khoisan Peoples of South Africa*, Londyn 1930, s. 438.

²⁰ *The Native Tribes of Central Australia*, Londyn 1899, s. 26.

Jednakże nie należy takich charakterystyk ani brać przesadnie, ani też zbyt uogólniać. Ostrzegają nas w tym względzie bodaj obserwacje zoologa R. Semon, przeprowadzone w końcu ubiegłego stulecia nad tubylcami z pewnej części północno-wschodniej Australii. Oto, co stwierdza ze swej strony ten znany eksplorator: „Bogactwo wyrazów, co się tyczy rzeczy konkretnych, a zwłaszcza części ciała człowieka i zwierząt, nazw dla tych ostatnich oraz dla roślin i szczególnie też dla stopni pokrewieństwa, jest dość duże. Jednak uderzyło mnie, że tubylcy bynajmniej nie posiadają osobnych słów dla tego wszystkiego, co faktycznie rozróżniają. Wszystkie jadowite węże, których tam jest wiele gatunków łatwych do odróżnienia, nazywają *wonge*, podczas gdy do jadalnego pytona (*Python spilotes*) stosują nazwę *bui*. Różne gatunki dzikich gęsi i kaczek określa się jednako słowem *monarum*; wszystkie żółwie — słowem *miaro*. Jest to w każdym razie osobliwe, jeśli się zważy, że poszczególne gatunki były w samej rzeczy jak najdokładniej rozróżniane i brakowało tylko popędu, by również i słowem odrębnie określić to, co oko i pamięć rozdzielały. Co prawda także i u nas lud nie nazywa każdego poszczególnego (gatunku) zwierzęcia i każdej rośliny, ale zawsze znajduje wyraz dla tego, co rozróżnia nie tylko okiem, lecz i w pamięci“²¹.

Nie wchodząc w słuszność lub niesłuszność ostatnich słów autora, podkreślę tylko, że mamy tu może przed sobą jedno ze świadectw pewnego lakonizmu czy raczej może skąpstwa w słowach, jakie zdaje się w pewnej mierze cechować tubylców Australii (cf. wyżej). Rzecz jednak wymagałaby dalszych badań.

Nieprawdopodobną za to obfitością apelatywów dla zwierząt i zwłaszcza roślin odznaczają się słowniki ludów kopieniackich Starego oraz Nowego Świata, nie zanedbujących zresztą bynajmniej także nomenklatury narzędzi i innych przedmiotów. U takich na przykład Melanezyjczyków zamieszkujących półwysep Gazelli w Nowej Brytanii (położonej w północno-zachodnim kierunku od Nowej Gwinei) każda sponad 100 odmian bananu ma swą własną nazwę, jak zresztą i każdy z licznych gatunków pnączy, ptaków, ryb, każda najdrobniejsza częśćka ich domostwa, ich łodzi, ba! nawet ich rybackiego kosza. A dodajmy przy sposobności, choć to do rzeczowników nie należy, że i każda czynność przy budowaniu domu, przy połowie ryb itd. ma krótkie, precyzyjne określenie techniczne. Tak przynajmniej twierdzi zasłużony znawca Melanezji R. Parkinson²², a wywody jego znajdują w pewnej mierze poparcie i skądinąd. Jedną, dajmy na to, z kopieniaczek melanezyjskich podyktowała A. Krämerowi

²¹ *Im australischen Busch und an den Küsten des Korallenmeeres*, Lipsk 1896, s. 240.

²² *Dreissig Jahre in der Südsee*, wyd. 4, Stuttgart 1911, s. 737.

200 nazw dla samych tylko form hodowanej tam rośliny taro²³, a i na wyspach Palau wyróżniają ich tubylcy przeszło 100²⁴. Żałuję, że brak czasu nie pozwala mi na przerachowanie wszystkich wyrazów dotyczących świata roślinnego i podanie ich ilości w stosunku do ogólnej ilości słów w słowniczku języka tupijskiego Tatevina albo Tastevina (obejmującym ogółem 140 stronic in 8°); ale widzę, że ilość ta byłaby po prostu uderzająca. Wiele jest też tam nazw dla przeróżnionych pszczoł, mrówek, ryb i ptaków. Poszczególne gatunki zwierząt wyróżniają się bądź pojedynczymi wyrazami, bądź też za pomocą dodatkowych określeń takich, jak: „prawdziwy“ (porówn. u nas *prawdziwy grzyb*), „mały“, „wielki“, „czarny“, „biały“, „żółty“, „cętkowany“, „gładki“, „wygięty“, „śmierdzący“, „gruchający“, albo „żółta głowa“, „uszy wiszące“ itp. Ten ostatni typ powtarza się i w nazwach drzew, np. „biku-drzewo liście małe“²⁵, „biku-drzewo liście duże“. Naszym apelatywom roślinnym w rodzaju *jelenich języków* czy *babich uszu* odpowiadają u Tupiów takie nazwy dla drzew, jak „jeleni noga“ (tzn. 'noga jelenia'), „świerszcz noga“, „wielka akara“ (kora tego drzewa przypomina barwą rybę zwaną „wielka akara“) itp.²⁶

Przerzućmy się do innej części świata, do Afryki, a zobaczymy i u tamtejszych kopieniaczy równie przebogata albo i jeszcze obfitszą nomenklaturę przyrodniczą. Mam oto pod ręką dwa sprawdzające się nawzajem źródła, dotyczące dwu niezbyt oddalonych od siebie w sensie geograficznym ludów bantuskich, a mianowicie Mashonów w południowej Rodezji i Tongów z południa portugalskiej Afryki Wschodniej, z okolicy miasta Lourenço-Marques. Świadczenia zawarte w tych źródłach są tak dla nas ważne że musimy się z nimi dokładnie zapoznać. O Mashonach pisze więc Ch. Bullock: „Co uderza natychmiast, to olbrzymie słownictwo używane²⁷ przy określaniu flory i fauny krajowej. Każdy Mashona jest (lub był dotychczas) botanikiem i zoologiem. Każdy rodzaj trawy jest nazwany i znany; każde drzewo — wyróżnione od pierwszego rzutu oka i wskazane — nawet na odległość — jego własną nazwą. Każde małe zwierzę, każdy gatunek mrówki jest zaklasyfikowany; i to nie przez jednego, lecz przez prawie wszystkich tubylców, którzy jeszcze nie zamienili swej własnej edukacji na elementarze szkoły misyjnej. Jest to właściwość języka wykazująca nie tylko niezwykłą siłę pamięci u ludu, lecz także i ów talent do rozróżniania, co ma pierwszorzędne znaczenie dla postępu wiedzy“. Do tego wywodu lub raczej specjalnie do słów, które mówiły o rozróżnianiu drzew, dodaje autor następujący, szczególnie tu ciekawy odnośnik:

²³ *Palau*, t. 3, Hamburg 1926, s. 55.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Biku jest to rodzaj tłustego orzecha.

²⁶ *La langue tapühya*. Wiedeń 1910, s. 98—237 *passim*.

²⁷ Podkreślenie Bullocka.

„Ta obserwacja została potwierdzona przez p. R. Jacka z Departamentu Rolnictwa. P. Jack prowadził wiele terenowych badań wśród krajowców i mówił mi, że, co go szczególnie uderzyło, to godna uwagi zdolność do zaklasyfikowywania różniących się powierzchownie gatunków drzew do ich właściwych botanicznych rodzajów²⁸, którą to zdolność wykazywali niektórzy spośród owych Mashonów“²⁹.

Co się w tej informacji ledwie zaznaczyło i niejako zapowiedziało, to H. A. Junod, autor znakomitej monografii o Tongach, znacznie poszerza i pogłębia. Więc naprzód stwierdza, że gdy przed wysłaniem części swego zielnika do Europy zebrał u siebie gromadkę tubylców złożoną z trzech kobiet oraz jednego mężczyzny i przepytał ich o nazwy okazów, rezultat był po prostu nadzwyczajny: niektórzy z obecnych znali nazwy prawie wszystkich roślin, choć przecie nie było między nimi znachora. Co ważniejsze, okazało się, że Tongowie „łączą niekiedy pod jedną nazwą formy, które mogą być bardzo różne z wejrzenia, lecz należą do jednego i tego samego rodzaju“. Tak rodzaj *Commelina* nosi nazwę *nkompfana*, choć zawiera różne gatunki kwitnące żółto i niebiesko; to samo dotyczy rodzajów *Eriosema*, *Striga*, *Lobelia* etc. Drobnym, ale ciekawym szczegółem jest też fakt, że nazwy tongijskie dla poszczególnych gatunków bywają czasem urabiane zupełnie podobnie jak z jednej strony tupijskie (zob. wyżej), a z drugiej naukowe, mianowicie przez dodanie uzupełniającego określnika, wskazującego na przykład na charakter terenu preferowanego przez daną roślinę: pagórkowy, leśny, błotny, czarnoziemny, „glinowy“ itp. Oczywiście, ścisłości podobnej nomenklatury, gdy chodzi o właściwe zaliczanie gatunków do rodzajów, nie ma co oczekiwać. Niekonsekwencyj jest dużo; ograniczę się do wspomnienia, iż wszystkie rośliny wodne (czy to będą wodorosty, czy też na przykład *Utricularia*) mają jedną nazwę, a z drugiej strony, powiedzmy, każdy z 3 znanych gatunków z rodzaju *Vernonia* nosi imię odrębne (i to weale imponującej długości).

Czym objaśnić owo częściowe stosowanie nazw rodzajowych „odpowiadających naukowemu rodzajom botanicznym“, tego niestety ani Bullock, ani Junod nie wyjaśniają. Myślę jednak, iż rzecz tłumaczy się prosto. Gatunki blisko ze sobą spokrewnione miewają niekiedy wspólne właściwości, które mogą być przez człowieka jednako wyzyskiwane; stąd mogłaby pójść wspólnota nazwy. Wszak wedle Junoda, jeżeli rośliny są tak dobrze znane Tongom, to przede wszystkim z racji ich użytku w charakterze pożywienia i leków (a dodajmy — również szerokiego zastosowania technicznego w węższym rozumieniu tego słowa).

²⁸ Podkreślenia moje.

²⁹ *The Mashona (The Indigenous Natives of S. Rhodesia)*, Cape Town — Johannesburg 1927, s. 167.

Nazwy tongijskie dla roślin urabia się nawiązując przede wszystkim do ich wyglądu i pożytku, jaki dają ludziom czy nawet dzikim zwierzętom. Tu należałyby takie apelatywy, jak *kamélé*, urobiony od *kama* 'wyciskać' i znaczący 'ta, którą się wyciska' (sok jej ma własności lecznicze); *pskamafura*, dosłownie 'gotująca olej' (drewno tego drzewa nadaje się najlepiej na opał do wytapiania oleju z pewnych owoców); *nhlanguabatjongwana* 'ta, którą się obciera dzieci, gdy są brudne', *midyanhwari* 'ta, którą jedzą przepiórki' itp. Są i apelatywy bardzo „poetyczne“, nawiązujące do barw, np. „zachodzące słońce“, „tęcza“ etc.³⁰

Również bogata jest u Tongów nomenklatura zoologiczna, i to nawet gdy chodzi o owady, „choć większość ich nie ma żadnego użytku praktycznego“.

Rysem charakterystycznym wielu słowników egzotycznych (jako też i ludowych w Europie) jest obfitość apelatywów dla zwierząt jednego i tego samego gatunku w różnych stadiach wieku, względnie należących do różnej płci. Australijczycy mają nie tylko całkiem osobne nazwy dla odrębnych gatunków kangurów, ale również dla starego kangura samca i dla młodego, dla samicy i nawet dla kangurzęcia w worku matki albo znów dla dorosłego i młodego oposa, dla dorosłego i młodego emu itp.³¹ Znani nam już Tupiowie chrzczą osobną nazwą nawet samca mrówki jadalnej, zwanej *sauba*³²; odrębne też apelatywy nadają samcowi i samicy zółwia itp. Prymitywniejszym ludom nie ustępują w tych nawykach ludy o wiele bardziej zaawansowane kulturalnie; Arabowie, powiedzmy, wyróżniają dwoma różnymi imionami m. in. młodą i dorosłą hienę, ba, młodą i dorosłą jaszczurkę³³. Naturalnie jeszcze obficiejsze są podobne rozróżnienia, gdy chodzi o zwierzęta domowe; jak łatwo zgadnąć, celują w tym przede wszystkim ludy pasterskie oraz ci z kopieniaczy czy z rolników, co się hodowlą intensywnie zajmują.

Jeden wreszcie przykład musi nam wystarczyć, by zademonstrować, jak obfitą bywa czasem nomenklatura różnych odmian przedmiotu użytkowego będącego dziełem rąk ludzkich: u Idiów (Makaraków) zapisał W. Junker aż 9 zupełnie odmiennych nazw dla 9 odmian oszczepu, różniących się od siebie kształtem grotu oraz brakiem lub obecnością i ilością zadziórów³⁴.

³⁰ *Moeurs et coutumes des Bantous. La vie d'une tribu sudafricaine*, t. 2, Paryż 1936, s. 283—288 (Francuskie wydanie dzieła Junoda jest rozszerzoną edycją pierwszego wydania angielskiego: *The Life of a South African Tribe*, 2 tomy, Londyn 1927).

³¹ W. M. Ridley, *Kamilaroi, Dippil and Turrubul: Languages Spoken by Australian Aborigines*, Sydney 1866, s. 49.

³² C. Tatevin, *op. cit.*, s. 132.

³³ Ustnie od prof. T. Kowalskiego.

³⁴ Zob. E. Petri, *Putieszestwija W. W. Junkera po Afrikie*, St. Pietierburg 1893 s. 96.

Bogactwo nomenklatury dotyczy zresztą i wielu innych dziedzin świata widzialnego. Jak u Czechów przechowały się dwie prastare nazwy dla rany: *rána* 'rana w ogóle' oraz *sota* 'rana kluta, rana od pchnięcia oszczepem' (por. z tym np. słowa zapożyczone od Germanów przez Francuzów: *navrer* \Leftarrow germ. **narwa* 'zadać ranę ciętą' i *blessen* \Leftarrow germ. **blettian* 'zadać ranę gniecioną'³⁵), tak i języki pozaeuropejskie mają wiele rozróżnień podobnych.

Mówiąc o słownictwie dodajmy, że już u najniżej stojących prymitywów mamy też bardzo interesującą i stosunkowo wcale nieraz rozwiniętą onomastykę obejmującą (jak i u nas) dwa odrębne działy, a mianowicie: 1. imiona własne ludzi (nieraz zmieniające się kilkakroć z biegiem wieku danej osoby i w związku z poddawaniem się pewnym obrzędom etc.), przezwiska ludzi (używane czasem częściej od imion właściwych) i wreszcie imiona zwierząt domowych (psów etc.) oraz 2. tzw. nazwy miejscowe.

O bogactwie tych ostatnich da pewne pojęcie bodajby wzmianka Koch-Grünberga dotycząca kraju położonego na południe od Roroimy w północno-zachodniej Brazylii: „Idziemy — pisze — skalistą ścieżką przez pagórkowatą okolicę. Każde małe wzniesienie ma swe miano: *Ataitai-eping*, *Moró-eping*, *Ualililai-eping* itd. Gdyby się chciało kartografować wedle indiańskich punktów widzenia, należałoby obrać olbrzymią podziałkę, by wszystkie nazwy pomieścić“³⁶.

Znacznie na ogół ciekawsze od nazw miejscowych są imiona osobowe. Bywają one przy tym niezwykle nieraz urozmaicone co do charakteru. Tak, powiedzmy, u australijskiego szczepu Kurnajów między imionami tamtejszymi, składającymi się z reguły z przedrostka³⁷ wskazującego, że chodzi tu o cechę (właściwość), a brzmiącego *bunjil* — oraz z wyrazu określającego, mamy miana nie tylko tego typu, jak *Bunjil-tambun* 'Okuń', *Bunjil-kraura* 'Wiatr Zachodni' itp., ale i tak zajmujące, jak *Bunjil-dauan-gun*. To ostatnie, urobione od *dauan-gun* 'odwracać', ma nawiązywać do faktu, iż dany Kurnaj „sporządzał łodzie z kory, bardzo odwrócone (zachylone) z przodu“³⁸.

U innego znów szczepu z tejże południowo-wschodniej Australii, mianowicie u Yuinów, napotykamy nie tylko imiona: „Piorun“, „Pyl“, „Topór“ (oczywiście chodzi o toporek kamienny), „Rzucający Wędkę“ itp., lecz również i takie, jak *Kayan* (jest to nazwa wierzchołka Mount Drome-

³⁵ W. v. Wartburg, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, 1943, s. 106.

³⁶ *Am Roroima*, 1934, s. 96. O nazwach miejscowych dla części stepów, lasów, błot, strug u Australijczyków zob. np. A. R. Brown, *Three Tribes of Western Australia*, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, t. 43, 1913, s. 145.

³⁷ Tak się wyraża autor źródła, które przytaczam.

³⁸ A. W. Howitt, *The Native Tribes of South-East Australia*, Londyn 1904, s. 738 i n.

dary), a nawet tak zaskakujące z pozoru, jak *Burruwalway*, tj. 'Wszystko-wiedzący'³⁹.

Pospolicie czyta się, że ludy „całkiem prymitywne“ nie mają ani oderwanych pojęć, ani odpowiednich wyrazów. Niekiedy nawet posądza się o to samo nieomal wszystkie ludy niecywilizowane, stojące na niższych stopniach kultury. Mniemania podobne są jednak nieścisłe. Pojęcia oderwane znają i muszą znać wszystkie ludy na świecie, nawet — najprymitywniejsze. Bez tego nie mogłyby się wcale porozumiewać. Czyż bowiem takie przysłówki, jak *jutro, pozawczoraj, wszędzie, bardziej, mocno, powoli* itd., itd., nie są pojęciami par excellence abstrakcyjnymi? Czyż dalej nie mamy już u prymitywów takich wyrazów, jak nasze: *mój, twój, dzień, wieczór, noc*, ba, jak *słowo, prawda, początek, koniec, stryj, wuj, wróg, śmierć*? Czyż nie na typowym i stosunkowo daleko posuniętym abstrahowaniu polegają pojęcia 'życia', 'dawania', 'brania' itd., a z drugiej strony 'twardości', 'giętkości', 'krótkości', 'wąskości', 'grubości', 'prostości', 'białości', 'pstrokacizny', 'mocy', 'złości', 'zazdrości' etc., etc.!

Należy więc raz na zawsze zarzucić zupełnie pozbawiony sensu przesąd, że prymitywi nie umieją abstrahować. Umieją oni to czynić znakomicie i czynią na ogromną wprost skalę codziennie. Skądże więc poszło to tak błędne mniemanie? Powstało, jak wiele naszych przesądów. Na dnie jego leży słuszna obserwacja, ale nieścisłe jej formułowanie z jednej strony, zaś przesadne rozszerzenie z drugiej spowodowały zupełne wypaczenie prawdy. Prawdą zaś tą jest wyłącznie i li tylko fakt, że pośród rzeczowników, jakimi posługują się prymitywi (i nie tylko zresztą prymitywi), takich, co oddają pojęcia oderwane sensu strictissimo, jest bardzo mało w porównaniu z przytłaczającą, olbrzymią nieraz ilością apelatywów dla przedmiotów konkretnych. Zaciemnienie tej prawdy spowodowały po części same źródła etnograficzne i podobne. Więc taki R. Semon twierdzi wręcz o tubylcach północno-wschodniej Australii: „Nadzwyczajnie biedne są wszystkie⁴⁰ australijskie narzecza w wyrazy oddające pojęcia; ponieważ oderwanych pojęć brak, nie ma więc i wyrazów dla nich⁴¹. I tak nie posiadają one nawet zbiorowej nazwy dla zwierzęcia i dla rośliny“⁴². Podobnie na przykład o stosunkowo wysoko stojących pod względem kultury Hererach słyszymy od F. Galtona, że „nie uogólniają nie“⁴³,

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ W czasie, gdy to pisano, znaną była tylko część australijskich dialektów, a i to bardzo niedostatecznie. Sam zaś Semon mógł ich znać zaledwie kilka, a i to bardzo powierzchownie!

⁴¹ Podkreślenie moje.

⁴² *Op. cit.*, s. 240.

⁴³ Zob. W. Lebzelter, *Eingeborenenkulturen in Südwest- und Südafrika*, Lipsk 1934, s. 182.

zaś od I. Irlego — że „abstrakcyjne myślenie jest im dalekie“⁴⁴. Naturalnie Irle, jako misjonarz, mówiąc o abstrakcyjnym myśleniu był zapewne pod sugestią różnych górnych abstrakcyjnych koncepcyj w rodzaju cnoty, wiary itp.

Kiedy indziej znów żądano od „dzikich“ więcej niż od nas. Czyż mamy osobny wyraz na pojęcie ‘drzewa iglastego’ albo na pojęcie ‘ptaka kurowatego’, którym obejmowalibyśmy głuszce, cietrzewie, jarzabki, kuropatwy itd.? K. v. Steinen powinien by uważać brak tych wyrazów u nas za nieudolność do tworzenia pojęć uogólniających przez Europejczyków, skoro zarzuca Bakairiom, że mają nazwy dla poszczególnych gatunków palm, ale nie dla palmy w ogóle, i dla poszczególnych gatunków papug, ale nie dla papugi⁴⁵. „Znają ci Indianie — pisze rozwijając swą uwagę — własności każdego gatunku papugi czy palmy i tkwią w tych swoich szczegółowych wiadomościach tak mocno, że o wspólne cechy papug czy palm wcale się nie troszczą, jako że ich one nie zajmują[...]. Duszą się w masie materiału i nie umieją nim ekonomicznie gospodarować“⁴⁶. Ależ — poza przyrodnikami i zupełnymi wyjątkami — który Europejczyk nawet bardzo inteligentny, zamieszkały na wsi, gospodarujący w lasach i zagorzale polujący, interesuje się „wspólnymi cechami“ drzew iglastych lub głuszców, cietrzewi i jarzabków?! A gdyby miał ogólną nazwę dla ptaków kurowatyh itp., czy to dowodziłoby, że umie ekonomicznie gospodarować masą materiału?

Rozwiodłem się nieco szerzej o tych rzeczach, ponieważ na takich właśnie absurdalnie błędnych sądach formowały się błędne wnioski i przesady, bruźdzące dziś jeszcze bardzo silnie przy rozumieniu prymitywa i jego mowy.

Podejźmy jednak teraz do tegoż przedmiotu od innej strony. Semon twierdzi, jak wiemy, że Australijczycy nie mają wspólnej nazwy dla zwierzęcia i rośliny. Mówi to oczywiście przede wszystkim o tubylcach Australii północno-wschodniej, kulturalnie wyżej stojących od mieszkańców Australii południowo-wschodniej. Tymczasem właśnie dla tych ostatnich Ridley apelatyw ‘zwierzę’ poświadcza⁴⁷. I bynajmniej nie tylko ten apelatyw, lecz oprócz niego cały szereg innych w równym albo i w większym stopniu uogólniających lub oderwanych. Ogółem biorąc, przy uwzględnieniu bardzo szczupłych słowniczków dodanych do rozprawy Ridleya tyczącej Kamilarojów, Duppilów i Turrubulów i rozprawki

⁴⁴ *Die Religion der Herero* w *Archiv für Anthropologie*, t. 43, Brunszwik 1916, s. 337 i n.

⁴⁵ Choć papugi południowo-amerykańskie są bardzo różne i co do wielkości (przy pomnę ary), i co do barw, i co do kształtu.

⁴⁶ *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens*, Berlin 1894, s. 81.

⁴⁷ *Op. cit.* s. 19 s. v. *animal*.

R. H. Mathews podającej nieco leksykalnego materiału dla tychże Kamilarojów wraz z Turrubulami⁴⁸ oraz wykazu słów tubylczych na s. 654—657 cytowanej monografii Spencera i Gillena o szczepach Australii środkowej⁴⁹, mogą podać następujący, bardzo tu dla nas wiele mówiący i ważny wykaz rzeczowników generalizujących⁵⁰ i abstrakcyjnych w tłumaczeniu ich znaczenia na język polski: 'samiec', 'samica', 'zwierzę', 'ptak', 'ryba', 'drzewo', 'pochyłe drzewo', 'uschłe drzewo', 'dziuplaste drzewo', 'listowie drzew', 'ziele', 'kwiat', 'trawa', 'kamień', 'morze', 'wybrzeże (brzeg)', 'wnętrze kraju', 'góra', 'łańcuch górski', 'grzbiet górski', 'pagórek', 'pagórek z piasku', 'równina' i 'równinka', 'creek', 'rzeka', 'fala', 'powódź', 'bagnó', 'zarośla'; 'początek', 'środek', 'koniec', 'szpic', 'ostrze', 'kształt', 'rzecz' (wzgl. to, co my rozumiemy mówiąc: *rzeczy*); 'zimno (chłód)', 'gorąco (upał)', 'światło', 'ciemność', 'zaćmienie (słońca)', 'cień od drzewa', 'cień od człowieka', 'dźwięk', 'fałszywy dźwięk', 'echo', 'woń', 'smak', 'nazwa (imię)', 'słowo', 'śpiew', 'zabawa', 'wojna', 'wrogość (wróżda)', 'pokojowość (pokój)', 'przyjaźń', 'gniew', 'zazdrość' (ważne, że od takich rzeczowników bywają urabiane przymiotniki, np. kamilarojski *būlarai* 'zazdrosny' od *būl* 'zazdrość'), 'miłość (fizyczna)', 'prawda'; rzeczowniki dla oznaczenia jutra i pozajutra oraz dnia wczorajszego i onegdajszego, a dalej: 'dzień', 'wieczór', 'noc', 'poranek' itd. (szczep Arandów ma 25 różnych określeń pór dnia, np. *lentara* mniej więcej tyle co 'przedświt', *artjelbmiwia* 'nieco późniejszy przedświt', *altábatara* 'pierwszy świt', *inguntingunta* 'pora, gdy ptaki zaczynają szczebiotać' itd.⁵¹, nie wiem jednak, jaki charakter gramatyczny mają te wyrazy); oprócz tego „sen“ jako jednostka czasu (tyle co nasz *dzień* w tym samym rozumieniu), „księżyc“ jako także większa jednostka (nasz *miesiąc*), 'lato', 'zima' (szczep Bigambulów rozróżnia pory m. in. według kwitnienia drzew: na przykład pora, gdy kwitnie drzewo zwane *yerra*, zwie się *yerrabinda* itd.⁵²). Mamy też odrębne apelatywy dla stron świata: 'za-

⁴⁸ *Languages of the Kamilaroi and other Aboriginal Tribes of New South Wales*, The Journal of the Royal Anthropological Institute, t. 33, 1903, s. 275 i n.

⁴⁹ Uzupełniam te dane jedną cytata z C. Strehlowa (mówiącą o nazwach dla pór dnia a odnoszącą się również do szczepu środkowo-australijskiego) oraz jedną także cytata z A. W. Howitta (tyczącą pór roku u tubylców z płd.-wschodu) i jedną z A. P. Elkina (tyczącą dwu rzeczowników).

⁵⁰ Mówiąc o rzeczownikach generalizujących należy jednak pamiętać, że ostrej granicy między nimi a szczegółowymi przeprowadzić nie podobna. Jest ona względna. I w związku z tym niektóre z rzeczowników, podane tu przeze mnie jako generalizujące, mogą być przez innych zaliczone już do szczegółowych.

⁵¹ H. Werner, *Einführung in die Entwicklungspsychologie*, Lipsk 1933, s. 148 z powołaniem się na C. Strehlowa *Soziales Leben der Aranda und Loritja*, t. 2, Frankfurt 1913, s. 44.

⁵² A. W. Howitt, *op. cit.*, s. 432.

chód', 'zachód' w rozumieniu 'zachodni kraj' (porównaj tu i kurnajskie słowo *kraura* 'zachodni wiatr'), 'wschód', ba, nawet 'północ', 'południow-schód', 'południo-zachód'! Osobno można by wskazać liczne rzeczowniki określające przeróżne stopnie i rodzaje pokrewieństwa i powinowactwa. Wreszcie z życiem socjalnym (jak i rzeczowniki powyższe), ale też z religijnym oraz z mistyką pozostają w związku słowa i pojęcia, jak 'totem' (nie 'poszczególne totem', lecz pojęcie 'totemu w ogóle'), 'zakaz-tabu', 'kazirodca', nazwy dla osób wykonujących taką czy inną czynność obrzędową, nazwy dla osób znajdujących się w różnych stopniach inicjacji, apelatyw złożony: „wielki nauczyciel“ (dawany sędziwym znawcom obyczajów i tradycji szczepowych, co pouczają w tym względzie innych), 'dusza' (kilka rzeczowników i zarazem kilka różnych pojęć, odpowiadających z różnym przybliżeniem temu, co przeciętny nasz inteligent rozumie pod słowem *dusza*), 'duch', 'moc magiczna (słynna w etno- i religiologii *arungquilha* Arandów)', 'pradawne czasy mityczne' (*alčeringa* Arandów) itd.⁵³ W świetle tych danych, wyzyskujących tylko małą część słownictwa Australijczyków, widzimy jasno, jakim absurdem jest zacytowane zdanie R. Semon, wedle którego „oderwanych pojęć [im] brak, nie ma więc i wyrazów dla nich“ (zob. wyżej).

Nie wiem, skąd Jespersen wziął swą wiadomość odmawiającą wymarłym Tasmańczykom znajomości nie tylko uogólniającego pojęcia 'drzewo', co nie byłoby bynajmniej dziwne, lecz nawet „oderwanych cech, jak twarde, miękki, ciepły, zimny, długi, krótki...“ Nie mając pod ręką odpowiednich źródeł, nie mogę niestety sprawdzić tej informacji. Na podstawie jednak tego, co widzimy u innych prymitywów i w szczególności u pobliskich względem Tasmanii południowo-wschodnich Australijczyków, wydaje mi się ona więcej niż nieprawdopodobna.

Wracając jeszcze na chwilę do Semon, warto podnieść, iż szczegółem, co go najbardziej uderzył, był fakt, że tubylcy australijscy, z jakimi miał do czynienia, nie rozróżniali żadnych właściwych barw, określając je wszystkie jednym wyrazem *beiar* (który ten autor tłumaczy jako 'pstry'); poza tym mieli jeszcze tylko dwa słowa na określenie pseudobarw: czarnej i białej⁵⁴. W pierwszej chwili nie wydałoby się to niewiarygodne, wiemy bowiem, iż nazwy dla kolorów nie są w ogóle zbyt rozbudowane u bardzo wielu ludów świata. Do jakiego stopnia trzeba się jednak strzec uogólniania, dowodzi fakt, iż Ridley znalazł u południowo-wschodnio-australijskich Kamilarojów zdumiewająco obfitą nomenklaturę barw, a mianowicie: *koimburra* 'czerwony', *koikoi* 'jasno czerwony', *gerir* lub

⁵³ Niektóre szczepy, np. Yukumbilowie z Nowej Połud. Walii, posiadają też m. in. odrębny wyraz na oznaczenie pojęcia 'terytorium hordy'; zob. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, t. 59, 1929, s. 401.

⁵⁴ *Op. cit.*, s. 240.

gunaguna 'żółty', *gian* 'zielony', *kaoraoa* 'blado niebieski', *diri* lub *diria* 'szary', *duda* 'brązowy (czerwono-brązowy)', *bului* 'czarny, ciemnoniebieski i ciemnobrązowy', wreszcie *pullar* lub *bungoba* 'biały'⁵⁵. Ten uderzający komplet nazw dla barw, podkreślony jeszcze przez to, że dla koloru żółtego i białego mają Kamilaroje po dwa różne wyrazy, jest na ogół zjawiskiem zupełnie wyjątkowym nie tylko u prymitywów.

Istnieje wiele australijskich wyrazów innego rodzaju, które warto bliżej poznać. Tu jednak zaznaczę już tylko, że Kamilaroje mają dwa słowa na oznaczenie 'głupiego'; otóż jedno z nich jest charakterystycznie dwuznaczne, określa bowiem równocześnie 'ślepego'; dodam też, że tubylecy Australii środkowej posiadają m. in. takie określenia, jak np.: 'chciwy', 'lekkomyślny', 'zaślepiony', 'obałamucony', ba! nawet — 'grubiański' (sic! — stosuje się to słowo, powiedzmy, do człowieka, co nie chce usłuchać wezwania odpowiednio upelnomocnionego posła).

Ogółem biorąc trudno jest powiedzieć, by słownictwo australijskie miało się czym zasadniczo różnić np. od wieśniaczego somalijskiego, skoro czytamy o tym ostatnim, że składając się ledwie z 300 słów zawiera przede wszystkim oznaczenia przedmiotów z otaczającej przyrody oraz rzeczy konkretne, „podczas gdy ilość wyrazów oderwanych jest znikomo mała“⁵⁶. A przecież nawykliśmy uważać Australijczyka za typowego prymitywa, wieśniaka zaś somalijskiego stawiać nieomal na jednym poziomie z niedawnym kmieciem nieco bardziej zapadłych kątów Europy.

Nie inaczej lub niewiele inaczej niż u Australijczyków przedstawia się ilość i rodzaj wyrazów uogólniających i oderwanych u innych prymitywów. Mamy np. nieco danych o prymitywnym szczepie Maków, zbieraczach i lowcach (koczujących po lasach, wśród kulturalniejszych Indian osiadłych, w rodzaju Bakairiów). Otóż w uderzającej niezgodzie z wnioskami snutymi przez v. Steinena co do Bakairiów (zob. wyżej) mamy u tych Maków m. in. i uogólniającą nazwę dla papugi, i takąż nazwę nie dla palmy co prawda, lecz dla drzewa. Ze skrótu tej ostatniej z dodaniem odpowiedniego apelatywu tworzą się złożenia: „drzewo-kora“ (tj. 'kora drzewna'), „drzewo-korzeń“, „drzewo-owoc“, „drzewo-kwiat“ itd.⁵⁷

U Indian-Tupiów, nie stojących chyba zbyt wiele wyżej pod względem intelektualnym od Bakairiów, znajdujemy wyraz dla zwierzęcia (*suu* 'zwierzę') i dla drzewa (zob. wyżej), i nawet dla rośliny (*kaa* 'roślina, liść', zaś *kaa* lub *kaha*, prawdopodobnie identyczne z poprzednim, 'las'); posiadają też ci tubylecy wschodniej Brazylii apelatywy dla samca i samicy, przy czym — rzecz charakterystyczna — apelatyw *apyhauca* znaczy też

⁵⁵ *Op. cit.* s. 24 i n. (transkrypcję austral. słów uproszczono).

⁵⁶ P. Paulitschke, *op. cit.* s. 81.

⁵⁷ T. Koch-Grünberg, *Die Maku*, Anthropos, t. 1, 1906, s. 902 i n.

równocześnie 'człowiek (mężczyzna), (człowiek) mężczyźni', zaś apelatyw *kuña* — 'kobieta'. Mają wreszcie Tupiowie m. in. cały szereg rzeczowników oderwanych tego typu, jak „koniec“, „błąd“, „umysł“, „piękno“⁵⁸, choć nie wiem co prawda, jak dawne są one u nich i czy część ich (np. „piękno“) nie powstała dopiero po kontakcie z białymi.

Gdybyśmy po tej rozmyślnej wycieczce do Ameryki wrócili do Oceanii i gdyby chodziło o kopieniaczy Melanezji łącznie z Nową Gwineą, to — w świetle wszystkiego, o czym wyżej — stokroć ważniejsze jest w każdym razie, że posiadają oni swe własne, dawne słowa, oznaczające mniej więcej to, co my nazywamy „umysłem“, „wołą“, „mocą magiczną“, „duszą“ itp., albo to, co my zwiemy „obrazem“ (w rodzaju „odbicia w wodzie“), i że mają złożenia tego typu, jak *karamomona* u papuaskiego szczepu Gendów⁵⁹, niż, że brak im na tych czy owych obszarach uogólniającego wyrazu „drzewo“ lub „zwierzę“, a już tym bardziej „roślina“. Takie uogólnienia nie mają bowiem większego znaczenia w ich życiu i tylko dlatego się nie przejawiają, a nie dlatego, by nie mieli oni zdolności do abstrahowania. Nikt może nie zaliczy naszych indoeuropejskich przodków językowych sprzed lat 4 000 do ludów, co się w etnologii nazywają prymitywami, a jednak nie ma ani śladu po tym, by mieli oni wyrazy odpowiadające naszym: 'zwierzę' czy 'roślina', choć mamy wyraźne dane o ich nazwach dla poszczególnych rodzajów lub gatunków zwierząt domowych i dzikich⁶⁰. Czasem występuje zresztą u danego ludu egzotycznego uogólnienie podobne do tu omawianych, lecz o odmiennym semantycznym zasięgu. U tych samych Melanezyjczyków z Nowej Brytanii, u których notowano takie mnóstwo nazw dla odmian bananów, taro itd., a u których brak jest równocześnie wyrazów: „zwierzę“ i „ptak“ (brak też słowa „roślina“, a nawet podobno i słowa „człowiek“), istnieje apelatyw *a beo*, znaczący tyle co 'istota latająca: ptak, motyl, chrząszcz itp.'. Te rzeczy, jako leżące na ogół poza sferą żywszych zainteresowań, mogą poniekąd podlegać po prostu przypadkowi.

Jeżeli teraz z Oceanii przeniesiemy się przez Ocean Indyjski do Afryki, to i tam zastaniemy stosunki podobne. Nawet u tak „prymitywnych“ ludów, jak Buszmeni czy Hotentoci, mamy szereg daleko idących abstrakcyj, o czym świadczą m. in. takie słowa, jak buszmeńskie: „rok“,

⁵⁸ C. Tatevin, *op. cit.* s. 44.

⁵⁹ *Karamomona* znaczy mniej więcej tyle co 'dusza', a zarazem 'pierwiastek życia (vis vitalis)' i składa się z dwu słów: *kara* mniej więcej tyle co 'rozum' oraz *momona* '(czyjeś, ściślej: jego, względnie jej) odbicie (np. w wodzie), obraz, cień'. Zob. H. Aufenanger i G. Höltker, *Die Gende in Zentralneuguinea*, Wiedeń-Mödling 1940, s. 137 sq. et passim.

⁶⁰ Co prawda na tej podstawie nie wolno jest twierdzić, by nasi językowi przodkowie sprzed lat tysięcy musieli nie znać apelatywów o znaczeniu 'zwierzę' i 'roślina'.

nazwy dla miesięcy itp., jak hotentockie: „czas“, „rzecz“, „przyczyna“, „prawda“, „kłamstwo“, „wstyd“, „smutek“, „moc“ etc., etc. Skoro to widzimy już u względnych „prymitywów“ w rodzaju Hotentotów, można sobie łatwo wyobrazić, jak się będą te rzeczy przedstawiały u negrów bantuskich. Pomijając tego rodzaju fakty, jak na przykład wyróżnianie przez Tongów rodzaju przyrodniczego w przeciwstawieniu do gatunku (zob. wyżej i por. apelatyw *sekwa* 'kaczka', podczas gdy poszczególne gatunki kaczek noszą nazwy *sekwa-nyari*, *sekwa-mhala*...⁶¹), zacytuję bardzo ciekawą obserwację Junoda: „Rośliny: *psimili*, inaczej *psa-ku-mila*, 'rzeczy, które rosną' — pisze on — są wyróżniane od zwierząt nazywanych *psibandjana* lub *psihari* i o których się mówi, że powiększają się, nie zaś *mila*“⁶². Jak z tego widać, apelatyw dla rośliny urobili Tongowie przy pomocy słowa *mila* 'rosnąć', zupełnie podobnie jak *mutatis mutandis* i my.

Zbytne podkreślanie ubóstwa tego rodzaju wyrazów u „dzikich“ może się poniekąd tłumaczyć okolicznością, iż nie są one bynajmniej tak łatwe do pozyskania przez badacza, jak apelatywy dla przedmiotów zupełnie konkretnych i szczegółowych, zwłaszcza jeżeli eksplorator nie zapisuje ciągłych tekstów, a tylko — jak to szczególnie często robili podróżnicy, geografowie i etnografowie — zbiera poszczególne wyrazy do słownika. Trudność stwierdzenia wyrażen dla pojęć uogólniających i oderwanych sensu strictior bardzo słusznie podnosi m. in. znakomity obserwator E. Pechüel-Loesche. Dłuższy jego pobyt wśród bantuskich mieszkańców Loanga dał mu jednak możliwość stwierdzenia, iż posiadają oni nie tylko słowa uogólniające dla określenia tego rodzaju przedmiotów, jak zwierzę, ptak, wąż, jaszczurka, ryba, motyl, chrząszcz, robak, roślina, drzewo, krzak, owoc, trawa, kamień, albo jak okolica, góra, pogórze (niemieckie *Gebirge*), skała, wąwóz, dolina, wody (niemieckie *Gewässer*), zarośla, gaj, las, czy też znów jak kolor itp., lecz również wyrazy służące do oznaczenia przejawów życia psychicznego. Te ostatnie są nawet liczne i ciekawe; dość wymienić osobne apelatywy tłumaczące się na nasz język jako: 'piękno', 'dobroć', 'znakomitość', 'pospolitość', 'zacność', 'niegodziwość', 'uprzejmość', 'prawdziwość', 'miłosierdzie', 'wierność', 'obyczajność (skromność)', 'nieobyczajność', 'cześć', 'szczęśliwość', 'prawość', a nawet 'sumienie'⁶³. Poznajmy bliżej przykład dotyczący „myślenia“. Otóż *kubāla* znaczy tyle, co 'myśleć, namyślać się, rozważać, zauważać', *kubāla ku ntima* 'zachowywać w sercu, miłośnie, wdzięcznie wspominać', *mubāli* 'myślący, rozważający', zaś *čibāla* 'myśl' i *lubālu* 'myślenie'⁶⁴.

⁶¹ H. A. Junod, *op. cit.*, s. 300.

⁶² *Ibidem*, s. 288.

⁶³ *Volkskunde von Loango*, Stuttgart 1907, s. 98 i n.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 84.

Łatwo zgadnąć, jak głęboko wtajemniczają nas w zakamarki i labirynty ludzkiej psychiki takie i tym podobne analizy. Rzecz jasna, muszą być one pewne, a do tego potrzebna jest znacznie jeszcze obszerniejsza i głębsza znajomość języków egzotycznych od tej, jaką dotychczas posiadają nawet fachowcy. Dziś istnieją zaledwie pierwsze próby podobnych analiz. Najdalej posunięte dotyczą apelatywu dla 'boga', bo ta rzecz szczególnie zajmowała misjonarzy i wielu innych badaczy⁶⁵. Również niektóre inne pojęcia, a zarazem nazwy, doczekały się intensywniejszych rozrządzeń: od dawna na przykład pasjonowały etnologów pojęcia i nazwy dotyczące duszy; przed 30—40 laty wielce absorbowała niektórych koncepcja i nazwy dla many, tj. mocy magicznej w rodzaju napomkniętej już przez nas *arungquithy* Arandów (zob. wyżej)⁶⁶ itd. Na ogół jest jednak takich rzeczy bardzo niewiele.

O ile z rzeczownikami uogólniającymi oraz abstrakcyjnymi nie jest u ludów niecywilizowanych, i to nawet u najprymitywniejszych, ani w części tak źle, jak to się pospolicie sądzi, o tyle u wielu z nich, a mianowicie u licznych bardzo prymitywnych i prymitywniejszych, fatalnie przedstawiają się liczebniki⁶⁷. I w ogóle nieporadność liczenia jest charakterystyczną właściwością prymitywnego umysłu, tak charakterystyczną, że nieomal nęciłaby pokusa, by według stopnia rozwoju sztuki rachowania oceniać stopień psychicznego rozwoju. Tu przypomnę tylko całkiem krótko, że gdy jedne ludy niecywilizowane, jak część najprymitywniejszych, posiada ledwie dwa, trzy liczebniki proste i nieco złożonych (w rodzaju: „dwa jeden“ = 3, „dwa dwa“ = 4 itp.) — inne ludy stojące na znacznie wyższym poziomie kultury, jak Ewowie w zachodniej Afryce, operujące

⁶⁵ Dużo materiału zebrał W. Schmidt w swej olbrzymiej, wielotomowej pracy *Der Ursprung der Gottesidee*, Münster i. W. 1926 i n. Por. tu m. in. również A. le Roy, *Religia ludów pierwotnych*, Warszawa 1912, s. 120—124, gdzie autor analizuje 4 typy apelatywów bantuskich dla pojęcia 'boga'.

⁶⁶ Patrz F. R. Lehman, *Mana. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung auf ethnologischer Grundlage*, wyd. 2. Lipsk 1922 (por. też J. Rohr, *Das Wesen der Mana*, *Anthropos*, t. 14/15, 1919-20, s. 97 i n.). Sam wyraz *mana* spotyka się przede wszystkim w Polinezji, rzadziej w Melanezji, jeszcze rzadziej w Indonezji. Jego pierwotnym znaczeniem ma być według A. Capella 'skuteczność, efektywność'; urobiony zaś został podobno od zachodnio-indonezyjskiego słowa *manay*, co po jawańsku znaczy 'moc, siła' (zob. *Archiv für Anthropologie*, t. 25, 1939, s. 180). W każdym razie wyraz ten rozszedł się z obszarów o stosunkowo bardzo wysokiej kulturze, ale rozprawy wyżej cytowane uwzględniają również jego odpowiedniki u ludów prymitywniejszych.

⁶⁷ Co do nich wskażę tu: W. Schmidt, *Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg 1926, s. 357—380; dla Nowej Gwinei (obszernie i z dokładną wielką mapą): T. Kluge, *Völker und Sprachen von Neu-Guinea*, *op. cit.*, s. 241 i n.; dla Afryki (obszernie z mapą): M. Schmidl, *Zahl und Zahlen in Afrika*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, t. 45, 1915, s. 165—209; dla Ameryki południowej (typowy przykład): K. v. Steinen, *op. cit.* s. 405—418.

składnie setkami tysięcy muszel kauri, mają osobną nazwę prostą m. in. dla liczby 2 000, podobną do niej dla 20 000, a złożoną z dwu (z liczebnika wyrażającego 2 000 i liczebnika dla 200) dla 400 000! ⁶⁸

Kończąc powyższe uwagi pragnąłbym podkreślić, że pomimo odparcia wszelkich błędnych mniemań przypisujących „dzikim“ brak zdolności do uogólniania i abstrahowania, stwierdziliśmy, iż charakterystyczną cechą ich słownictwa jest jednak olbrzymia przewaga wyrazów oddających rzeczy konkretne. Oprócz konkretności żywej mowy ludów niecywilizowanych innymi jej cechami semantycznymi są: drobiazgowość względnie szczegółowość (w tym i precyzyjność szczegółowych relacji) oraz małość, tzn. uwzględnianie drugo- i trzeciorzędnych szczegółów nie mających większego lub żadnego (czy w każdym razie prawie żadnego) znaczenia.

„Bogactwo takich języków — powiada D. Westermann w odniesieniu do „czarnej“ Afryki — jest zarazem ich ubóstwem. Są one wyrazem ciasnoty świadomości i nieudolności, robią rozróżnienia i podobają sobie w szczegółach, które my odczuwamy jako zbędne obciążenie. Stosują trudny i ciężki aparat do skromnych celów. Główny ich ciężar leży po stronie rzeczy materialnych, podczas gdy w zakresie duchowym możliwości ich są ograniczone; tu zawodzą w giętkości wyrażania się równie żałośnie, jak z drugiej strony opływają w nadmiar wyrażań dla rzeczy materialnych. Zbytne bogactwo form uzewnętrznia się również w dźwiękach i tonach“ ⁶⁹.

„To, co się z reguły bogatym językiem nazywa — wywodził też ogólnie o językach egzotycznych J. Schrijnen na parę dziesiątków lat przed Westermannem — jest więc właściwie językiem zawikłanym i niewygodnym. Języki kulturalnie wyżej stojące mniej potrzebują słów do wyrażania swych pojęć i uczuć, a skutkiem tego mogą zaoszczędzić sobie wiele wysiłku. Najmniej kulturalne ludy posiadają też częstokroć najbardziej zagmatwane języki; bogactwo zatem słów i form nie jest oznaką wyższej kultury. W szczególności niektóre ludy niecywilizowane mają bardzo zawikłaną morfologię, rozróżniają nie tylko liczbę podwójną i potrójną (oprócz pojedynczej i mnogiej), lecz mogą mieć aż do 50 i więcej form czasownika: formy zasadnicze (główne), pomocnicze, bierne, warunkowe, kauzatywne, adwersatywne, koncesywne itd. Wiele przedmiotów ma u nich odrębne nazwy, zależnie od stanu, w jakim się znajdują... A przecież język ma przede wszystkim charakter socjalny. Wiąże on ludzi wewnątrznie w świadomości i czyni z nich istoty społeczne. Im więc język

⁶⁸ A. Wucherer, *Der Markt in Süd-Togo*, Zeitschrift für Ethnologie, t. 67, Berlin 1935, s. 38 i n.

⁶⁹ W dziele zbiorowym *Völkerkunde von Afrika*, Essen 1940, s. 417.

jest prostszy i dogodniejszy, im większą jest jego socjalna wartość, tym bardziej zbliża się do ideału. Ten język stoi najwyżej, który jest w stanie wiele dokonać skąpymi środkami; innymi słowy — ten, co przy najprostszym mechanizmie posiada największą zdolność wyrażania⁷⁰.

Mowa jest jednym z przejawów życia i, niby samo to życie, wykazuje zdumiewający nieraz pęd do zmienności tam, gdzie nie jest kielznana przez warunki. Nadmierny ten pęd do zmienności po jednej, a posłuch wobec reguł obowiązujących w każdej danej chwili po drugiej, wybudza bogactwo po tej, a pewna oszczędność dyktowana wymogami porozumiewania się po tamtej stronie — oto są przeciwne bieguny, pomiędzy którymi przebiega, wahając się w zygzakowatej linii, ewolucja języków ludów niecywilizowanych.

⁷⁰ *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1921, s. 70.

Łotewsko-litewska monoftongizacja *ai*, *ei* ⇒ *ie*¹

Liczne objaśnienia łotewsko-litewskiego różniczkowania starego *ei* (⇒ *ei*, *ie*) i *ai* (⇒ *ai*, *ie*) trzymały się wszystkie starych schematów metodycznych, nawet obszerne traktowanie tego zagadnienia przez L. Hjelm-sleva (*Etudes Baltiques*, Kopenhaga 1932, s. 100—233). Na podstawie ograniczonej ilości przykładów pewnych ustala się warunki fonetycznego różnicowania, interpretując resztę materiału jako wynik morfologicznych („analogicznych“) przekształceń. Przy tym „atomizującym“ materiał podejściu chodzi badaczowi w pierwszej linii o to, by odsetek form należących do tej drugiej grupy możliwie obniżyć i przez to bardziej uwypuklić fonetyczny aspekt zmiany. Ale liczby statystyczne, chociaż pouczające i stanowiące nieraz cenny punkt wyjściowy dla badania, nie mogą uchodzić za pełnowartościowe argumenty lingwistyczne.

W przeciwieństwie do tego dotychczas reprezentowanego stanowiska wychodzi niniejszy przyczynek od całościowego badania materiału. Morfologiczna repartycja *ie* : *ei* i *ie* : *ai* (głównie w zgłosce pierwiastkowej) rozpatrywana jest jako konsekwencja nieznanych na razie przedhistorycznych zmian dźwiękowych, a ogólna formuła morfologiczna ma dopiero utorować drogę rozpoznaniu fonetycznemu. Splot czynników dźwiękowych i gramatycznych jest tu równie jasny, jak przy odziedziczonej z indoeuropejskiego apofonii. To właśnie komplikuje sprawę i wyklucza z góry czysto fonetyczne rozwiązanie. Przypomnijmy chociażby traktowanie indoeur. *ō* w litewskim (⇒ *uo* i *o*, np. *súodžiaĩ*, ale *sóstas*, *sodinti* do *sėdu* itp.), którego wyjaśnienie niemożliwe jest bez gramatycznej analizy form.

Nie wysuwamy żadnego nowego rozwiązania. Ale zastosowana tu metoda pozwala rozstrzygnąć, która z dotychczasowych hipotez zasługuje

¹ Niniejszy artykuł ukazał się w dowolnej innej postaci w Księdze poświęconej pamięci P. Kretschmera (*Μνημηξ Χαριτν* I, 1956, s. 227—236). Nowe są dodane prócz tego uwagi o stosunku *au* : *uo*.

na pierwszeństwo. Opieramy się na ograniczonym, ale tym pewniejszym materiale, mianowicie na leksykalnej spuściźnie indoeuropejskiej, skodyfikowanej w słowniku bałtosłowiańskim R. Trautmanna. Wyciągi z Mielckiego, Nesselmana, Kurschata itd. powiększyłyby materiał tylko kosztem jego jakości.

Przy pierwszym już, powierzchownym rozpatrywaniu odziedziczonej leksyki uderza od razu następująca repartycja: w sylabie pierwiastkowej wyrazów pierwotnych (niemotywowanych) przeważa silnie monoftong *ie* na niekorzyść dyftongów *ei*, *ai*, podczas gdy te ostatnie są szczególnie często reprezentowane w wyrazach pochodnych. Por. (formy nieoznaczone są litewskie):

I. Czasowniki prymarne (niemotywowane)

lot. *deju*, *diēt* 'skakać, tańczyć'; *diegu*, *diegti* 'kłuć'; *driekiūos*, *driektis* 'przeciągać się'; *giedu*, *giedoti* 'śpiewać'; *gliėjū* (≡ *glejū*), *gliēti* 'smarować'; *ieškau*, *ieškoti* 'szukać'; *iežiū*, *iēžti* 'łuszczyć'; lot. *klhedzu*, *kliegt* 'krzyczeć'; lot. *kreju*, *kriet* 'zbierać śmietankę'; lot. *kviecu*, *kviekt* 'kwiczeć'; *kviečiū*, *kviēsti* 'zapraszać'; *lieju* (≡ *lėjū*), *lieti* 'lać'; *liekū*, *likti* 'pozostawiać'; *liepiū*, *liēpti* 'rozkazywać'; *liežiū*, *liēžti* 'lizać'; *miegū*, *miegoti* 'spać'; lot. *mėnu*, *mėt* 'wbijać drąg w ziemię'; *miešiū*, *miēsti* 'mieszać'; *piešiū*, *piēsti* 'rysować węglem'; *rieju* (≡ **rėjū*), *rieti* 'krzyczeć'; *riečiū*, *riēsti* 'toczyć'; *riekiū*, *riēkti* 'krajać (np. chleb)'; *siejū* (≡ *sejū*), *siēti* 'wiązać'; *siekiū*, *siekti* 'wyciągać rękę'; *skiedžiū*, *skiesti* 'rozcięczać; oddzielać'; żm. *skriebiū*, *skriebti* 'kreślić, rysować'; *skriejū* (≡ *skrejū*), *skrieiti* 'latać dookoła, krążyć'; lot. *smeju*, *smiēt* (refl.) 'śmiać się'; *sniēgti* 'pada śnieg'; lot. *spiēžu*, *spiēst* 'cisnąć'; *stiebiūos*, *stiēbtis* 'wyprostować się'; *stiepiū*, *stiēpti* 'prężyć'; lot. *šk'ietu*, *šk'ist* 'wydawać się; być zdania'; *šliejū* (≡ *šlejū*), *šliēti* 'opierać'; *žiedžiū*, *žiēsti* 'tworzyć, formować'.

Obok tych 35 form prymarnych z *ie* znajdujemy tylko 8 z *ei*, jedną z *ai*: *geidžiū*, *geisti* 'żądać, oczekiwać'; *kreipiū*, *kreipti* 'obracać'; *lėidžiū*, *lėisti* (lot. *laišū*, *laist*) 'wypuszcząć'; *peikiū*, *peikti* 'przeklinać'; *reiškiū*, *reikšti* 'objawiać'; *reiziūos*, *reizti* 'wyciągać się'; *steigiūos*, *steigtis* 'spieszyć się'; *veikiū*, *veikti* 'czynić, robić'; żm. *kaišiu*, *kaišti* 'skrobać'.

II. Nomina prymarne

tematy na *-o-*: *diēvas* 'Bóg'; *iēšmas* 'rozeń'; lot. *kriens*, żm. gen. *krieno* 'podarek dla oblubienicy'; *mieras*, lot. *miērs* 'pokój'; *pienas* 'mleko'; wsch.-lit. *piēstas* 'tłuczek'; *riešas* 'orzech'; *rietas* 'udo'; *skiētas* 'grzebień (tkacki)'; *sniēgas* 'śnieg'; lot. *sviēdri* 'pot'; *šiēnas* 'siano'; *viēkas* 'siła (zyciowa)'; *giēdras* 'jasny, pogodny'; *kietas* 'twardy'; *liesas* 'chudy'; *mielas* 'miły'; *vienas* 'jeden' (razem 18 przykładów). Z drugiej strony mamy

laiškas 'liśe'; *vaikas* 'chłopiec'; *lēinas* i *lainas* 'smukły, cienki'; lot. *svaigs* 'świeży' (4 przykłady);

tematy na -ā: *diēnā* 'dzień'; *ienā* 'dyszel'; *ievā* 'frąngula alnus'; *liepa* 'lipa'; *pielā* 'pila'; *piestā* 'moździerz'; *pieva* 'łaka'; *siela* por. *sila*; *siena* 'ściana' (prymarne czy \leftarrow *siēti* 'wiązać?'); lot. *siēva* 'żona'; lot. *sliēnas* 'ślina'; *viētā* 'miejsce'; *ziēmā* 'zima' (13 przykl.). Tylko trzy formy mają dyftong (*ei*, *ai*): *šēivā* i *šaiivā* 'szpulka, cewka'; *šeimā*, ale lot. *sàime* 'czeladź, rodzina'; *vainā* 'wada';

inne tematy: *iešmē* 'drzewo na opał'; lot. *piere* 'czoło'; *viēšpats* (fem. *viēšpati*) 'pan'; *piētūs* 'południe, obiad'; *dieveris* 'dziewierz'; *piemuō* 'pa-sterz'. Ale *žvaigždē* 'gwiazda'; *āiškus* 'wyraźny, jasny'.

III a. Czasowniki dewerbalne

Iterativa i causativa na -au, -yti: *dairaūs*, *dairytis* 'gapić się' (\leftarrow *dýriu*, *dýrēti*); lot. *gāidu*, -īt 'czekać' (por. lit. *geidžiū*); *gnāibau*, -yti 'szczypać' (\leftarrow *gnýbu*, *gnýbti*); *graibaū*, -yti 'chwytać' (\leftarrow *griebiū*, *griēbti*); *kraipaū*, -yti 'obracać' (\leftarrow *kreipiū*, *kreipti*); *laikaū*, -yti 'trzymać' (\leftarrow *liekū*, *līkti*); *laižaū*, -yti 'lizać' (\leftarrow *liežiū*, *liēžti*); *maišaū*, -yti 'mieszać' (\leftarrow *miešiū*, *miēšti*); *paišaū*, -yti 'szkicować' (\leftarrow *piešiū*, *piēšti*); *raikaū*, -yti 'krajać' (\leftarrow *riekiū*, *riēkti*); *rāižau*, -yti 'krajać, drasnąć' (*riž-* \leftarrow *rēžiu*, *rēžti*); *rāižaus*, -ytis 'wyciągać się' (*rēižiuos*, *rēižtis*); *skaitaū*, -yti 'liczyć' (por. lot. *šk'ietu*, *šk'ist* 'sądzić'); *snaigo*, -yti 'pada śnieg' (\leftarrow *sniēgti*); lot. *spaīdu*, -īt 'cisnąć' (\leftarrow *spiēžu*, *spiēst*); *staigaus*, -ytis 'spieszyć się' (\leftarrow *steigiūos*, *steigtis*); *staipaū*, -yti 'preżyć' (\leftarrow *stiepiū*, *stiepti*); lot. *svaīdu*, -īt 'namaścić', dosł. 'nadać połysk' (por. lit. *svidū*, *svidēti* 'blyszczeć'); *švaitaū*, -yti 'zaświecić' (\leftarrow *šviēčia*, *šviēsti*). Zaginał prymarny czasownik od *lāigau*, *lāigyti* 'biegać tu i tam (w sposób rozhukany)'; *paisaū*, -yti 'mlócić ziarno cepāmi' spokrewnione jest z *pisū*, *pīsti* 'coire' (słow. *pxati*);

-*dau*, -*dyti*: *baidaū*, -yti 'płoszyć, straszyć' (\leftarrow *bijaūs*, *bijótis* 'bać się'); lot. *maidu*, -īt 'wbijać drąg w ziemię' (\leftarrow *mīenu*, *mīet*); lot. *smaīdu*, -īt 'uśmiechać się' (\leftarrow *smeju*, *smiēt*);

-*stau*, -*styti*: *glaištaū*, -yti 'posmarować' (\leftarrow *gliejū*, *gliēti*); lot. *sāistu*, -īt 'wiązać' (\leftarrow *sienu*, *siēt*);

-*au*, -*oju*, -*oti*: lot. *klaīgu*, -āt 'krzyczeć' (\leftarrow *klīedzu*, *klīegt*); *lāidoju*, -oti 'pochować' (\leftarrow *lēidžiu*, *lēisti*); *rāičioju*, -oti 'toczyć' (\leftarrow *riečiū*, *riēsti*); lot. *staigu*, -āt 'iść, wędrować' (\leftarrow *stēidzu*, *stēigt*);

-*ēti*: *ēižēti* 'pękać' (\leftarrow *iežiū*, *iēžti*); *snēigēti* 'padać drobnymi płatkami' (\leftarrow *sniēgti*); *vēizdžiu*, *vēizdēti* 'spoglądać' (\leftarrow **vūdžiu*, **vūdēti*);

-*inu*, -*inti*: *maitinū*, -inti 'karmić' (\leftarrow *mintū*, *mīsti* 'żywić się'); *saikinū*, *saikinti* 'zaprzysięgać' (\leftarrow *siekiu*, *siekti*); *vaidinūos*, -intis 'pokazać się' (\leftarrow **vūdžiu*, **vūdēti*); *vāišinu*, -inti 'ugościć' (por. *viešiū*, *vie-*

šėti 'być w odwiedzinach' i lot. *viešu, viest* 'zaprosić'); *pavaitinù, -in̄ti* 'spowodować wędnięcie' (≡ *výstu, výsti* 'wędznąć');

-enu, -enti: lit. dial. *vaitenù, -enti* 'osądzić, oznaczyć' (por. stpr. *vaitiāt* 'mówić').

III b. Czasowniki denominalne

wsch.-lit. dial. *deivóti* 'obserwować (np. gwiazdy)', por. osnowę sl. *divr* 'cud'; *kleišiúoti* 'iść wykrzywiając nogi' (≡ **klišas*; zaświadczone tylko *klišas*); *seikiù, seikėti* 'odmierzać miarą' (por. lot. *siëks* 'miara na płyny' itp.).

IV a. Nomina dewerbalne

-as (typ τóμος, τωμός): **blaiška-* 'blask' w lot. *blaiskums* 'plama', *melu-blaiskainš* 'ciemnoszary' (por. lit. *blyškėti* 'iskrzyć się', *blýkšti* 'blednąć'); *draikas* 'wydłużony' (≡ *driekiúos, driëktis*); *gaĩdas* 'pragnienie, pożądanie' (≡ *geidžiù, geĩsti*); *paláidas* 'luźny, wolny' (≡ *lédziù, léĩsti*); *laĩkas* 'czas', *atlaikas* i *pálaikas* 'reszta' (≡ *liekù, lìkti*); lot. *naĩds* 'nienawisć' (≡ *nĩst, nĩdēt* 'nienawidzić'); lot. *naĩks* 'szybki, gwałtowny' (por. bałt. **nin-k-ō*); *paišas* 'plama z sadzy' (≡ *piešiù, piëšti*); *raĩšas* 'chromy' (≡ *rýšti* 'okuleć'); lot. *slaidis* 'gładki' (≡ *slidu, slidēt* 'ślizgać się'); lot. *spaĩds* 'prasa' (≡ *spiëžu, spiëst*); *vaidas* i *vaĩzdas* 'widok' (≡ **výdžiù, *výdėti*); *žaidas* 'piec' (≡ *žiedžiù, žiësti*); por. też lot. *veids* 'wygląd' (do *viedēt* 'widzieć');

-is, -ys (≡ *iĩos*): *gaidỹs* 'kogut' (≡ *giedu, giedóti*); *stáibiai* 'golenie' (≡ *stiebiúos, stiëbtis*);

-a (typ τωμή): *aiža* 'szczelina' i *išaižos* 'strąki' (≡ *iežiù, iëžti*); żm. *gaidà* 'melodia' (≡ *giedu, giedóti*); lot. *skaĩda* 'wiór, drzazga' (≡ *skiedžiù, skiësti*); *staiğà* 'nagle' (skostniały instr.; ≡ *steigiúos, steigtis*); wsch.-lit. dial. *neikom* 'szybko, gwałtownie' (przysłówek, por. *ninkù, nìkti*);

-us: *raĩškus* 'oczywisty' (≡ *reĩškiu, réikšti*); *staiğus* 'gwałtowny' (≡ *steigiúos, steigtis*);

-(s)tas, -(s)tis: *glaištas* 'kit' (≡ *gliejù, gliëti*); *maĩstas* 'pożywienie' (≡ *mintù, mĩsti*); *maĩštas* 'zamieszki, bunt itd.' (≡ *miešiù, miëšti*); *šlaištas* 'stok' (≡ *šliejù, šliëti*); *váistas* 'lek' (por. stpr. *waid-* 'wiedzieć'); *skáistas* 'błyszczący' (≡ *skiedžiù, skiësti*); *raĩštis* 'opaska' (≡ *rišù, rišti*); *atšlaitỹs* 'podnoże stoku' (≡ *šliejù, šliëti*);

-na, -nas, -nys: *dainà* 'pieśń ludowa' (por. lot. *deju, diët* 'skakać, tańczyć'); **vainas* w *vainikas* 'wieniec' (≡ *vejù, výti* 'wić'); lot. *lãipns* 'przyjazny' (≡ *limpù, lìpti* 'łgnać'); *atšlainis* 'wykusz' (≡ *šliejù, šliëti*); lot. *straignis* 'bagno' (≡ *striegu, strigt* 'zapaść się');

-ma, -mė: *glėimės* 'śluz' (≡ *gliejù, gliëti*); *báimė* 'obawa' (≡ *bijaūs, bijótis*);

-rus: *skaidrūs* 'jasny' (≡ *skiedžiū, skiesti*);

-lis, -lė: lot. *gaîlis* 'kogut' (≡ *dziêdu, dziêdât* 'śpiewać'); lot. *mail'i* 'ślupki (plotu)' (≡ *mîenu, mîet*); *âtsailė* (i *atseilis*) (≡ *siejù, siėti*); *báilė* 'trwoga' (≡ *bijaūs, bijótis*);

-klis: lot. *saiklis* 'słoma wiążąca snop' (≡ *sienu, siet* 'wiązać');,

-vas, -va, -vis, -vė: *šleivas* 'krzywonogi' (≡ *šliejù, šliėti*); *glėivos, gleivės, gleiviai* 'śluz' (≡ *gliejù, gliėti*).

IV b. Nomina denominalne

-is (-ys), -ė: *dveigÿs* 'dwulatek' ≡ **dviegas* (por. serbo-chr. XVI w. *dviz* 'dwuletni'), podobnie *treigÿs* 'trzylatek' (por. rus.-c.-sl. *trizb*); *kairÿs* 'mańkut', lot. *kreilis* i *k'eiris* (dysymilacja z **krairÿs, *kreirÿs*); *šeirÿs* 'wdowiec' (fem. *šeirė*) ≡ **šieras* (por. st.-c.-sl. *sirb* 'osierocoony'); lot. *mailius, mailė* 'narybek', por. słow. **mělv-kz; mēilė* 'miłość' (≡ *mielas*); *peilis* 'nóż' (≡ *pielà*); *peivÿs* 'wiatr południowy' (≡ *piētūs*); *spáinė* 'piana' ≡ **spiēna* (por. st.-c.-sl. *pěny*, stpr. *spoayno* ≡ **spainā*); *sváinis* 'szwagier (brat żony)' (fem. *sváinė*) ≡ **svienas* (por. germ. **swaina* 'chłopak'); *pleinė* 'bezdrzewna równina': *plýnas* 'bezdrzewny' = wsch.-lit. *pleikė* 'łysina': *plikas* 'łysy';

inne sekundarne sufiksy: *gaidrūs* 'pogodny, jasny' (≡ *giedrà* 'piękna pogoda'); *deivatas* 'pobożny' (XVI w., dziś *dievótas* ≡ *diėvas*); *kaimÿnas* 'sąsied' (≡ *kiėmas*); *viė-veinėlis* 'jedyny' (≡ *vienas*); *snaigala* 'płatек śniegu' (≡ *sniėgas*).

Z tego obiektywnie dobrane materiału wynika niedwuznacznie uwarunkowana morfologicznie repartycja *ie* i *ei*||*ai*: formy prymarne mają przede wszystkim *ie*, formy pochodne *ei* lub *ai*. Ten stan rzeczy nasuwa przypuszczenie, że zależna pierwotnie od warunków fonetycznych alternacja *ie* : *ei, ai* wyzyskana i uregulowana została jako środek morfologiczny, inaczej mówiąc, że mamy tu do czynienia nie z prostym zjawiskiem fonetycznym, lecz już z ugruntowaną na nim apofonią wokaliczną.

Ponieważ jednak punktem wyjściowym dla struktury derywatu jest osnowa (reguła derywacyjna), musimy dla wyjaśnienia historycznego stanu rzeczy jako prius przyjąć uogólnienie *ie* w wyrażach niemotywowanych. Jeśli bowiem w nich fonetyczna wymiana między *ie* a *ei, ai* usunięta została na korzyść *ie*, to odwrotne wyrównanie staje się zrozumiałe w derywatach. Obok morfemu podstawowego, tj. przyrostka, przybiera wtedy apofonia *ie* : *ei* funkcję morfemu akcesorycznego czy dodatkowego, uwypuklając opozycję derywatu do osnowy. Por. nap. zastępowanie śrwniem. pluraliów na *-e* przez pluralia na *-e* plus przegłos (*töpfe* zam. starszego *topfe* itd.).

W ten sposób mogła się też w zasadzie ostać apofonia indoeur. *ei* : *oi*, np. *liekù* : *laikas* = greckie *λείπω* : *λοιπός*. Gdyby przy wyrównaniu oboczności fonetycznej *ie* : *ei*, *ai* nie były odgrywały roli czynniki morfologiczne, apofonia *ei* : *oi* odziedziczona z indoeuropejskiego byłaby została w lotewsko-litewskim w znacznym stopniu zatarta.

Krótko mówiąc utrzymanie *ei*, *ai* we formach pochodnych staje się zrozumiałe, jeśli można uzasadnić upowszechnienie *ie* w wyrazach prymarnych (niemotywowanych).

Wspomniane wyżej próby objaśnienia przejścia *ei*, *ai* \leftarrow *ie* dają się podzielić na dwie grupy zależnie od czynników, które zdaniem badaczy warunkują repartycję (*ie* : *ei* względnie *ie* : *ai*). Jedni, jak np. Hirt, Jaunius, Fraenkel, doszukują się czynnika różnicującego w akcencie, inni (Brugmann, Sittig, Pedersen, Hjelmlev) upatrują go w wokalizmie zgłoski następującej. Za słuszną uważamy koncepcję pierwszą, i to w sformułowaniu Hirta. Niedociągnięcia jego argumentacji polegają na tym, że wychodził on od akcentuacji litewskiej a nie, jak należało, bałtyckiej czy też lotewsko-litewskiej. Chodzi przecież o zmianę fonetyczną przedlitewską.

Czy akcentuacja lotewsko-litewskich paradygmatów wyrazów prymarnych była tego rodzaju, że wyrównanie ewentualnej alternacji *ie*||*ei*, *ie*||*ai* musiało wypaść na korzyść wokalizmu akcentowanego *ie*? Odpowiedź na to pytanie wypada twierdząco.

Stosownie do *L'accentuation des langues indo-européennes* (Kraków 1952), s. 208 odziedziczone nomina prymarne, bez względu na ich akcentuację indoeuropejską, wytworzyły w bałtosłowiańskim dwie klasy akcentuacyjne: akutowane barytona i cyrkumfektowane (względnie krótkowokaliczne) paradygmata ruchome, np. lit. *liepa*, ale *žiemà*. Przynależność do pierwszej czy drugiej klasy była uwarunkowana wokalizmem pierwiastkowym. Na gruncie bałtosłowiańskim powstała klasa trzecia, oksytoniczna, wytworzona przez derywaty zatracające swoją motywację.

Otóż typ *liepa* ma z góry fonetyczne, bo stale akcentowane *ie*. W typie *žiemà* w momencie wyrównania zwycięża wokalizm przypadków mocnych (tj. akcentowanych na pierwiastku), ponieważ one są charakterystyczne dla typu ruchomego; w przypadkach słabych bowiem tematy ruchome nie różnią się niczym od oksytonicznych. Wiemy i skądinąd, że wyrównania w obrębie paradygmatów ruchomych dokonują się z reguły na korzyść form mocnych. I tak lotewski uogólnia intonację opadającą przypadków mocnych (*ziema*), a nie zwarcie krtaniowe (fonetyczną kontynuację) w formach słabych. W polskim *ręka*, *głowa* itp. kontynuują wokalizm akcentowany, a nie przedakcentowy (**raka*, **głowa*) przypadków słabych.

Jeśli więc opozycja *ie* : *ei*, *ai* regulowana była pierwotnie przez miejsce akcentu, to przy upowszechnieniu jednego wokalizmu w obrębie

tematów nominalnych prymarnych spodziewamy się a priori zwycięstwa *ie* (wokalizmu akcentowanego w myśl teorii Hirta).

Dokładnie to samo zachodzi przy prymarnych czasownikach. Stan pierwotny jest ten sam, co u nomen: klasa akutowana nieruchoma i cyrkumfletowana (względnie krótkowokaliczna) ruchoma, wreszcie narastająca wtórnie klasa oksytoniczna. Miarodajnym jest paradygmat ind. praes. I tu również w klasie akutowanej *ie* jest fonetyczne, zaś zwycięża w klasie ruchomej w momencie usuwania alternacji *ie||ei, ie||ai*.

Co się tyczy form pochodnych, to rzecz przedstawia się odwrotnie. Dwie główne grupy akcentuacyjne derywatów (por. *L'acc.*, s. 283) wyraźnie uwypuklają znaczenie oksytonezy jako współmorfemu derywacyjnego. I tak: grupa 1. akcentuje na pierwiastku (jeśli osnowa jest akutowana) lub na końcówce (jeśli osnowa jest tematem ruchomym); grupa 2. jest stale oksytoniczna, bez względu na charakter osnowy. W takim razie, jeśli chodzi o sufiks grupy 2., wokalizm pierwiastkowy *ei, ai* uzasadnia się czysto fonetycznie. Dla derywatów grupy 1 wokalizm *ei, ai* jest fonetyczny tylko u derywatów z osnów ruchomych; ale opozycja *ie* (osnowa): *ei, ai* (derywat) przenosi się także na tematy akutowane (*ie* : *éi, ái*) jako dodatkowy morfem derywacyjny.

Oboczność fonetyczna akc. *ie*: nieakc. *ei, ai* prowadzi więc poprzez uwarunkowane systemem językowym zwycięstwo *ie* u niemotywowanych oraz uogólnienie (tłumaczące się opozycją) *ei, ai* u derywatów — do apofonii morfologicznej *ie* : *ei, ai*.

Tytułem przykładu podajemy akcentuację przytoczonych wyżej niemotywowanych tematów nominalnych. Akcentuację akutowaną nieruchomą (klasa litewska 1) mają: *pienas*, łot. *riēksts* (ale lit. *riešas* 3), *rietas*, *kietas* (obecnie 3, ale por. serbo-chr. *čít*), łot. *liēss* (ale lit. *liesas* 3), *mielas* (obecnie 3, ale por. serbo-chr. *mīo*), *iēna*, *liēpa*, *piēva*, *siēla*, *siēna* (ale łot. *siēna*), łot. *siēva*, łot. *slīēnas*. Akcentuację ruchomą (klasa lit. 4) mają: *diēvas*, *iēšmas*, *sniēgas*, *šiēnas*, *giēdras*, *dienā*, *ievā*, *pielā*, *piestā* (także klasa 2), *ziēmā*, *iesmē* (i *iesmē*), łot. *pīere*, *piētūs* (także klasa 2), *dieveris*, *piemuõ* (w dwóch ostatnich tematach metatonia akutowa jest wtórna, por. *L'acc.*, s. 254). Klasa 2 tłumaczy się starym rodzajem nijakim w *piēstas* i *skiētas* (*L'acc.*, s. 232). Poza tym z form wyżej przytoczonych tylko *rietā* należy do klasy 2.

Wokalizm wyrazów *vienas*, łot. *miērs*, *sviēdri* przemawia za tym, że te tematy oksytoniczne, które w okresie bałtyckim stały się niemotywowane, wprowadziły do pierwiastka wokalizm *ie* (podobnie jak oksytoniczne przypadki tematów ruchomych) przeciwstawiając się tym samym oksytonicznemu derywatowi.

W formacjach pochodnych charakteryzujących się przez metatonie (cyrkumfleksową lub akutową) kontrast między wokalizmem osnowy

i derywatu leży w intonacji i w takim razie ten ostatni zachowuje bez zmian wokalizm osnowy. Derywaty z metatonią są jednak stosunkowo bardzo rzadkie (por. *L'acc.*, przegląd litewskich grup derywacyjnych na s. 329).

Ponieważ ujednoczenie wokalizmu w obrębie paradygmatów zależne jest w znacznej mierze od czynników morfologicznych, więc i ewentualne odstępstwa od podanych tu ogólnych wytycznych mają przeważnie przyczyny morfologiczne.

I tak, jak już powiedziano, regułą jest upowszechnienie *ie* w paradygmatach prymarnych. W niektórych wypadkach znajdujemy jednak rozbieżność jednego pierwotnie paradygmatu na dwa wprawdzie semantycznie pokrewne, ale niezależne wyrazy, podobnie jak to zaszło np. we francuskim *déjeuner*: *dîner* \Leftarrow *je déjeuner*: *nous dînons* (Meyer-Lübke, *Hist. Gramm. d. fr. Spr.*, s. 227) lub w niemieckim *fahl*: *falb* \Leftarrow *śrwniem. fart*, gen. *ferde*. Podobnie mają się do siebie lit. *švičėia*, *švičėsti* 'świecić, błyszczeć' i *šveičiù*, *šveičėsti* 'czyścić, zdobić' (właściwie 'sprawić, że coś błyszczy') lub synonimiczne *griebtiù*, *griebti* i *greibiù*, *greibti* 'chwytać'. Różnicę wyrównania między litewskim i lotewskim wykazuje czasownik *iš*: lit. *eimù*, *eiti*, ale lot. *iėmu*, *iėt*. Nomina: lit. *kiėmas*, lot. *ciėms*, ale zach.-lit. *káimas* 'wieś'; lit. *kiemeraĩ*: lot. *ceimurs* (Trautmann, *op. cit.*, s. 133); *liebas*: *láibas* 'szczupły, cienki'; lit. *leĩlas* 'cienki, smukły': lot. *liėls* 'wielki'; lit. *piepala*: lot. *paĩpala* 'przepiórka'; lit. *saĩkas*: lot. *sėkas* 'rodzaj miary'; lot. *viėsulis*: *veĩsuòls* 'huragan'.

Częste są tego rodzaju dublety dla wyrazów pochodnych, u których jedna forma wykazuje regularną apofonię (*ie*: *ei*, *ai*), druga zachowuje wokalizm osnowy. Przeważnie będzie tu chodzić o różnicę chronologiczną. I tak znajdujemy obok litewskiego *diegu*, *diegti* 'kluć' zarówno *diegas*, jak *dáigas* 'zarodek'. Do pewnego zaginionego czasownika (utrzymanego w słow. pod formą *rištų*, *ristati* 'biegać') należy lot. *riests* ale żm. *raĩstas* 'ruja'. Od czasownika *siejù*, *siėti* 'wiązać' utworzone są zarówno *siėtas*, jak i *saĩtas* (*pasaiĩtas*) 'sznur'. Z denominalnych tematów żeńskich por. lot. *dieve* obok lit. *deivė*, *gaidrà* 'piękna pogoda' obok *giedrà* \Leftarrow *giėdras*. Z deverbálních wypada wymienić: lot. *ieza* i *aĩza* 'szczelina (w lodzie)', por. lit. *iežiù*, *iežėti*; *piėšos* i *paĩšos* 'sadza' do *piečiù*, *piečėti*; lit. *skiedà*, ale lot. *skaĩda* 'wiór' \Leftarrow *skiedziù*, *skiečėti*; *šviesà* 'światło' i *švaisà* 'blask (światła)', derywat na *s* od *švičėia*, *švičėti*.

Poza tymi dubletami, które są raczej potwierdzeniem reguły Hirta, a nie wyjątkami, istnieje liczba prymarnych na pierwszy rzut oka wyrazów z pierwiastkowym wokalizmem *ai*. Pożyczka obcojęzyczna nasuwa się przy **kaiĩ-* 'gorący', zestawianym przez Trautmanna (*op. cit.*, s. 113) z germ. **haita-*; tylko przy przyjęciu pożyczki uzyskuje się zgodność

końcowej spółgłoski (germ. *t* = lit. *t*). Podobnie wytłumaczyć by się dały równocześnie *ai* i *š* wyrazu wsch.-lit., zm. *maišas* 'wór', lot. *màiss* pożyczką ze słowiańskiego (w bałtyckim przejście $s \Leftarrow š$ jest pewne tylko po *k*, *r*). Poza tym wchodziłyby w rachubę *gailas* 'gwałtowny', zm. *kaina* 'cena, wartość', *mainaū*, *-yti* 'mienić', *raibas* 'pstry'. Mają one wprawdzie słowiańskie odpowiedniki, ale nie następują żadnych kryteriów (fonetycznych czy semantycznych), które by pozwoliły rozstrzygnąć, czy chodzi o wyrazy zapożyczone, czy też odziedziczone. Podobnie rzecz się ma z *kreivas* = słow. *krivъ*.

Ograniczyliśmy się tu do zgłosek pierwiastkowych, w których wtórna rola apofoniczna różnicy *ie* : *ai* występuje jasno. Należałoby zbadać, czy występuje ona i przy produktywnych przyrostkach derywacyjnych, jak *-iena*, ale *-ainis* (stare rozszerzenie na *-iio-*). Typ *-ienis* byłby młodszymi; por. *kvietainis* i *kvietiēnis*. Podobnie *-aitis* mogłoby być sekundarnym rozszerzeniem jakiegoś niezaświadczonego **-ietas* (**-ieta*).

W końcówkach z reguły zwycięża *ie*, nie *ai* (względnie *ei*). Jest to wynikiem faktu, że końcówki nieakcentowane są co do formy swej ufundowane na akcentowanych, ponieważ miejsce akcentu na końcówkach dwuzgłoskowych nie daje się przewidzieć na podstawie form akcentowanych na pierwiastku. A więc ufundowanie jest np. *-omīs*, *-óm(u)s* → *-omis*, *-om(u)s*, stąd też i w końcówkach jednozgłoskowych, np. *-ai* → *-ai*. Po przejściu akcentowanego *-ai* w *-ie* wokalizm ten narzuca się i formom ufundowanym, tj. końcówkom nieakcentowanym. Stąd bez względu na akcent mamy *-ai* ⇒ *-ie*, np. w nom. plur. *geri* ⇐ **gerie*, w loc. sing. *namie(-pi)*, w nom. -acc. dual. *algi* ⇐ **algie* (*pievi* ⇐ **pievie*), w dawnym opt. praes. *te-nešiē*. W dat. sing. fem. *āgai* (*pievai*) mamy w każdym razie do czynienia ze starym dyftongiem długim (*-āi*).

Pozostaje kwestia fonologicznego prawdopodobieństwa przyjętej tu zmiany fonetycznej. Właściwie oczekivalibyśmy monoftongizacji i koincydencji *ei*, *ai* w *ie* (stary monoftong) raczej w zgłosce nieakcentowanej (takie też przypuszczenie wysunął ongiś Jaunius, por. Hjelmlev, *op. cit.*, s. 101). W stwaniem dyftongi *ai*, *au* monoftongizują się w *ē*, *ō* z reguły w zgłosce nieakcentowanej, pod akcentem tylko w pewnych ściśle określonych wypadkach (przed pewnymi spółgłoskami). W naszym wypadku mamy jednakże do czynienia z językiem, w którym zgłoska akcentowana długa rozpada się pod akcentem na mory i wykazuje różnice intonacyjne. W języku takim człony dyftongu (*ei*, *ai*) akcentowanego są do siebie ustosunkowane hierarchicznie, ponieważ akcent pada bądź na człon pierwszy, bądź na drugi (intonacja opadająca lub rosnąca). Z powodu hierarchizacji swych członów dyftong akcentowany tworzy jedność daleko ściślejszą aniżeli nieakcentowany, którego człony są jak gdyby tylko „przyporządkowane“.

Nasuwa się tu analogia grupy wyrazowej, która przechodzi w złożenie lub zrost z reguły tylko w wypadku budowy hipotaktycznej, podczas gdy szereg parataktyczny nader rzadko (można powiedzieć wyjątkowo) przekształca się w wyraz jednolity.

Zachodzi pytanie, czy po przejściu akcentowanych *ei*, *ai* w monoftong *ie* (pierwotnie = długie ścieśnione *e*) był on tylko akcentowanym wariantem obu nieakcentowanych dyftongów, czy też fonemem samodzielnym? Gdybyśmy przyjęli pierwszą ewentualność, popadlibyśmy w sprzeczność wewnętrzną: ponieważ *ei*, *ai* są odrębnymi fonemami, więc *ie* jako wariant *ai* nie mogłoby być wariantem *ei* (czyli fonemem *ei*) i odwrotnie. Przy założeniu, że *ie* jest produktem koincydencji *ei* i *ai* musimy więc przyjąć, że *ie* jest odrębnym fonemem. Wariantem kombinatorycznym do *ei* mogło być *ie* tylko tak długo, jak długo akcentowane *ai* utrzymywało swą odrębność.

Z kolei można zapytać, czy zlanie się *ei*, *ai* w *ie* nie oznaczało zubożenia wokalizmu akcentowanego, ponieważ w miejsce dwóch utrzymanych w zgłosce nieakcentowanej fonemów pojawił się pod akcentem tylko jeden. A przecież zgłoskę akcentowaną zwykło się uważać jako punkt maksymalnego różnicowania wokalizmu. Odpowiedź na to pytanie wynika z poprawnej oceny pozycji fonologicznej dźwięków *ei*, *ai*, *ie* w lotewsko-litewskim. Zgłoska akcentowana wzbogaca się o jeden fonem elementarny. Zostaje on wcielony do odziedziczonego systemu samogłoskowego, więc lit. $\bar{u} : o : uo = y : \acute{e} : ie$. Natomiast *ei*, *ai* nie są elementarnymi fonemami, lecz połączeniami fonemów, które w momencie koincydencji akc. $ei, ai \Rightarrow ie$ nie są wprawdzie przejściowo zaświadczone pod akcentem, ale tylko w charakterze przypadkowo „pustych przegródek“ (*cases vides*), mogących być każdej chwili wypełnionymi przez wprowadzenie pod akcent istniejących nadal w zgłoskach nieakcentowanych dwumorowych połączeń *ei*, *ai*. I odwrotnie, wprowadzeniu *ie* do sylab nieakcentowanych również nic nie stało na przeszkodzie, ponieważ system długich nieakcentowanych wykazywał „przegródkę pustą“:

$\bar{u} \ o \ uo$

$y \ \acute{e}$ — (miejsce otwarte dla samogłoski długiej, ścieśnionej, przedniojęzykowej).

Upowszechnienie *ie* w zgłoskach nieakcentowanych wyrazów primarnych, zaś *ei*, *ai* w akcentowanych sylabach derywatów nie natrafiało więc od początku na żadne przeszkody natury fonologicznej.

Wynikałoby z powyższych rozważań, że teoria Hirta ($ei, ai \Rightarrow ie$ pod akcentem) dobrze odpowiada stosunkom akcentologicznym i morfologicznym, suponowanym dla epoki bałtyckiej, ściślej lotewsko-litewskiej. Nie znalazła ona swego czasu uznania głównie z tego powodu, że opierano się o historyczny akcent litewszczyzny jako o rzekomą kontynuację akcen-

tuacji ogólnobałtyckiej, która jednak w wielu szczegółach bliższa była słowiańskiej.

Staje się też jasne, dlaczego badacze, jak Brugmann, Sittig, Peder-
sen i Hjelm-slev, wpadli na pomysł szukania przyczyny monoftongizacji
w wokalizmie zgłoski następującej. Wszyscy oni sądzili, że *ī* zapobiegało
monoftongizacji *ei*, *ai* znajdujących się w zgłosce poprzedzającej (Brug-
mann dla symetrii dorzucał i inne samogłoski palatalne, duńscy zaś
uczeni *ū*). Przecież *ī* stanowi najczęstszy i najważniejszy element woka-
liczny sufiksów derywacyjnych (*-is*, *-é* ← *-iā*, *-ynas*, *-yti* itd.), w dery-
watach zaś dyftongi *ei*, *ai* utrzymują się, jak widzieliśmy, z przyczyn
morfologicznych.

W pracy swej *Die baltischen Sprachen*, 1950, s. 26, przyjmuje Fraen-
kel, zapewne ze względu na autorytet Endzelina, przejście (akcentowanego)
ei w *ie*, natomiast utrzymanie starego *ai*. Ograniczenie to należy a limine
odrzuć. Wystarczy przytoczyć następujące izolowane nomina: *iēšmas*
'rozeń' = stpr. *aysmis*; *piestā* 'moździerz', *piēstas* 'tłuczek' = słow. *pěstr*,
pěsta; *sniēgas* = stpr. *snaygis*, słow. *sněgъ*, goc. *snaiws*; *šiēnas* = słow.
sěno; *viēkas* 'żywołność' = słow. *věkrъ*; *giēdras* 'jasny, pogodny' = greckie
φαιδρός; *pieva* 'łaka' = greckie ποίη; *iesmē* 'paliwo' ← **aidh* + *s*; *dieveris*
'dziewierz' ← **daiyer-*; *piemuō* 'pasterz' = greckie ποιμήν.

Wprawdzie monoftongowi *ie* (= długie ścieśnione *ē*) stało bliżej pier-
wotne *ei* aniżeli *ai*. Ale jak długo samo tylko *ei* miało monoftongiczną
wymowę *ē*, monoftong ten był tylko kombinatorycznym wariantem (nie-
akcentowanego) dyftongu *ei*. Nowy fonem *ē* mógł powstać dopiero przez
koincydencję fonologiczną istniejących już połączeń *ei* i *ai*.

Że w łotewsko-litewskim pierwotna alternacja *ie* : *ei*, *ai* nabrała
funkcji morfologicznej, przekształcając się w apofonię, wynika z nielicz-
nych wprawdzie, niemniej wyraźnych śladów apofonii *au* : *uo*, która jest
tylko wtórnym i słabym odbiciem morfologicznego stosunku *ai* : *ie*.

Z punktu widzenia fonologicznego stosunek *ie* : *ei*, *ai* przedstawia się
odwrotnie niż w morfologii (gdzie *ie* pojawia się jako podstawowe, *ei*,
ai jako pochodne, właściwe derywatom). Fonologicznie monoftong opiera
się o dyftongi, ponieważ dwoistości barwy *ei*, *ai* w zakresie dyftongów
odpowiada tylko jeden monoftong *ie*. Więc

ei, *ai* → *ie*.

Ten fonologiczny stosunek *ei*, *ai* → *ie* odbił się jednak wtórnie
i w morfologii. Znajdujemy tam wyraźne ślady działania proporcji *ai*
(względnie *ei*) : *ie* = *au* : *x*, gdzie *x* = *uo* jest monoftongiem zajmującym
w stosunku do dyftongu *au* (*eu* nie istnieje) tę samą pozycję, co *ie* w sto-
sunku do *ai*, *ei*.

Natomiast nie ma śladu działania proporeji $ie : ai (ei) = uo : au$.

A oto przykłady. W szeregu wypadków dotworzono do form z *au* jak gdyby formy podstawowe z *uo* opierając się na analogii $ai (ei) : ie$. I tak do *daubà* 'wawóz, jaskinia' mamy *dúobiu*, *dúobti* 'drażyc', skąd sekundarnie *duobà* 'dziupła'. Obok czasownika prymarnego *kaupiù*, *kaùpti* 'zgarńać' znajdujemy i *kuopiù*, *kuòpti* 'wygarnić, oczyszczać', skąd wtórne *kúopa* 'gromada, kupa'; członem pośredniczącym między oboma czasownikami może być *kaùpas* 'kupa'. Do *gaudziù*, *gaùsti* 'brzmieć, dudnić' należy *gúodziuos*, *gúostis* 'skarżyc się' za pośrednictwem jakiegoś **gaudà* lub **gaùdas*. Podobnie w wypadku *šliaužiù*, *šliaužti* = *šliuožiù*, *šliuõžti*. Słowiańskiemu *lubz* 'kora drzewna' odpowiada lit. *luobuos*, *luobties* 'łuszczyć się' (skąd *luobas* 'kora drzewna'), zapewne dorobione wtórnie do jakiegoś zaginionego nomen z wokalizmem *au* (np. **laūbas* = słow. *lubz*).

We wszystkich powyższych wypadkach czasownik z wokalizmem *uo* utworzony został wtórnie (do pierwotnie pochodnego rzeczownika lub przymiotnika) według proporeji:

pašas : piešiù, *piēsti* (*šaišas : šiedžiù*, *šiesti*, *aiža : iežiù*, *iēsti...*) = *daubà*, *kaùpas*, **gaudà* (**gaùdas*), **šliaužà* (**šliaužas*), **laūbas : dúobiu*, *kuopiù*, *gúodziuos*, *šliuožiù*, *luobuos*.

Nacisk stosunku $ai (ei) : ie$ na dyftong *au* nie ogranicza się do tych wypadków. Apofonia *šlúoju* (i dial. *šlavù*), *šlaviaù*, *šlúoti* 'zamiatać' \Leftarrow **kleu*, **kloù* jest wiernym odbiciem alternacji *-ej-*, *-ie-* czasowników, jak np.:

gliejù (zm., wsch.-lit. *glejù*), *gliēti*

lot. *krejù*, *kriēt*

siejù (wsch.-lit. *sejù*), *siēti*

skriejù (zm. *skrejù*), *skriēti*

lot. *smeju*, *smiēt*

šliejù (zm. *šlejù*), *šliēti*.

Zachodzi w końcu pytanie, czy ta wtórna apofonia $au : uo$ w pierwiastkach nie pociągnęła za sobą i dwoistości litewskiej *-uoju*, *-avau*, *-uoti* obok starszego *-auju*, *-avau*, *-auti*, przy czym *-uo-* ukazało się zrazu w bezokoliczniku (por. *šlúoti*), później i w praesens. Słowiańskim czasownikom na *-ujò* odpowiadały więc zarówno typ starszy na *-auti*, jak i typ młodszy na *-uoti*. Napędową siłą tego zróżnicowania mogły być tylko nieznanne na razie względy semantyczne.

Wypadek *daviaù* : *dúoti* nie podpada natomiast pod omawiane tu zjawisko, ponieważ *uo* (\Leftarrow *o*) jest pierwotne, a stopień *-av-* \Leftarrow *-ou-* może być również odziedziczony, por. greckie $\delta\omicron\phi\text{-}\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota$. Dla apofonii $au : uo$ jest właśnie charakterystyczny fakt, że *uo* pojawia się w miejsce spodziewanego *au*, nie zaś odwrotnie.

Sprawa apofonii *au* : *uo* wymaga oczywiście dokładniejszego zbadania na pełnym, ale przesianym krytycznie materiale. Zdaje się jednak rzeczą pewną, że chodzi tu o zjawisko pochodzenia lotewsko-litewskiego, a nie o mityczną alternację *ou* : *ōu* pochodzenia indoeuropejskiego, jak sądził R. Trautmann i inni.

Wartość nazw drzewa bukowego, łososia i rdzenia *lendh-* dla wyznaczenia prakolebki (praojczyzny) indoeuropejskiej i słowiańskiej

Ziemie, które zajmuje buk, zostały już dość dokładnie oznaczone u J. Hoopsa (*Reall. d. Germ. Alt.*, I, 1913, s. 342 i n., z dołączoną mapką, tabl. 23, s. 343) i obejmują: połd. część wyspy brytyjskiej, całą Francję, półn. Hiszpanię, całą Italię, Korsykę, północną część Sycylii, Szwajcarię, Tyrol, całe Niemcy, Austrię, Węgry, półwysep bałkański aż po przesmyk koryncki, Bułgarię, północny pas M. Azji tuż nad Morzem Czarnym; połd. Krym, Kaukaz, pas nadmorski w Iranie, tuż nad Kaspią. We wsch. Rumunii i Rosji buka nie ma. Jest na Białorusi, Litwie i Ukrainie. Jego wschodnią granicę Hoops prowadzi w nadbrzeżnej Norwegii od Alversund (pod Bergen), poprzez połd. Szwecję, jezioro Veneren, poprzez Bałtyk, omijając wyspę Bornholm, a na stałym lądzie Europy poprzez Królewiec-Kaliningrad w prostej mniej więcej linii do Odessy n. Morzem Cz. Cała zatem Dania z wyjątkiem wyspy Bornholm jest objęta jego zasięgiem. Hoops notuje następujące nazwy tego drzewa: stisl. *bok* f.: *bōki* n., nnorw. *bōk*: *bøk*, szw. *bok*, stduń. *bog*, *bøg*, nduń. *bog*, stang. *boc*, *bēče* f., nang. *beech*; stnord. *bōk*, *bōkia* f., śrdn. *bōk-*, *bōke*, ndn. *bōke*, ndl. *boek-*, *beuk*, stwn. *buocha*, nwn. *buche* f., wreszcie łac. *fāgus*, gr. φηγός, dor. φᾶγός 'Eiche'. Bartholomae (*IF*, IX, s. 271) oraz Osthoff (*BB*, XX s. 249) ustalili, że rdzeń tej nazwy zawiera dyftong, który odtworzyli w postaci **bhāug'*: **bhæug'* - : **bhūg'* - : **bhug'*, mianowicie nisl. *beyki* 'Buchenholz' reprezentuje germ. **baukja-*, *baukr-* 'Büchse', ros. *боз* 'Holunder', kurd. *būz* 'Art Ulme', śrwn. *buchen*, *biuchen* 'in (Buchen)-lauge waschen', postać *bhūg'*-; słow. *bzzz* = ros. *boz* (*боз*), ukr. *boz*, bułg. *bzz*, serbochr. *baz*, czes. i pol. *bez* 'Holunder' reprezentują stopień **bhūg'*. Hoops zauważył, że w języku litewskim zapożyczenie *būkas* oznacza 'buk' i 'bez'. Wahanie znaczeniowe tego wyrazu 'buk — bez — dąb — wiąz' nie jest niczym nadzwyczajnym w nazwach drzewnych.

Hoops rozumuje dalej w następujący sposób: Germanie, Italikowie zachowali starą nazwę buka, pozostawszy w prakolebce ie., za którą uważa środkową Europę, zaś Balto-Słowianie i Ariowie przekraczając wschodnią

granicę buka przenieśli jego ie. nazwę na inne drzewa. Gdy zaś Słowianie ponownie posunęli się na zachód, zapożyczyli nazwę buka od Germanów, skąd powstały nazwy serbochorw. *bukva* f., słowień. *búkər* f., czes. *bukev*, ros. *buk*, pol. *buk*; tak samo jest w innych językach słowiańskich.

Cesarowa *silva Bācenis* 'Buchenwald' (BG, VI, 10) nie da się dokładnie zlokalizować: może ona oznaczać Harz albo też okolice Fuldy, które były nazywane w średniowieczu *Boconia*, *Buconia*, *Buohhanna*, *Boconia* f. 'Buchenwald, Buchenland', w XVI w. nawet wprost *die Buchen*. W okolicy tej jednak obok buka — dąb był bardzo mocno rozpowszechniony. W okresie wczesno-neolitycznym nie było buka jeszcze w Szlezewiku i Holstynie, nie było go koło Kilonii, nie było go też w Danii w starszej nordyjskiej epoce kamienia, tj. w okresie Maglemose, dopiero w okresie Litorina z pierwszymi śladami rolnictwa, więc we właściwym neolicie, pojawia się tam drzewo bukowe i stopniowo się rozprzestrzenia, szczególnie po V w., po wywędrowaniu Anglów. W Norwegii i Szwecji występuje tylko na południu koło Bergen i Oslo. Jest tam buk późnym przybyszem mniej więcej z 1000 r. W prowincji szwedzkiej Skåne da się stwierdzić istnienie buka już w 1500 r. p. n. e., granica jego północna biegnie poprzez jezioro Veneren i Wetteren do Norrköping. Na wyspach bałtyckich go brak. Na wyspie brytyjskiej buk da się stwierdzić w neolicie, północna granica buka idzie od Liverpool do ujścia Firth of Forth. Irlandia i prawie cała Szkocja leżą poza jego zasięgiem.

Walde-Pokorny (*Vergl. Wtb. d. ig. Sprachen*, II, s. 128) w 1927 r. powtarza poglądy Hoopsa dodając pewne nowe szczegóły:

1. gr. nazwa $\phi\beta\gamma\acute{o}\varsigma$ (w doryckiej postaci) nie należy do gr. $\phi\alpha\gamma\epsilon\iota\nu$. Zmiana znaczeniowa 'buk' → 'dąb' została spowodowana faktem, że we właściwej Grecji nie ma buka. Należy zauważyć, że w ten sposób Walde-Pokorny ogranicza tereny 'właściwej Grecji' (= $\epsilon\acute{\iota}\gamma$ [*entliches*] Griechenland) do Peloponezu, co nie wydaje się trafne.

2. Stawia zrównanie formalne łac. *fāginus* 'bukowy' = gr. $\phi\acute{\eta}\gamma\gamma\omega\varsigma$ 'dębowy'.

3. Notuje te same, co Hoops wyrazy germańskie powiększając ich liczbę o nowe pozycje: ags. *bōc*, *bōce*, goe. *boka* 'Buchstabe', stwn. *buch*, ags. *bōk* 'książka', stsas. *bōk* 'Schreibttafel'. Ros. *buk* itd. pochodzi z germ., stbułg. *bukvri*, pl. f. $\tau\acute{\alpha}$ $\gamma\epsilon\alpha\mu\mu\alpha\tau\alpha$; fryg. $\beta\alpha\chi\alpha\acute{\iota}\sigma$ łączy z rdzeniem **bhag-* 'udzielać'.

4. Włącza do nazwy buka nisl. *beyki* 'Buchenwald, Buche', *baukr* 'Büchse', znaczeniowo pierwotnie 'Buchenholz', *beykir* 'Küfer, Böttcher', rozwinięte uprzednio ze znaczenia 'sporządzaacz bukowych beczek', porównuje z tym rozwojem znaczeniowym stisl. *ql-bōki* 'Bierfass', pierwotnie 'aus Buchenholz'.

5. Natomiast szwajc. *bücki* 'Fass, Bütte', ang. *buck* 'Waschkübel', ags. *būc* 'Bauch, Krug, Eimer', stwn. *būh* 'Bauch' odłącza od nazwy buka.

6. Odrzuca mniemanie jakoby nisl. *beykir*, stisl. *ol-bōki* otrzymały swój wokalizm z pomieszania wyrazu **buka* 'Bauch, Fass' z nazwą drzewa bukowego; owszem twierdzi, że stisl. *Boki-sup* (nazwa okrętu) nie musi oznaczać 'bukowy okręt', ale także możliwe jest znaczenie 'brzuchaty okręt'.

7. Śrwn. *buchen, biuchen*, niem. *bauchen, beuchen* 'in heisser Lauge einweichen, damit waschen', śrang. *bouken*, ang. *to buck*, duń. *byge*, szw. *byka* 'ts.', norw. (dial.) *beykja* 'ts.' zalicza do nazwy drzewa bukowego, ponieważ sądzi, że hug był sporządzony z popiołu tego drzewa.

8. Zalicza tu, ale tylko 'sehr wahrscheinlich', kurd. (z gwary Mukri) *būz* 'eine Art Ulme', któremu przypisuje ten sam wokalizm co śrwn. *büchen* wbrew Schraderowi, który widział w kurd. *būz* wyraz z nagłosowym *w- = y-*, ponieważ w innych dialektach kurdyjskich nazwa wiązu brzmi *viz*.

9. Dolicza słow. **bъzъ* 'Holunder', ponieważ przejście znaczeniowe 'buk → bez' da się stwierdzić w języku lit., gdzie zapożyczone *būkas* oznacza 'buk' i 'bez', odrzuca tedy mniemanie A. Brücknera (KZ, XLVI, s. 193 i n.), że pol. *bez* należy do lit. *bez(d)as* 'Furz', ukr. *pezdity, bédity*, chociaż w lit. relacja podobna się powtarza *smirdēle* 'Zwergholunder': *smirdēti* 'stinken' i mimo stpol. znaczenia *bez* 'Holunder', 'arbor foetida'. Pol. *chebzina* 'Zwergholunder, Attich' i inne słow. wyrazy pokrewne powstały ze skrzyżowania nazwy **bъzъ + *chъbstъ*, który oznacza to samo. Łac. *sa(m)-būcus* 'Holunder' jest może tylko przypadkowym podobieństwem, a o ile nie, to **bъzъ* byłby tylko 'Kurzform' do niego, a może trzeba by mówić o pożyczce i o przejściu znaczeniowym od 'buk' do **chъbъzъ*, pol. *chebzina*.

10. Zdaniem Walde-Pokornego nazwa buka gra rolę w wyznaczeniu prakolebki (praojczyzny) ie. oraz słowiańskiej.

Ostatnim twierdzeniem starał się zachwiać A. Brückner (najbardziej zdecydowanie w KZ, XLVI s. 193; *Sejp.* s. 48), twierdząc, że Słowianie buk nazywali grabem, co znajduje potwierdzenie w rozwoju znaczeniowym w nowoniemieckim, który to język obu drzewom nadaje nazwę *-buche* 'buk', ale je rozróżnia przymiotnikowymi złożeniami: *Weissbuche* 'grab', *Rot-buche* 'buk'.

W r. 1939 S. Feist (*Vergl. Wtb. d. Got. Spr.*, s. 102, s. v. *boka*) zajmuje się zagadnieniem nazw drzewa bukowego.

1. Wciąża nazwy Cezara, śrlac. *Boconia*, śrwn. *Buohunna* = Rhön oraz madziarski las *Bakony*, co jednak opatruje znakiem zapytania.

2. Wyraża przekonanie, że nazwę ie. **bhāg-os* stworzyli południowi Indoeuropejczycy; łac. *fāgus*, gr. $\varphi\eta\gamma\acute{o}\varsigma = \varphi\acute{\alpha}\gamma\acute{o}\varsigma$. Znaczenie pierwotne

odtwarza 'Baum mit essbaren Früchten', skutkiem czego nastąpiło rozszczepienie tego znaczenia na 'buk' w łacinie i na 'dąb' w grece.

3. Zestawienie z gr. φαρμακία opatruje znakiem zapytania podając literaturę.

4. Zestawienie tej nazwy z kurd. *būz* 'Ulme' określa jako 'mehr als zweifelhaft', zaś ze słow. **bzzz* 'nicht mehr ernst zu nehmen'.

5. Informuje, że szereg autorów (Osthoff, Hirt i inni) sprowadzają rdzeń nazwy buka do postaci **bhāug-* : **bhaug'*.

6. Wreszcie zaznacza, iż łączy także tę nazwę z śrwn. *biuchen*, *büchen* 'in Lauge waschen'.

7. Powstrzymuje się od sądu, czy z nazwy buka wynikają jakiegokolwiek wnioski co do umiejscowienia prakolebki ie. względnie słowiańskiej.

W r. 1949 wyszedł zeszyt 2 *Słownika Pokornego (Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bern 1949)*. J. Pokorny zajmuje się nazwą buka na s. 107:

1. Ustala prapostać ie. **bhāgós* 'Buche', a zatem z *-g* tylnojęzykowym, niepalatalnym, powołując się na Spechta (KZ, LXVI, s. 59).

2. Obok wyrazów łacińskiego i greckiego przytacza gal. *bagos* w nazwach miejscowych *Bāgācon* : *Bāgono-*.

3. Stwn. *buohha* wywodzi z uprzedniego *bōkōn-*, powołując się na Cezarowe *silva Bācenis* 'Harz', śrlac. *Bōcōnia* 'Rhön'.

4. Nisl. *beyki* n. 'Buchenwald' uważa z powodu obocznego *boeki* 'ts.' za oboczność pisownianą uprzedniego **bōki*, collect. do *bōk*, podobnie należy objaśnić nisl. *beykir* 'Küfer'.

5. Za niejasne uważa stisl. *budkr*, *baudkr* 'Medizinkasten', które mają być pożyczką ze śrlac. *apotheka* 'Behälter'.

6. Słow. **bzzz* nie zalicza do rdzenia nazwy drzewa bukowego.

7. Kurd. *buz* 'eine Art Ulme' wywodzi z uprzedniego *vūz* ← ie. **uigós*.

8. Śrwn. *büche*, *biuche* 'Lauge', *biuchen*, *büchen* 'in Lauge kochen oder waschen' zalicza do rdzenia **bheug(h)-* 'reinigen, fegen'.

9. Rdzeń w postaci **bhāug-* : **bhaug-* : *bhug-* w rdzeniu **bhāg-* określa jako 'äusserst unwahrscheinlich'.

10. Nazwę buka byłby skłonny związać z aw. *baga-* 'Anteil, Los' ze znaczeniem 'Losbaum', bo na gałęziach bukowych wyrzynano znaki.

Przypomina rozprawę Passlera (*Frühgesch. u. Sprachw.* z r. 1948). E. Passler mówi o pożyczce słow. z języków germańskich, której czas z powołaniem się na Ramovša określa jako późny, w każdym razie po VIII w., bo wtedy miało przejść słow. *ū* ⇒ *y*. Wnioskuje stąd, że nazwa *buk*, przejęta z języków germańskich, w ogóle się nie nadaje do umiejscowienia prakolebki ludów słowiańskich.

W polskiej literaturze naukowej zajmowali się zagadnieniem buka J. Rostafiński, J. Czekanowski, J. Kostrzewski¹. Wszyscy przyjmowali, że Słowianie nazwy ie. buka nie znali, zatem wyciągali stąd wnioski, że prakolebka słowiańska leżała poza jego zasięgiem. Różnice były co do tego zasięgu. J. Czekanowski przyjął, że w Wielkopolsce w pradawnych czasach nie było buka i stąd wnioskował contra Vasmer, że praojczyzna Słowian leżała między Wisłą i Odrą. To samo twierdził J. Kostrzewski.

W r. 1952 W. Wissmann ogłosił rozprawę *Der Name der Buche*, w której doszedł do następujących twierdzeń:

1. Nazwa *buka* ma charakter ie. i da się stwierdzić jako tzw. wyraz rdzeniowy w germ. **bōks* ← ie. **bhāg-s* (autor pisze **bhā(u)gs*), poświadczony przez stwn. *buoh* (plur.) 'książka', 'pismo święte' w w. 8—9., identyczny ze stang. *bec*, stnord. *Bōkr* 'Bücher'. Rodzaj nijaki w niem. *Buch* jest wtórny.

2. Wyraz rdzeniowy ie. **bha(u)g-s* pozwala wciągnąć się do apofonii ie. i ustalić rdzeń w postaci dyftongicznej **bhāug-* z miękkim końcowym *g'*, na które wskazują kurd. *būz* 'Ulme', słow. **bъzъ* i pokrewne.

3. Stwn. *buohha*, goc. *boka* powstały z ie. **bhā(u)g'ā*.

4. Łac. *fāgus* gr. φᾶγός (dor.) f., o tyle wiążą się z wyrazami germańskimi, że te ostatnie mogą być przekształceniami uprzednich tematów na -o-, bo tylko w grece i w łacinie utrzymały się feminina na -o-. Dowodzi tego łac. *nurus* 'synowa', gr. νόός, stn. *snor*, stc. *snzcha*, sti. *snusšā*, stwn. *snora*, ags. *snoru*.

5. Do tego rdzenia **bha(u)g'* dadzą się włączyć czasowniki śrwn. *būchen*, *biuchen*, niem. *bauchen* 'in Lauge waschen', jak również kurd. *buz*, słow. **bъzъ* i pokrewne. Stąd wynika, że nazwa buka nie jest odosobniona w językach ie.

6. Prakolebka ie. leży tedy na terenach 'bukowych'; ludy ie., które opuściły je, zagubiły także nazwę buka względnie przeniosły ją na inne drzewa.

7. Rozszerzenie się buka ku wschodowi jest późniejsze, zatem granice prakolebki ie. należy przesunąć ku zachodowi.

Różnicą znaczeniową między gr. φᾶγός (dor.) 'dąb' a łac. *fāgus* 'buk' oraz znaczeniami w językach germ. zajął się F. Specht (KZ, LXVI, s. 54—59), który uważa, że znaczenie 'dąb' było w języku ie. tabu z powodu tego, że dąb doznawał czci boskiej i dlatego zastępowano jego nazwę nazwami drzew innych. Wydaje się, że to rozumowanie nie da się utrzymać,

¹ J. Rostafiński, *O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach*, Spraw. A. U. w Krakowie 1908, nr 3, s. 6—25; J. Czekanowski, *Wstęp do historii Słowian*, Lwów 1927; tenże, *Polska synteza slawistyczna*, 1948; J. Kostrzewski, *Prasłowiańszczyzna*, Poznań 1946. Inni tylko sporadycznie.

bo tabu np. *niedźwiedzia* nie objawia się w tym, aby go nazywano 'lisem' albo 'wołem', ale w tym, że go nazywano 'miodojadem', jak w języku słow., 'brunatnym', jak w języku germ., 'kudłaczem', jak w języku lit. Należy tedy przyjąć, że gdyby nazwy dębu uważano za tabu, toby unikano nazwy przez opisanie, a nie w ten sposób, aby dąb nazywano „sosną“ lub „bukiem“. Można by przyjąć, że go zwano „drzewem twardym“, potężnym, grubym, wysokim itp.

F. Specht nie przeczy, że istnieje związek etymologiczny między gr. φᾶγός a słow. *bъzъ. Zatem przyjmuje, że rdzeniowe -g' było palatalne, chociaż pisze odtworzoną postać *bhagos przez -g niepalatalne. Jest to zapewne tylko myłka druku. W tym kierunku należy sprostować informację J. Pokornego.

Przed wszystkim trzeba stwierdzić, że powszechne przekonanie, jakoby Słowianie nie znali nazwy buka w postaci ie. jest błędne. Rdzeń *bhāg-, tzn. słow. *bag- występuje z całą pożądaną pewnością w nazwach miejscowych.

1. *Bagow* ← **Bag-ovъ*, rdzeń **bhāg-*, przysiółek przynależny do Kamienia (*SG*, I, s. 81); tamże III, s. 735, s. v. Kamień (z Bogowem i Zagrodami), wś, pow. Nisko; *Bogowa* jednak nie ma wcale, tak że zamiast *Bogowem* winno być *Bagowem*. Formacja ta jest identyczna formatywnie z nazwami takimi, jak *Dębów* (pow. Łańcut), *Dębowa* (pow. Pilzno), *Grabów* (w powiatach: pow. Warszawa, Radzymin, Garwolin, Ostrzeszów itp., razem około 20).

2. *Bagowica* l. d. Dniestru (*SG*, I, s. 81), pow. Uszycki, Podole. Nazwa jest ukraińska i winna brzmieć *Bahovyća*. Formacja ta w nazwach rzecznych i miejscowych jest częsta, por. *Grabowica*, wś pow. Biłgoraj, *Grabownica* pow. Syców (*SG*, III, s. 775, 782); *Sosnowica*, wś n. rzeką Radomką, pow. Radom, pierwotnie jest to zapewne nazwa rzeczki przezwanej później *Radomką*, gdy miasto się rozwinęło, Por. *Działdówka* (Wkra): *Działdów*. Inne przykłady pomijam.

3. *Bagicz* ← **Bag-yčъ*, zatem jak *Bar-ycz*, *ślod-ycz*, *gor-ycz*. Jest to osada na Pomorzu Zach., w. XIII—XIV *Bagitz*.

4. *Baginiec* ← **Bag-yn-ьсъ*, las na Mycielinie (S. Kozierowski, *Zach. i środ. Wlkp.*, I, 7). Formacja to ciekawa dlatego, że wykazuje dobór sufiksu. Jest to bowiem ten sam typ słowotwórczy, co *Dęb-iniec* ← **Dob-in-ьсъ* (pow. Inowrocław, Świecie, Opole), *Grabiniec* (Gdańsk). Sufiks -yn-, oboczny do -zn-, -un-.

Wyrazy pospolite należące do rdzenia *bhāg- oraz nazwy roślinne są opracowane w osobnej rozprawie.

Z przytoczonych nazw miejscowych i rzecznych wynika niewątpliwie, że w językach słow. na końcu rdzenia *bhāg- było -g niepalatalne. W następstwie tego należy odrzucić zestawienie rdzenia *bhāg- z nazwą

bez, słow. *bъzъ i pokrewnych wraz z kurdyjskim bûz, śrwn. *buchen*, *biuchen*, a odtworzony rdzeń *bhā(u)g' - uznać za niemożliwy. Ponieważ zaś Słowianie znali ie. nazwę buka, należy przesunąć geograficznie ich prakolebkę bardziej na zachód nie tylko między Wisłę i Odrę, ale i w dorzecze prawe Łaby, a przede wszystkim παρ' ὄλον τὸν οὐνεδικὸν κόλπον, jak się wyraża Ptolemeusz, który to κόλπος (zatoka) należy rozumieć jako określenie nazywające cały Bałtyk południowy. Wniosek ten jest zgodny z nazewnictwem rzeczonym wymienionych okolic, które ma charakter wyłącznie albo przeważnie słowiański. Wynika stąd, że Słowian należy utożsamiać z Wanami opowieści nordyjskich.

Natomiast nazwa ie. drzewa bukowego nie może być brana jako świadectwo wyznaczające prakolebkę ludów ie. z następujących powodów:

1. Rdzeń *bhāg- jest zupełnie odosobniony etymologicznie w słownictwie ie. Jego powiązanie z gr. ἔ-φαγ-ον, φαγεῖν, które brał pod uwagę S. Feist (*loc. cit.*) utrzymać się nie da, ponieważ greckie nazwy dadzą się związać z *bhāg- 'zuteilen: als Anteil bestimmen oder als Anteil, als Portion erhalten' (Walde-Pokorny I, s. 127—128, oraz Pokorny I, 2, s. 107).

Rdzeń ten posiada w swym znaczeniowym rozwoju odcień jedzeniowy: sti. *bhak-tā-m* 'Mahlzeit', *bhákṣati* 'geniesst, verzehrt' = aw. *baṣṣaiti* 'hat oder gibt Anteil'.

2. Wspólnej ie. postaci na nazwę *buk* braknie. Grecka i łacińska nazwa, do której się dołącza celtycka, jest formacją na -os, *bhag-os f., ponieważ tylko w grece i łacinie są rzeczowniki żeńskie na -os. Z języków germańskich S. Feist (*loc. cit.*) notuje następujące: goc. *boka* jako f. ze znakiem zapytania. Uważa ją za nom. pl. rodzaju nijakiego do *bōk 'γράμμα', 'Buchstabe'. Notuje dat. pl. *bokom* 'γράμμασι'; nom. pl. *bokos* 'βίβλος βιβλίον γράμμα(τα)', 'Schrift, Urkunde, Buch', *fra-bauhta-boka* f. neutrum plur. = stwn. *diu buoh*, *wadjabokos* (acc. plur.) 'Schuldschein'. Język zatem gocki posiadał rzeczownik *bōk ← *bhāg n. bez żadnej ie. końcówki. Inne języki germańskie pozwalają odtworzyć pragerm. *bōks, plur. *bokiz ← *bhāg-s *bhg-āes* (cf. stisl. *bok*, plur. *bōkr* n.), stang. *boc*, *beče* f. z uprzedniego *bōkjōn- ← *bhāg-jōn, stsas. *bōk*, *bōkia* f., stwn. *buocha* f. 'Buche' z uprzedniego *bhāg-iā.

3. W językach słow. są tylko pochodne od rdzenia *bhāg- i to jest zrozumiałe, ponieważ wygłosowe -g względnie -g-s (tzn. z końcówką ie. nom. sg.) odpadłyby w językach słow. bez śladu, a samo *ba zanedto odskakiwało od normalnego kształtu wyrazów słow.

4. Ze względu na to, że nazwa *buk* występuje tylko w tych językach ie., które się znalazły na ziemiach bukowych, brak jej natomiast w językach aryjskich, tocharskim, ormiańskim, hetyckim, bałtyjskich,

należy przyjąć, że rdzeń **bhāg-* jest wyrazem przedindoeuropejskim i dostał się tylko do tych języków ie., które ziemie bukowe wtórnie zajęły. Stąd też pochodzi brak jednolitej postaci ie., bo każdy język formował ją z zapożyczonego rdzenia **bhāg-* już to zachowując sam rdzeń **bhāg-*, jak język gocki, już to opatrując go końcówką *-s*, która była normalna w nom. sg., już to *-ion*, już to *-iā* lub *-os*.

Podobną rolę co drzewo bukowe odgrywa także nazwa lososia, stwn. *lahs* m., stprus. *lasasso* f., lit. *lašiša* f., lot. *lasis* m., pol. *losos* m.: lit. *lāšas* 'Tropfen', lot. *lāsains* 'punktirt, gesprenkelt'; toch. B. *laks* 'Fisch'; zaliczenie do tego rdzenia sti. *lakša-* 'Lack, unübersehbare Menge' zaopatruje Pokorny (*Idg. Etymolog. Wtb.* 7, s. 653) znakiem zapytania, moim zdaniem słusznie.

Ponieważ losos występuje w Bałtyku i w rzekach doń uchodzących, więc stąd się wnioskuje, że prakolebka ie. leżała w zagłębiu tego morza, specjalnie w środkowych Niemczech. Ale w języku tocharskim, a więc w Azji Środkowej, da się stwierdzić ten wyraz, jednakowoż ze znaczeniem ogólniejszym 'ryba'. Skutkiem tego punkt ciężkości w dowodach przeniósł się na semantyczne możliwości, czy ze znaczenia 'losos' rozwinęło się znaczenie 'ryba', czy też odwrotnie znaczenie 'ryba' zwęziło się do znaczenia 'losos'. Ostatnio K. Schwentner (KZ, LXV, 1939, s. 130) doszedł do wniosku, że znaczenie 'losos' jest pierwotne, bo gdyby znaczenie 'ryba' było takim, toby nie było racji do zapomnienia tego wyrazu przez języki celtyckie, italskie i grecki.

Nie ulega jednak wątpliwości, że wyraz *losos* ma zasięg ograniczony geograficznie. Występuje w językach germańskich, słowiańskich, bałtyjskich i w tocharskim. Nie ma też potrzeby ograniczać zasięgu gatunku 'losos' do Bałtyku, ponieważ ryba ta żyje także w Oceanie Lodowatym Północnym, a zatem także w rzekach wpadających do tego morza. Są wprawdzie różne gatunki tej ryby, ale nie tyle różne, aby nie były identyfikowane przez ludzi pierwotnych, którzy przecież nie są tak skrupulatni w różnicowaniu, jak nasi ichtiolodzy. Biorąc pod uwagę ten fakt należy stwierdzić, że rzeka Ob wpada do Półn. Oceanu Lodowatego, jej lewym dopływem jest Irtysz wypływający z południowego Altaju; l. d. Irtysza jest Tobol, którego źródła leżą w kończynach południowych pasma Uralskiego, tzn. w tzw. Bramie Uralo-Kaspijskiej i który ma szereg dopływów z gór Uralskich. Jest oczywiste, że różne gatunki lososia z Półn. Oceanu pojawiały się w Tobolu i jego dopływach. Toteż ryba ta mogła być znana wszystkim Indoeuropejczykom a zachowała się tylko tam, gdzie warunki geograficzne, jak nad Bałtykiem, do tego dawały sposobność. To tłumaczy też zachowanie się tej nazwy w tocharskim, a wobec tego rozwój znaczeniowy 'losos' \Rightarrow 'ryba' lub odwrotnie nie ma tego znaczenia, które mu się przypisuje, a w każdym razie nie przemawia za umiejscowieniem prako-

lebki ie. w zagłębiu (zlewie) Bałtyku. Co najwyżej z nieobecności tej nazwy w grece, ormiańskim, hetyckim, dialektach celtyckich i italskich, w albańskim można by wnioskować, że ludy te bardzo wcześnie znalazły się na południe od dorzecza rzeki Ob, względnie przyszły z Bramy Uralo-Kaspisjskiej nie dotykając dorzeczy rzek uchodzących do Bałtyku i dlatego utraciły wyraz ie. na oznaczenie lososia. Zaś Tocharzy mogli znać nazwę lososia z rzek przyuralskich, tj. z Irtyszą, Tobołu lub jego dopływów, bo tam właśnie można lokalizować prakolebkę ie.

W rozprawie *Rdzeń *lendh- w językach indoeuropejskich*, która ma się pojawić w Naukowym Wydawnictwie UAM, zostały wzięte pod uwagę wszystkie aspekty tego rdzenia i jego powiązania i rozwoju, szczególnie między Wisłą i Odrą. W związku z tym chciałbym zwrócić uwagę tylko na jeden szczegół, mianowicie na jego zasięg geograficzny. Jest to rdzeń, który da się stwierdzić w językach bałtyjskich (stprus. *lindan* 'dolina', może lit. *lëndre* f. 'phragmites communis = Schilfrohr', Niedermann, *Wtb. d. lit. Spr.*, II, s. 24); w językach słowiańskich, gdzie jest szczególnie bogato rozwinięty, przypomnę stpol. *Lenda* : *Landa* = dziś *Łąd* (na Kujawach Borowych), wyrazy pospolite dial. *łady* 'zalewowe łąki nadrzeczne', *ładko* 'jeziorko zarastające, wysepka na nim' (prof. L. Zabrocki), nazwę Polaka **Lech* = **Łęd-chr̥* : *łęd-^hsk̥* : rus. *Ljach*, *ljacki* itd.; w językach germańskich (szw. dual. *linda* 'Brachfeld', goe., stang., stsas., stwn. *land* 'łąd, kontynent'); w językach celtyckich (irl. *land*, *lann* 'freier Platz', śrkymr. *llan* 'area', bret. *lann* 'Heide, Steppe', celt.-franc. *landes*). W innych językach ie. mimo ciągłych usiłowań różnych uczonych nie zdołano stwierdzić tego rdzenia (por. Walde-Pokorny, II s. 438 i Pokorny z. 8, s. 675). W zasadzie tedy można powiedzieć, że rdzeń **lendh-* 'Heide, Steppe' jest właściwy tylko ludom ie., od linii g. i śr. Bugu zachodniego, od Niemna dolnego aż po wybrzeże Oceanu Atlantyckiego we Francji. Można by nawet twierdzić, że ten rdzeń właśnie oznacza poszczególne partie tego niżu, że więc jest wyrazem przed -ie. i że go nabyły tylko te języki ie., które na tym niżu się znalazły na stałe, albo które na nim dłuższy czas przebywały. Dlatego tego wyrazu nie znają dialekty italskie, greckie, albański, hetycki, ormiański, tocharski oraz języki aryjskie, ponieważ one z tym niżem nigdy się nie stykały.

Ogólne wnioski, które by można wyciągnąć z rozpatrzenia zasięgów geograficznych tych trzech rdzeni dadzą się ująć następująco:

Nazwy *buk*, *łosoś* i **łęda* nie dają decydujących wskazówek co do prakolebki (praojczyzny) ie., w szczególności w umiejscowieniu jej w Europie środkowej i zagłębiu Bałtyku. Owszem mogą wskazywać na okolice przy Bramie Uralo-Kaspisjskiej, a o ile chodzi o *łososia* i **łęde*, to rozkład geograficzny tych wyrazów zdaje się wskazywać, że ludy połd. -ie, zajęły swoje historyczne siedziby posuwając się przypuszczalnie z okolic tzw.

Bramy Uralo-Kaspisjkiej w ten sposób, że nie zetknęły się wcale z dorzeczami rzek wpadających do Bałtyku. Może w prakolebce znajdowały się te języki bardziej na południe aniżeli dorzeczce Tobołu, względnie rzeki Obi.

ŹRÓDŁA

- Brückner A., KZ, XLVI, 193 — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn, 1939.
- Brückner A., *Sejp*. — *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- Feist S., *Vergl. Wtb. d. got. Spr.* — *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen* von Sigismund Feist. E. J. Brill, Leiden, 1939.
- Hoops J., *Real. d. germ. Alt* — *Reallexikon der germanischen Altertumskunde, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrten*, herausgegeben von Johannes Hoops, Strassburg 1911.
- Niedermann M., *Wtb. d. lit. Spr.* II, 24 — *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache*. Litauisch-Deutsch bearbeitet von M. Niedermann, A. Senn, A. Salys II — *Letuviu Rasomosios kalbos žodynas*, Heidelberg 1951.
- Pokorny J., *Idg. etymolog. Wtb.* — *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* von ... Julius Pokorny, Bern 1949.
- Rudnicki M., *O przedpiastowski ośrodek państwa polskiego*, Przegląd Zachodni nr 9/10, 1953, s. 31 i n.
- Rudnicki M., *Rdzeń *lendh- w językach indoeuropejskich*, Naukowe Wydawnictwo UAM, Poznań (w druku).
- Schwentner K., KZ, LXV (1939), 130 — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf den Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn, 1939.
- Specht F., KZ, LXVI, s. 54—59 — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn, 1939.
- Walde-Pokorny, *Vergl. Wtb. d. idg. Sprachen* — Walde Alois, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Herausgegeben u. Bearbeitet von Julius Pokorny, Berlin—Leipzig 1930. Gruyter 80.
- Wissmann W., *Der Name der Buche*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Vorträge und Schriften, Heft 50, Berlin 1952.

SKRÓTY

f. — rodzaj żeński
l. d. — lewy dopływ
m. — rodzaj męski

n. — rodzaj nijaki
ts. — to samo
wś — wieś

SKRÓTY NAZW JĘZYKÓW

ags. — anglosaski	pol. — polski
aw. — awestyjski	ros. — rosyjski
bret. — bretoński	rus. — ruski
bułg. — bułgarski	serbochr. — serbochorwacki
celt.-franc. — celtycko-francuski	słow. — słowiański
czes. — czeski	słowień. — słowieński
dor. — dorycki	stang. — staroangielski
fryg. — frygijski	stbułg. — starobułgarski
gal. — galijski	stduń. — staroduński
germ. — germański	sti. — staroindyjski
goe. — gocki	stisl. — staroislandzki
gr. — grecki	stn. — staroniemiecki
irl. — irlandzki	stnord. — staronordyjski
kurd. — kurdyjski	stpol. — staropolski
lit. — litewski	stprus. — staropruski
łac. — łaciński	stsas. — starosaski
lot. — lotewski	stwn. — staro-wysoko-niemiecki
nang. — nowoangielski	szw. — szwedzki
ndl. — niderlandzki	szwajc. — szwajcarski
ndn. — nowo-dolno-niemiecki	śrang. — średnioangielski
nduń. — nowoduński	śrdn. — średnio-dolno-niemiecki
niśl. — nowoislandzki	śrkymr. — średniokymryjski
nniem. — nowoniemiecki	śrłać. — średniołaciński
nnorw. — nowonorweski	śrwn. — średnio-wysoko-niemiecki
nwn. — nowo-wysoko-niemiecki	toch. — tocharski
	ukr. — ukraiński

MARIA PRZETACZNIKOWA

Rozwój i rola przysłówków w mowie i myśleniu dziecka do lat trzech

Praca wykonana w Zakładzie Psychologii Wychowawczej U. J. pod kierunkiem prof. dr Stefana Szumana

I.

W obszernej i różnorodnej literaturze naukowej dotyczącej rozwoju mowy dziecka można najogólniej wyodrębnić dwie grupy prac: do pierwszej należą prace, w których rozwój mowy dziecka ujęty jest z punktu widzenia lingwistycznego; służą one głównie potrzebom językoznawstwa, a zagadnienia psychologiczne postawione są w nich na drugim planie; do drugiej grupy należą prace, w których przeważa aspekt psychologiczny, a analiza językowa i problemy interesujące językoznawców potraktowane są ubocznie. Przykładem prac pierwszego typu są polskie prace J. Rzętkowskiej¹, S. Pfanhauserowej², a nowszych P. Smoczyńskiego³ i L. Kaczmarka⁴; z prac radzieckich obszerna monografia mowy dziecka A. N. Gwozdewa⁵ oraz praca N. Szwaczkina⁶ na temat fonematycznego spostrzeżenia mowy u dzieci. Przykładem prac drugiego typu są klasyczne prace W. Preyera⁷, C. Sterna⁸, A. Gregoire'a⁹, a z nowszych ciekawe studium

¹ J. Rzętkowska, *Przyczynek do badań nad rozwojem mowy dziecka*, Bibl. Psych. Dziec., nr 1, 3, Warszawa 1908, 1909.

² S. Brenstern Pfanhauser, *Rozwój mowy dziecka*, Prace Filologiczne, t. XV, Warszawa 1930.

³ P. Smoczyński, *Próba wprowadzenia nowego podziału do rozwoju mowy dziecka i wynikające stąd wnioski szczegółowe*, Biuletyn PTJ, z. X, Kraków 1950; P. Smoczyński, *Przyswajanie przez dziecko podstaw systemu językowego*, Łódź 1955.

⁴ L. Kaczmarek, *Kształtowanie się mowy dziecka*, Poznań 1953.

⁵ A. N. Gwozdew, *Formirowanije u rebenka gramaticzeskogo stroja russkogo jazyka*, cz. I, II, Moskwa 1949.

⁶ N. Ch. Szwaczkin, *Razwitiije fonematiczeskogo wosprijatija reczi w rannem wzraste*, Izw. A. P. N. RSFSR, w. 13, 1948.

⁷ W. Preyer, *Die Seele des Kindes*, Leipzig 1905.

⁸ C. u. W. Stern, *Die Kindersprache*, Leipzig 1928.

⁹ A. Gregoire, *L'apprentissage du langage*, Paris 1937.

M. Cohena¹⁰ zawierające obok bogatego materiału faktycznego próbe wytyczenia kierunków i metod badań psychologicznych nad rozwojem mowy dzieci; z prac polskich studium W. Wawrowskiej¹¹, S. Szumana¹² oraz szereg nowszych prac radzieckich E. W. Kaweriny¹³, N. A. Menczinskiej¹⁴, G. L. Rozengart-Pupki¹⁵ i in.

Wiele prac na temat rozwoju mowy dzieci ma charakter monograficzny; opisują one rozwój mowy jednego względnie dwojga czy trojga dzieci (rodzeństwa) i oparte są na tzw. dziennikach matek, czyli zbiorach dosłownie notowanych wypowiedzi dzieci i sporządzanych na ich podstawie słownikach. Materiały te są pełniejsze i bardziej wartościowe, o ile obok tego, co mówią dzieci, zawierają kontekst i konsytuację ich wypowiedzi, oraz o ile są zbierane przez samych autorów prac (językoznawców lub psychologów), co daje większą gwarancję ich ścisłości i gruntowności. Największa ilość prac poświęcona jest rozwojowi mowy we wczesnym dzieciństwie.

Prace monograficzne posiadają dużą wartość naukową przede wszystkim ze względu na materiał, jakim dysponują. Ponieważ jednak oparte są one na słownikach jednego lub najwyżej kilkorga dzieci, nie można wyprowadzać na ich podstawie szerszych wniosków i uogólnień. Brak jest dotychczas prac studiujących rozwój mowy dzieci ze środowiska robotniczego i wiejskiego, a dopiero w ostatnich latach podjęto u nas badania nad rozwojem mowy dzieci w żłóbkach i zamkniętych zakładach wychowawczych (domach małego dziecka), gdzie istnieją zupełnie inne warunki wychowawcze niż w otoczeniu rodzinnym. Warunki zbiorowego współżycia małych dzieci stwarzają szereg specyficznych trudności i wymagają wypracowania odrębnej metodyki rozwijania umiejętności rozumienia mowy i mówienia w żłóbkach, a można ją wypracować jedynie na podstawie odpowiednich materiałów obserwacji i badań eksperymentalnych¹⁶.

W Związku Radzieckim daje się zauważyć od kilku lat, a zwłaszcza

¹⁰ M. Cohen, *Sur l'étude du langage enfantin*, nr 3, *Enfance* 1952.

¹¹ W. Wawrowska, *Badania psychologiczne nad rozwojem mowy dziecka (od 1;0—2;3)*, *Prace psychol.*, t. I, z. 1—2, 1938.

¹² S. Szuman, *Rozwój treści słownika dzieci*, *Studia Pedag.*, t. II, Wrocław 1955.

¹³ E. W. Kawerina-Banszczykowa, *O razwitiu reczy detej perwych dwuch let żizni*, Moskwa 1950.

¹⁴ N. A. Menczinskaja, *Dnewnik o razwitiu rebenka*, Izd. A. P. N. RSFSR, 1948.

¹⁵ G. L. Rozengart-Pupko, *Recz i razwitiye wosprijatija w rannem wozraste*, Izd. A. P. N. RSFSR, 1948.

¹⁶ Prace nad rozwojem mowy dzieci w żłóbkach podjęto w ośrodku warszawskim pod kierunkiem prof. M. Żebrowskiej. Materiały do opracowania tych zagadnień oraz do opracowania zagadnienia rozwoju mowy dzieci w środowisku robotniczym zebrała również W. Szumanówna.

od zwołania Połączonej Sesji Akademii Nauk i Akademii Nauk Lekarskich ZSRR w 1950 r., stałe ożywienie w dziedzinie badań nad rozwojem mowy dzieci. Prace J. Stalina o językoznawstwie oraz wybitne rezultaty uczonych radzieckich w zakresie badań wyższej czynności nerwowej u dzieci (prace N. I. Krasnogorskiego, A. G. Iwanowa-Smoleńskiego, A. Goldberga i innych) pobudziły psychologów do zajęcia się zaniedbanymi dotąd zagadnieniami powstawania i rozwoju drugiego systemu sygnalizacyjnego. Na konferencjach psychologów w latach 1953—1955 poświęcono wiele uwagi zagadnieniom psychologii mowy, o czym świadczy wygłoszenie takich referatów, jak Artemowa *Spostrzeganie i zrozumienie mowy*, Zinkina *Mechanizmy wymawiania słów*, Elkińska *Przyczynki do zagadnienia roli drugiego systemu sygnalizacyjnego w systemie spostrzegania*, Zaporozka *Zmiany wzajemnego stosunku obu systemów sygnalizacyjnych w wieku przedszkolnym*¹⁷. Zagadnieniem związku mowy ze spostrzeganiem zajmuje się A. Lublińska w pracy pt. *Rola mowy w rozwoju spostrzeżenia wzrokowego u dzieci*¹⁸, rozwojem mowy na tle działalności dzieci w wieku przedszkolnym — D. B. Elkonin¹⁹, T. W. Endowicka²⁰ i N. P. Sakulina²¹. Próba psychologicznego wykorzystania materiałów zawartych we wspomnianej monografii Gwozdewa jest rozprawa P. A. Sochina pt. *Niektóre zagadnienia opanowania przez dziecko gramatycznej budowy języka w świetle fizjologicznej nauki I. P. Pawłowa*²², w której autor wyjaśnia fizjologiczne mechanizmy tworzenia się pewnych kategorii gramatycznych.

W Polsce inicjatorem i kierownikiem badań nad rozwojem mowy dzieci jest prof. dr Stefan Szuman. Wychodząc z założenia, że nie podobna oddzielać zagadnień rozwoju mowy od rozwoju myślenia, stara się on badać zjawiska językowe od strony ich znaczenia dla myślowego poznawania i opanowywania rzeczywistości w związku z różnorodnymi formami działalności dziecka. Niniejsze studium opracowane pod jego kierunkiem, a mające na celu przedstawienie rozwoju przysłówków w mowie dzieci w pierwszych trzech latach życia, jest jednym z ogniw w cyklu prac na temat rozwoju treści słownika dzieci. W najogólniejszym zarysie zadanie,

¹⁷ Por. N. A. Rybnikow, *Obzor literatury po psychologii razwitija detskoj reczi* Sowetskaja Pedagogika, nr 2, 1954.

¹⁸ A. A. Lublinskaja, *Rol reczi w razwitiu zritel'nogo wosprijatija u detej*, Woprosy detskoj i obszecej psichologii, Moskwa 1954, s. 1—30.

¹⁹ D. B. Elkonin, *Osobennosti wzaimodeistwija perwoj i wtoroj signalnych sistem u detej doszkolnogo wozrasta*, w. 64, Izw. A. P. N. RSFSR, Moskwa 1955.

²⁰ T. W. Endowickaja, *Rol słowa w wypolnienii prostych deistwii detmi doszkolnogo wozrasta*, w. 64, Izw. A. P. N. RSFSR, Moskwa 1955.

²¹ N. P. Sakulina, *Rol słowa i nagladnych prijemow w obuczenii risowaniju i lepke w detskom sadu*, w. 69, Izw. A. P. N. RSFSR, Moskwa 1955.

²² F. A. Sochin, *Nekotoryje woprosy owladienija rebenkom grammatičeskim strojem jazyka w swete fizjologiczeskogo uczenija I. P. Pawłowa*, Sow. Pedag., z. 7, 1951.

tych prac — pisze S. Szuman — „polegaloby na ustaleniu, kiedy w rozwoju dzieci i młodzieży rozmaite przedmioty otrzymują swoją nazwę i przechodzą do zasobu wyobrażeń i pojęć dziecka w postaci nazwanej. Chodzi więc o zbadanie, jak rozwija się słownik dzieci i młodzieży pod względem kolejno do niego przenikających wyrazów, będących — według nauki Pawłowa — sygnałami wtórnymi (czyli sygnałami sygnałów) rzeczy i zjawisk znanych nam już z doświadczenia“²³.

Do zasobu słów używanych przez dzieci wchodzi rozmaite grupy wyrazów (części mowy) składające się na całość ich systemu słownikowego. Ponieważ zadaniem psychologii w zakresie badań nad słownictwem języka jest przede wszystkim zbadanie rozwoju jego treści pozajęzykowej, ponieważ psychologia bada język w ścisłym związku z rozwojem myślenia, a więc z pojęciami i wyobrażeniami, jakie reprezentują poszczególne słowa i ich grupy — musi ona na pierwszym planie postawić znaczeniową stronę języka. „Kiedy na człowieka działa bodziec słowny“, będący takim samym realnym bodźcem rzeczywistości jak wszystkie inne (pierwszosygnałowe) bodźce — pisze Pawłow — „reaguje on nie na akustyczny obraz [...], ale na znaczenie słowa, na jego treść“²⁴. Psychologiczną treścią słowa jest to, co za jego pośrednictwem odzwierciedla się w świadomości człowieka. Gdy więc dziecko zapoznaje się z danym słowem, gdy je zrozumie, a następnie użyje ze zrozumieniem w określonej sytuacji — w jego świadomości tworzy się drugosygnałowa reprezentacja tych rzeczy i zjawisk oraz ich cech, czynności i stosunków je łączących, które dotąd dziecko poznawało tylko pierwszosygnałowo, tj. w sposób obrazowy, zmysłowy, poprzez wrażenia i spostrzeżenia, w konkretnych działaniach praktycznych.

Rozszerzanie się zasobu słów posiada ogromne znaczenie dla udoskonalenia kontaktu społecznego dziecka z otoczeniem i dla doskonalenia się jego działalności oraz dla rozwoju całej jego psychiki, przede wszystkim zaś myślenia: właściwe człowiekowi, abstrakcyjne, uogólniające myślenie istnieje tylko na bazie materiału językowego, na bazie językowych sformułowań zdaniowych, których elementami są właśnie poszczególne wyrazy.

Traktując wyrazy za W. Doroszewskim jako „utrwalone znaki językowe tych elementów rzeczywistości [...], które zostały przez świadomość mówiących »przedmiotowo« wyodrębnione“²⁵, badamy słownictwo dziecka nie czysto formalnie, ilościowo, w oderwaniu od kontekstu i konsytuacji, ale śledzimy, jak się ono rozwija pod względem treści, tzn. „jak się odzwierciedla rzeczywistość poznana przez dziecko w jego drugim

²³ S. Szuman, *op. cit.*

²⁴ I. P. Pawłow, *20 lat badań wyższej czynności nerwowej (zachowania się) zwierząt*, Warszawa 1952.

²⁵ W. Doroszewski, *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Warszawa 1954, s. 6.

układzie sygnałów w tych wyrazach, które ono sobie przyswoiło i przy pomocy których myśli“²⁶.

W klasycznych pracach nad rozwojem mowy dzieci (np. u Sterna) zagadnienia części mowy, a więc m. in. przysłówków, w mowie dziecka ograniczono do ustalenia kolejności występowania poszczególnych wyrazów i ich grup z wiekiem, badano ewentualnie różne formy językowe, w których te wyrazy pojawiały się u dzieci. Na podstawie takich danych statystycznych, opartych zresztą na szczupłym materiale językowym oraz w oparciu o badania nad oglądaniem obrazków, Stern opracował swoją teorię trzech stadiów rozwoju mowy dziecka i odpowiadających im trzech stadiów ujmowania rzeczy i zjawisk — stadium substancji, czynności i stosunków. Teoria ta ujmując zbyt schematycznie skomplikowany proces wzajemnego stosunku organizmu i świadomości ludzkiej do środowiska nie wytrzymuje krytyki naukowej.

W niniejszej pracy starano się wyjść poza zakres czysto ilościowych statystycznych danych sprawozdawczych, które, mimo że oparte na większym niż w innych pracach materiale, wciąż są niewystarczające, aby je uogólnić i na ich podstawie przedstawić kolejność pojawiania się w mowie dzieci polskich poszczególnych wyrazów czy części mowy. Zagadnienie kolejności pojawiania się poszczególnych części mowy u dzieci jest zresztą niesłusznie wysuwane na plan pierwszy. W istocie dla psychologa nie jest rzeczą najważniejszą stwierdzić, ile dzieci w danym wieku używa np. słów *wczoraj*, *dziś*, *potem*, *przedtem* itp., gdyż w ogóle kwestia początków mówienia jest niesłychanie zindywidualizowana i granice wieku, w których pojawia się dany wyraz (nawet u dzieci z tego samego środowiska) są bardzo szerokie — natomiast ważne jest pokazanie, w jakich znaczeniach występują u dzieci pewne kategorie wyrazów, jaki jest ich zakres użycia w początkowych stadiach mowy, a jak zmienia się to znaczenie i zakres w okresach późniejszych pod wpływem czynników wychowania, nauczania i zmiennego środowiska. Na podstawie tych zmian znaczenia można wyświecić psychologiczne funkcje odrębnych grup wyrazów, określić rolę nabywania poszczególnych części mowy w kształtującym się myśleniu dziecka. Dlatego też punkt ciężkości w pracy niniejszej został położony nie na danych statystycznych dotyczących pojawiania się w mowie dziecka poszczególnych rodzajów przysłówków, ale na analizie funkcji przysłówków w wypowiedziach dzieci, która umożliwi zrozumienie ich funkcji w myśleniu dziecka.

Opracowując zagadnienie rozwoju przysłówków w mowie dziecka należałoby zastanowić się na wstępie, jakie są istotne wspólne cechy wszyst-

²⁶ S. Szuman, Referat wygłoszony dnia 15 II 1955 r. na konferencji zespołu P. A. N. w Warszawie.

kich przysłówków, jaki jest ich wspólny zakres użycia, jaki aspekt rzeczywistości one symbolizują, oznaczają, reprezentują w odróżnieniu od innych części mowy.

Najrozmaitsze definicje przysłówków spotykane w polskich podręcznikach gramatyki można sprowadzić do dwóch grup, zależnie od kryteriów podziału części mowy przyjmowanych przez ich autorów. Biorą oni za podstawę albo kryterium znaczeniowe i w tym wypadku podkreślają, że przysłówki nazywają (oznaczają) właściwości czynności i stanów (względnie właściwości cech), że określają one warunki i okoliczności działania, albo też wysuwają na plan pierwszy funkcję syntaktyczną przysłówków, polegającą na tym, że przysłówek określa, tj. zacieśnia zakres wyrazu określanego, którym może być czasownik, przymiotnik lub inny przysłówek. Poza tym istnieją różnice zdań co do tego, jakie wyrazy należą do przysłówków. Tak więc do przysłówków włącza się niekiedy zaimki przysłówne (*tu, tam, gdzie, kiedy, dlaczego* itp.), a H. Gaertner²⁷ włącza do nich nawet wyraz *nie*, uważany powszechnie za partykułę. Niektórzy językoznawcy skłonni są rozszerzyć znacznie zakres partykuł i włączyć do nich wszystkie te wyrazy, które nie będąc ani znakami desygnatów (przedmiotów, czynności i cech), ani stosunków, w jakich te desygnaty pozostają do siebie (przymyki, spójniki), pełnią odrębną funkcję modalną wyrażania stosunku osoby mówiącej do wypowiedzanej przez siebie treści. Z tego stanowiska wyrazy takie, jak *raczej, podobno, rzekomo, naprawdę, rzeczywiście, przecież* itp. należałoby zaliczyć nie do kategorii przysłówków, ale do partykuł²⁸. Zagadnienie zaliczenia przysłówków modalnych do rzędu partykuł jest w dalszym ciągu przedmiotem dyskusji wśród językoznawców, w związku z czym także zakres kategorii przysłówka jest nadal sporny. Należy też nadmienić, że nie wszystkie przysłówki są w równym stopniu bogate w treść. Takie przysłówki, jak *jeszcze, także, tylko, nawet, zwłaszcza* itp. według terminologii S. Jodłowskiego²⁹ są wyrazami zaznaczającymi tylko pewne treści w odróżnieniu od takich przysłówków, jak *prosto, ładnie, mocno* i innych, które te treści wymieniają.

Rozbieżności w sposobie definiowania przysłówków pociągają za sobą również rozbieżności w ich klasyfikacji. Zależnie od przyjęcia mniejszego lub większego zakresu wyrazów należących do kategorii przysłów-

²⁷ H. Gaertner, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, cz. II, Lwów 1933.

²⁸ A. Mirowicz, *Wyrazy pomocnicze w systemie języka*, Biul. PTJ, z. X, Kraków 1950; A. Mirowicz, *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, Biul. PTJ, z. V, Kraków 1948; S. Jodłowski, *Istota, granice i formy językowe modalności*, Biul. PTJ, z. XII, Kraków 1953; S. Jodłowski, *O przysłówkach, partykułach i im pokrewnych częściach mowy*, Język Polski, t. XXIX, Kraków 1949.

²⁹ S. Jodłowski, *Techniczne kryterium klasyfikacji wyrazów*, Biul. PTJ, z. XIII, Kraków 1954.

ków dzieli się je na rozmaite grupy, przy czym przeważnie autorzy zgodni są co do trzech grup zasadniczych: przysłówków sposobu, miejsca i czasu, odpowiadających na pytania jak? (w jaki sposób?), gdzie? i kiedy? odbywa się dana czynność lub zachodzi dany stan.

Rozważmy przykładowo definicję przysłówków, jaką podaje Z. Klemensiewicz w swojej *Gramatyce opisowej języka polskiego*. Píše on, co następuje: „Czynności wykonywa się jakoś, w jakiś sposób, np. czyta się *głośno, cicho, wyraźnie, niewyraźnie, poprawnie, błędnie, brzydko, starannie, niedbale* itp., itp. I stany znosi się jakoś, np. choruje się *ciężko* lub *lekką, śmiertelnie, nieuleczalnie* itp. Także jakość może być jakoś zróżnicowana, tzn. są przecież odcienie tej samej jakości, np. *jasnozielony, szczerze oddany, prawdziwie koleżeński, pozornie szczęśliwy*. Czynności, stany i jakości osób i rzeczy dzieją się w pewnych momentach czasu i zajmują pewne miejsce w przestrzeni.

Część mowy, która właśnie nazywa właściwość czynności, stanu lub innej właściwości, która określa ich miejsce lub czas, nazywa się przysłówkiem³⁰.

Mamy tu wyróżnione dwie zasadnicze funkcje, jakie spełniają przysłówki w odróżnieniu od innych części mowy: funkcję bliższego określania sposobów działania oraz funkcję bliższego określania okoliczności, w jakich dane działanie zachodzi.

W treści wielu czasowników tkwi już zarazem określenie sposobu, jaki jest charakterystyczny dla czynności lub stanów wyrażonych przez te czasowniki³¹. Np. czasowniki *biegać, ezolgać się, wspinać się, maszerować, tańczyć* oznaczają określone sposoby ruchów lokomocyjnych, różne co do swego charakteru, a więc pozycji ciała, rytmu, tempa, napięcia mięśniowego itp. Wiadomo, że *wspinać się* to znaczy pokonywać ruchowo pewną przestrzeń pochyłą w kierunku ku górze, w pozycji pionowej z silnym oparciem nóg ewentualnie także rąk. *Wspinać się* można jednak *wolniej* lub *szybciej, żwawo* lub *ociężale, zwinnie, zręcznie* lub *niezgrabnie*. Użycie któregośkolwiek z tych przysłówków określa zatem jeszcze dokładniej sposób wykonywania kompleksu ruchów składających się na wspinanie.

Obok przysłówków określających bliżej sposób wykonania czynności za pomocą podania jakiejś właściwości, która ją dokładniej charakteryzuje, Klemensiewicz wymienia osobno przysłówki miejsca i czasu. Przestrzeń i czas — w ujęciu materializmu dialektycznego to podstawowe, obiektywne formy istnienia materii. Ruch materii, a więc i wszelkie działanie, zachodzi w przestrzeni i czasie. Działanie odbywa się jednak zawsze w jakimś okre-

³⁰ Z. Klemensiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Kraków 1952, s. 68.

³¹ J. Nowakowska, *Określniki sposobu w języku polskim*, Lwów 1933.

ślonym odcinku przestrzeni i dającym się wymierzyć i określić wycinku czasu. Zjawiska i procesy trwają dłużej lub krócej, współwystępują z innymi zjawiskami i procesami lub też je poprzedzają, czy następują po nich. Podobnie przedmioty zmieniają swe położenie w przestrzeni w jakimś określonym kierunku i znajdują się w danym momencie w pewnej odległości od punktu wyjścia. Przysłówki miejsca i czasu określają właśnie bliżej te zmienne a charakterystyczne dla danej sytuacji i danego działania okoliczności przestrzenne i czasowe, w których ono zachodzi. Jeśli np. mówimy *Jan pojechał daleko*, to przysłówek *daleko* charakteryzuje czynność, jaką wykonał Jan, podając taką okoliczność tej czynności, która pozwala na wyobrażenie sobie odległości, którą przebył Jan. Podobnie w zdaniach: *Piotr wstępował czasem do ogrodu botanicznego* czy też *Piotr wstąpił wczoraj do ogrodu botanicznego* przysłówki *wczoraj*, *czasem* charakteryzują czynność, jaką wykonał Piotr, podając jedną z jej okoliczności, a mianowicie tę, że zaszła ona w określonym czasie (*wczoraj*) czy też, że powtarzała się w pewnych nieregularnych odstępach czasu (*czasem*); gdybyśmy usunęli z powyższych zdań przysłówki czasu, czynność nie zostałaby bliżej określona, nie znalazłbyśmy żadnej jej cechy poza tymi, które zawarte są w samej treści czasownika.

Oczywiście, jeśli przyjmiemy bardzo szerokie, kategoriałne znaczenie pojęcia „właściwość, cecha“, to możemy przysłówki miejsca i czasu również uważać za wyrazy określające właściwości czynności i stanów, a mianowicie ich właściwości przestrzenne i czasowe. Precyzyjniej będzie jednak — jak sędzę — mówić o przysłówkach jako o określnikach sposobu i okoliczności czynności i stanów, a pojęcie cechy odnieść do charakterystyki przedmiotów (rzeczy i istot).

W obrębie wymienionych grup przysłówek można przeprowadzić bardziej szczegółowy podział znaczeniowy, np. przysłówki miejsca podzielić na wyrazy oznaczające kierunek, położenie i odległość; przysłówki czasu — na wyrazy oznaczające długość trwania jakiejś czynności lub jej następstwo chronologiczne. Najwięcej podgrup może zawierać grupa przysłówek sposobu ponieważ istnieje ogromna ilość różnorodnych właściwości charakteryzujących procesy, czynności i stany. Tak więc przysłówki sposobu mogą określać barwę, smak, zapach, ciężar, temperaturę itp., mogą także dotyczyć psychologicznych cech zachowania się osób, określać bliżej stany emocjonalne, wyrażać ocenę wartości działania itd.

Jak już wspomniałam, poza wyrazami oznaczającymi miejsce, czas i sposób wykonywania lub dokonywania się czynności i stanów, które bezsprzecznie do przysłówek należą, istnieje jeszcze wiele wyrazów, których zaszeregowanie do grupy przysłówek nasuwa rozmaite zastrzeżenia i wątpliwości. Licząc się z obecnym stanem teorii w zakresie nauki o czę-

ściach mowy, w pracy niniejszej omawiam w zasadzie przysłówki, ale obok nich także kategorie znaczeniowe do nich zbliżone.

Analizuję zatem wszystkie zaimki przysłowne występujące w słownikach małych dzieci, mimo że moim zdaniem należałoby je formalnie od przysłówków oddzielić. Wprawdzie niektórzy językoznawcy (Gaertner, Stein, Zawiliński, Lehr-Splawiński) włączają wyrazy takie, jak *tu*, *tam*, *gdzieś*, *skąd*, *tak*, *inaczej* itp. do przysłówków, ale idąc po tej linii trzeba by w ogóle usunąć pojęcie zaimka jako samodzielnej części mowy, a poszczególne rodzaje zaimków włączyć do innych części mowy (zaimki rzeczowne do rzeczowników, przymiotne do przymiotników itd.). Istotną cechą zaimka jest to, że wskazuje on pewien kierunek, oraz to, że zastępuje on inny wyraz. Zaimek posiada bardzo rozległy zakres użycia i konkretną, zindywidualizowaną treść, określoną przez kontekst i konsytuację. Ten zakres użycia nie jest jednak nieograniczony, a treść wprawdzie wynika każdorazowo z chwilowej sytuacji, w jakiej się danym zaimkiem posługujemy, ale jest ona także wyznaczona w pewnej mierze przez wartość słownikową danego zaimka. Np. zaimek *tak* może być wykładnikiem treści określonej przez najrozmaitsze przysłówki, ale nie przez jakiegokolwiek (wszystkie) przysłówki, a tylko przez przysłówki sposobu. *Tu* czy *tam* może zastępować rozmaite przysłówki miejsca, *kiedyś* zastępuje określoną grupę przysłówków czasu itp. Dlatego nie można, moim zdaniem, twierdzić, że „zaimki mają treść, lecz nie mają znaczenia“, jak to czyni Szober³². Zaimki nie są bowiem pozbawione znaczenia; ich znaczenie jednak ze względu na to, że pełnią one w zasadzie w języku przede wszystkim funkcję wskazywania, a nie oznaczania, jest ogólnikowe³³. Zaimki przysłowne, właśnie z uwagi na swoją zastępczą i wskazującą funkcję oraz z uwagi na ogólnikowość znaczenia, pojawiają się w słowniku dzieci bardzo wcześnie, wyprzedzając często pojawienie się tych wyrazów, które zastępują.

Uwzględniam także takie wyrazy, jak partykuła *nie*, której znajomość pozwala dziecku bardzo wcześnie na werbalne wyrażenie swego emocjonalnego i wolicjonalnego stosunku do otoczenia. Partykuła ta łączy się znaczeniowo z nieco później pojawiającym się wyrazem *tak*, którego sensowne użycie świadczy o umiejętności stwierdzania spostrzeganych faktów i zjawisk oraz wyrażania zgody. Do tej samej szerokiej kategorii osądu zaliczam też te wyrazy, które Gaertner nazywa przysłówkami osądu, a które w nowszej literaturze polskiej i radzieckiej są w pewnym zakresie zaliczane do wyrazów modalnych (*naprawdę*, *może*, *koniecznie* itp.).

Do kategorii stopnia, miary i ilości zaliczam nie tylko takie

³² S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1953, s. 94.

³³ Znaczenie ogólnikowe nie ma nic wspólnego ze znaczeniem ogólnym, zaimki nie mogą wyrażać pojęć ogólnych, gdyż kontekst i konsytuacja nadają im zawsze wartość jednostkową i konkretną.

wyrazy pojawiające się w słowniku dziecka w drugim i trzecim roku życia, jak *bardzo*, *dosyć*, *ogromnie* uważane za przysłówki, ale też liczebniki: *dużo*, *mało* i zaimki liczebne: *ile*, *tyle*, gdyż wszystkie te wyrazy zastępują małemu dziecku pojęcie dokładniejszej i bardziej precyzyjnej miary ilościowej i jakościowej zjawisk rzeczywistości, z którymi się styka.

W końcu osobną kategorię znaczeniową zakresu tworzą wyrazy, które charakteryzują zasięg danej czynności lub stanu, ograniczają go lub poszerzają podkreślając włączenie czegoś lub kogoś do danej czynności. U małych dzieci należą do tej grupy wyrazy *także*, *jeszcze*, *tylko*.

Biorąc zatem pod uwagę przysłówki i wyrazy o pokrewnym im znaczeniu i zbliżonej funkcji psychologicznej, dzielę je na następujące kategorie znaczeniowe: a) miejsca, b) czasu, c) sposobu, d) stopnia, miary i ilości, e) zakresu, f) osądu i modalności. Jest to klasyfikacja robocza, wypracowana indukcyjnie, która ma na celu przede wszystkim uporządkowanie różnorodnego i skomplikowanego materiału słownikowego.

II

W pracy niniejszej opieram się na 15 słownikach dzieci opracowanych przez J. Klemensiewiczową³⁴; wykorzystuję poza tym słownik Jacka W. zebrany przez W. Wawrowską³⁵, słownik Jadwisi zebrany przez J. Rzętkowską³⁶, słowniki Macjusia K. i Grażynki Sz. zebrane przez Z. Szumanową, słownik Krzysia zebrany przez W. Dynera³⁷. 20 wyżej wymienionych słowników włączyłam do zestawień statystycznych, obejmujących okres do dwóch i pół lat życia dzieci. Przy analizie jakościowej przysłówków uwzględniam również drugie półrocze trzeciego roku życia; ponieważ jednak mowa dzieci w tym okresie znacznie się wzbogaca, a nie wszystkie materiały doprowadzone są tak daleko z jednakową dokładnością, ograniczyłam zestawienia liczbowe do okresu, w którym dają one gwarancję pełnego przeglądu statystycznego form przysłówkowych. Do analizy jakościowej przysłówków wykorzystałam szereg materiałów nie obejmujących całości badanego okresu życia dziecka, ale bardzo przydatnych dla poszerzenia obrazu rozwoju przysłówków we wczesnym dzieciństwie, a mianowicie: 1. materiały wypowiedzi 6 dzieci w 2 i 3 roku życia ze środowiska robotniczego zebrane przez W. Szumanównę w Toruniu w r. 1953 i 1954; 2. dziennik mowy Basi U. (1;5—2;11) zebrany przez M. Urbańczykową

³⁴ Słowniki dzieci wraz z obszernymi komentarzami i opracowaniami; rezultat długoletnich badań J. Klemensiewiczowej, należą do zbiorów Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego.

³⁵ Por. przypis 11.

³⁶ Por. przypis 1.

³⁷ Materiały W. Dynera obejmują ponad 2000 wypowiedzi dziecka w różnych sytuacjach, dokładnie opisanych, w zabawach kierowanych i swobodnych.

z pełnym uwzględnieniem sytuacji i podaniem tego, co dorośli mówią do dziecka; 3. dziennik mowy Eli (1;9—2;0) zebrany przez R. Stopę w podobny sposób, jak słownik Basi U.; 4. dziennik mowy Michała Sz. (1;11—3;0) zebrany przez D. Szczepańską; 5. dziennik mowy Jasia P. (1;0—1;10) zebrany przeze mnie.

Jak ustalono na wstępie, przysłówki oznaczają (nazywają) właściwości przede wszystkim rozmaitych czynności i stanów wyrażonych językowo przez czasowniki, a poza tym także cech wyrażonych językowo przez przymiotniki. Za pomocą odpowiedniego przysłówka zostaje bliżej określony sposób wykonania danej czynności lub okoliczności, w których ona zachodzi.

W celu wyjaśnienia roli i znaczenia przysłówek w rozwoju mowy i myślenia dziecka przeprowadzę analizę poszczególnych rodzajów przysłówek w wypowiedziach dzieci w drugim i trzecim roku życia.

A. KATEGORIA MIEJSCA

Wyrazy oznaczające miejsce podzieliłam na cztery grupy.

Pierwsza grupa to zaimki przysłowne wskazujące w sposób ogólnikowy miejsce, w którym znajduje się jakiś przedmiot, czy też zachodzi jakieś zjawisko. Na czoło tej grupy wysuwają się dwa zaimki powszechnie znane i używane przez dzieci dwuletnie. Są to zaimki przysłowne *tu*, *tam*. Przyczyną wczesnego pojawienia się w mowie dzieci tych wyrazów jest to, że mimo swej ogólnikowości, nieprecyzyjności, a może właśnie dzięki niej — dziecko może nimi operować w wielu różnych, konkretnych sytuacjach przedmiotowych, może określać za ich pomocą miejsce, którego w sposób bardziej ścisły nie potrafi jeszcze w tym okresie rozwojowym nazwać. Przez to, że zaimki przysłowne *tu*, *tam* same przez się żadnego określonego miejsca nie oznaczają i wymagają często niezbędnego uzupełnienia w postaci gestu czy spojrzenia dookreślającego lokalizację czynności, są one mimo swej ogólnikowości bardzo konkretne. Częste używanie tych przysłówek przez małe dzieci dla oznaczenia i wskazania miejsca wiąże się zatem z sytuacyjnym charakterem mowy dziecka w tym okresie.

Bardzo częstym, typowym gestem dziecięcym, który wyprzedza pojawienie się w mowie dziecka wyrazów *tu*, *tam*, jest gest wskazywania opisany i zanalizowany w swych funkcjach psychologicznych przez S. Szumana³⁸. Zjawia się on u dzieci mniej więcej rocznych i wywodzi się z pierwotniejszego od niego chwytu i afektywnego gestu wyciągania rączek

³⁸ S. Szuman, *Badania nad rozwojem i znaczeniem gestu wskazywania i ruchu rzucania za siebie oraz wykrzykników wskazujących i wyrazów stwierdzających nieobecność u dziecka*, Chowanna I, Kraków 1929.

Wyrazy	ilość dzieci, w których słowniku występuje dany wyraz	
	do 2;0	do 2;5
1. Zaimki przysłówne		
<i>tu (tutaj)</i>	20	20
<i>tam</i>	18	20
<i>gdzie</i>	14	16
<i>tędy</i>	7	10
<i>stąd</i>	4	6
<i>nigdzie</i>	3	5
<i>gdzie indziej</i>	2	3
<i>tamtędy, stamtąd</i>	1	1
<i>dotąd</i>	—	1
2. Położenie		
<i>nisko</i>	4	5
<i>wysoko</i>	4	4
<i>na dole</i>	—	2
<i>na górze</i>	—	1
3. Odległość		
<i>daleko (dalej)</i>	8	10
<i>blisko (bliżej)</i>	2	3
4. Kierunek		
<i>naprzód</i>	1	1
<i>na bok</i>	1	1
<i>na lewo</i>	—	1

po przedmioty oraz obserwacyjnego dotykania przedmiotów. Gest ten „wskazuje i podkreśla, demonstruje przedmiot podczas akcji zauważania“ i jest „wyrazem zaczątków psychicznej postawy aktywnego stwierdzania i demonstrowania, a nie samej uwagi skierowanej reaktywnie i biernie w jakimś kierunku“³⁹, przy czym dziecko pierwotnie niejako wskazuje przedmiot samemu sobie, impulsywnie (odruchowy wyraz postawy demonstrującej); towarzyszy temu często wykrzyknik demonstrujący, np. *oe! oe!* Z czasem wskazywanie impulsywne, mające ścisły związek z odruchem orientacyjnym, zamienia się na uwarunkowane świadome i umyślne wskazywanie, połączone z rozumieniem gestu wskazywania u innych osób i odpowiednią reakcją uwagi na niego. A zatem „czynna demonstracja gestem ręki wyprzedza i przygotowuje demonstrację przedmiotów za pomocą słowa“⁴⁰.

³⁹ Ibidem, s. 17.

⁴⁰ Ibidem, s. 15.

Zaimki przysłowne *tu*, *tam* są właśnie tymi wyrazami, które przejmują funkcję gestów demonstratywnych. Gesty te nie nikną jednak od razu, ale towarzyszą początkowo wypowiedziom dzieci. Mowa stopniowo je dopiero zastępuje.

Wyraz *tu* występuje często w początkowych stadiach mowy samodzielnie w rozmaitych wariantach jako zdanie jednowyrazowe (*tiu*, *tiutaj*, *tio*, *tiuta*) o charakterze wolicjonalnym, wyrażające życzenie nawiązania kontaktu z daną osobą lub przedmiotem. *Tu* znaczy zatem: 'choź tu do mnie, posadź mnie tu, daj mi tutaj tę zabawkę, daj mi jeść', podobnie *tam* może znaczyć: 'chcę isć tam, weź mnie tam; daj mi to, co tam leży' itp.

Wyrazy te mogą mieć także charakter informujący, stwierdzający. Dziecko zwraca uwagę na coś i konstatuje, że dane zjawisko się odbywa, stwierdzając równocześnie jego lokalizację — *tu* czy *tam* w znaczeniu 'tu lub tam coś widzę, zauważam; tu jedzie auto; tam biegnie chłopczyk; tu coś spadło' — a więc *tu* czy *tam* stało się, zdarzyło się coś, co zaabsorbowało uwagę dziecka, zajęło je, zainteresowało.

Tę pierwotną, demonstratywną lokalizację prowokują dorośli stawiając dziecku pytania o miejsce: *gdzie?* (*gdzie masz oczka, nosek, buzię, włoski; gdzie jest tata, babcia, ciocia; gdzie jest piłka, lalka, bucik* itp.). Np. Hanka (0;10) według relacji J. Klemensiewiczowej „na pytanie, gdzie jest nosek, buzia, noga, gdzie mama, tata, niania itp., pokazuje zupełnie dobrze i bez omyłki i wyciągając paluszek w tę stronę mówi śmiejąc się: *tiu* lub *tio*“.

Zaimki *tu*, *to* wyprzedzają więc podanie nazwy rzeczownikowej, którą dziecko w początkach rozwoju mowy rozumie, ale nie potrafi jej jeszcze wymówić. Konsytuacja określa każdorazowo lokalizację oraz przedmiot wskazywania.

Bardzo wczesnie też przysłówkowe zaimki *tu* i *tam*, a szczególnie ten pierwszy, włączają się w kontekst prymitywnych zdań wypowiedzianych przez dzieci. Początkowo zdania te wyrażają zwykle jakieś życzenie czy pragnienie dziecka, np.:

Hela	1;0 — <i>Tato tu!</i> 'przyjdz tu'.
	1;1 — <i>Etta tam!</i> 'jedźmy tam'.
Hanka	1;4 — <i>Opa tu!</i> 'popatrz tu'.
	1;6 — <i>Aci pole tam!</i> 'chcę wyjść na spacer'.

Marychna 1;8 — *Sadzić tutaj!* 'posadzić ją'.

Obok wypowiedzi wolicjonalnych nie brak jednak zdań o charakterze stwierdzającym, przy czym są to najczęściej wypowiedzi na temat oglądanych obiektów; towarzyszy im zwykle wskazywanie na miejsce, kierunek, osobę czy oglądany przedmiot, np.:

- Jurek 1;7 — *Mama? mma, tiam.* 'mamy nie ma, jest tam'.
 Józio 1;10 — *Tam dziula.*
 Hanka 1;5 — *Ciocia tu i tu* (pokazując na dwa portrety).
 Maciuś 1;8 — *Tiu Dodo ziobił dom.*
 Czesiek 1;10 — *O tiu, tiu jacek lezi* (ogląda zajęczki w książce).
 Rafał 1;9 — *Lafal lezi tutaj* (o sobie).

We wszystkich przytoczonych wyżej przykładach zaimek przysłowny *tu* czy *tam* zastępował bliższe, bardziej dokładne określenie miejsca. Z chwilą gdy dziecko zdobędzie większy zasób słów, gdy jego słownik wzbogaci się o wyrazy pozwalające na dokładniejsze określenie okoliczności, w jakich zachodzą pewne procesy i zjawiska, zamiast zaimków *tu*, *tam* zaczynają się pojawiać rozmaite przysłowki właściwe lub wyrażenia przyimkowe (*daleko, blisko, na górze, na dole, nad rzeką, w lesie* itp.). Funkcja zastępcza wyrazów *tu*, *tam* schodzi wówczas jakby na drugi plan, staje się funkcją dodatkową. Pozostaje funkcja wskazywania leżąca w samej istocie treści tych wyrazów oraz pojawia się nowa funkcja, którą można by nazwać podkreślającą, wzmacniającą, uwydatniającą. Ta ostatnia funkcja występuje najwyraźniej w tych wypowiedziach, w których orzeczenie rozwinięte jest za pomocą dopełnienia lub okolicznika miejsca, np.:

- Magdzia 1;9 — *Dodo tam bawi się na piasku.*
 Krzyś 2;9 — *Ja muszę tu wejść do ciebie na hotel.*
 2;7 — *Tu są same gwoździe w stoiku.*

W drugim i trzecim roku życia znajomość przysłówek miejsca jest jednak jeszcze słaba, tak że słowa *tu*, *tam* odgrywają dominującą rolę zarówno jako wyrazy wskazujące, jak i jako wyrazy zastępujące inne określenia miejsca.

Następujące przykłady wypowiedzi Krzysia wskazują wyraźnie na to, jak silna jest jeszcze u dziecka w 3 roku życia potrzeba demonstratywnego wyodrębniania spostrzeganych przedmiotów i zjawisk w trakcie wykonywania rozmaitych czynności przez dziecko.

- Krzyś 2;8 — O reflektorze: *Tu się zepsuło, zobac, tu się śjubka jakaś zepsuła... Tu są stoiki takie dwa, wies. Tu są stoiki.* (Odkłada dwa pudełka) *Tu są stoiki, wies? Tak, tu są moje stoiki, uwazas?... Apajat tu położe.*
 2;9 — Ogląda maszynę do pisania: *Wies, tu się pstjicknie, tam w śjodku. To tam jest film. No pstjicknij. Co tam? Co tam jest? Co tam w śjodku? Co tam w masynie?*

Dalszy przykład wskazuje na typowe dla dzieci w tym wieku wyliczanie przedmiotów spostrzeganych na obrazkach, połączone ze wskazywaniem słownym, a często także ruchowym (wodzenie paluszkami po obrazku).

Krzyś 2;7 — Ogląda obrazki: *Tu nie wlażł chłopczyk. Tu jest piłka, tu kółko, tu dziewczynka... Tu dziewczynka tak siedzi, tu most... Tu taki most. Tu wisi, dziewczynka wisi. Zobacę, co tu jest jesce. Coś jest tu ładnego. Coś tu go wysadzi. Tu wojek. Tu kopają dzieci piłkę. Tu tam nima... Tu jest pan... Tu kogucik taki duży... tu, tu jest kotek... Dom tu jest... A tu głąbie.*

Zaimki przysłowne *stąd, wtedy, tamtędy* występują znacznie rzadziej w słownikach dzieci w 2 i 3 roku życia. Pierwszy z nich oznacza w sposób ogólnikowy przestrzenny punkt wyjściowy dla jakiegoś działania ruchowego, drugi określa przebytą ruchowo drogę. Oba wymagają podobnie jak *tu* i *tam* uzupełnienia sytuacyjnego, nabierają sensu przy wskazaniu gestem czy mimiką tego właśnie punktu wyjścia czy tej drogi. W przeciwieństwie do zaimków *tu, tam*, które odnoszą się raczej do zjawisk statycznych (*tu, tam* coś znajduje się, leży, wisi, stoi, jest narysowane) zaimki *stąd, wtedy, tamtędy* odnoszą się do zjawisk dynamicznych, określają bliżej procesy.

W naszych materiałach spotykamy zaimek przysłowny *stąd* przede wszystkim w zdaniach rozkazujących typu woliejonalnego, np.:

Hela 1;6 — *Uciekaj stąd, idźcie stąd!*

Bronek 1;10 — *Idź stąd!*

Krzyś 2;4 — *Idź stąd, nie zawjacaj mi głowy!* (typowe zastosowanie całego powiedzenia, zasłyszanego od dorosłych);

ponadto też u Krzysia (2;1): *Mamusia siedzi na lewo stąd*, (2;10): *Poczekaj sobie pajowozie, az ja stąd wyjde, dobrze?* Natomiast zaimek przysłowny *tedy* występuje przeważnie w zdaniach oznajmujących, np.:

Marychna 2;1 — *Ja tedy, mama tedy.*

Czesiek 1;11 — *Telaż pójde tedy.*

Bolek 2;4 — *Zampieta fulka* 'zamknięta furtka', *nie można tedy iść.*

Krzyś 2;3 — *Opowiada, co widzi przez okno: Idzie pani, pam do samochodu. Pani z tamtej strony, a tedy pam. Pani sieła 'siadła' i później pojechał.*

Michał 2;10 — *Tedy się wysypuje i tedy się wysypuje* (kredki z pudelka).

Ciekawy jest przykład wczesnego określenia zaimka przysłownego *tedy* za pomocą innych przysłówków miejsca. Jadwisia 1;10: *Tęda baldzio daleko.*

Zaimki przysłowne *stamtąd* i *tamtędy* są trudne do wymówienia dla dzieci ze względu na złożoną formę dwuwyrazową, dlatego występują tylko wyjątkowo, np. Bolek 2;3: *Babcia pijedzie stamtąd.*

Spośród omawianej grupy zaimków przysłownych miejsca należy wyodrębnić zaimek *gdzie* ze względu na jego specyficzną funkcję syntaktyczną. Występuje on u dzieci prawie wyłącznie w zdaniach pytających i pojawia się w ich słownikach dość wcześnie, bo u niektórych dzieci już w V i VI kwartale życia. Wyraz *gdzie* używany często przez dorosłych przy rozmowie z małym dzieckiem (*Gdzie masz piłkę? Gdzie twoja lalka? Gdzie zegar?*), staje się dla dziecka sygnałem pobudzającym je do obserwacji otoczenia i do zastanowienia się nad miejscem pobytu istot i rzeczy chwilowo nieobecnych, do poszukiwania ich, a znajdowanie drogi do czegoś ukrytego wybitnie sprzyja rozwojowi myślenia dziecka. Pytania nieobecności, prototyp wszystkich innych rodzajów pytań dzieci, dotyczą miejsca w realnej przestrzeni, na którym dana rzecz czy osoba może się znajdować. Dziecku stawiającemu takie pytanie chodzi głównie o aktualne zorientowanie się w sytuacji, o zaspokojenie aktualnej, praktycznej potrzeby kontaktu z poszukiwaną osobą czy przedmiotem, których brak jest odczuwany poza tym emocjonalnie.

Większość pytań nieobecności dotyczy osób z najbliższego otoczenia dziecka, np.:

- Magdzia 1;4 — *Die Dodo?*
 Broniek 1;8 — *Dzie sukac Teski?*
 1;10 — *Tatusz dzie?*
 Józio 1;9 — *Dzie Emilia?*
 Czesiek 1;10 — *Nianiu, dzie Józio?*

Sporo jest także pytań o przedmioty, których dziecko w danej chwili nie znajduje w polu widzenia, których szuka rozglądając się za nimi:

- Magdzia 2;2 — *Gdzie ta igła?*
 Hela 1;5 — *Dzie miesio podzialo?*
 Hanka 1;10 — *Dzie mój ptasiek?*
 1;8 — *Annunysia podziala dzie buty Maćka?*
 Maciusz 2;2 — *Moja chusta dzie jest do nosia?*

Dwa ostatnie zdania posiadają nieprawidłowy szyk słów; mimo to zaimek przysłowny *gdzie* wyraźnie formuluje intencję pytającego dziecka. Poszukiwanie jakiegoś przedmiotu czy osoby świadczy o rozwoju wyobraźni dziecka. Poszukiwanie bowiem czegoś czy kogoś, czego wyrazem jest w danym momencie pytanie dziecka, zakłada możliwość wyobrażenia sobie nieobecnego obiektu.

Inne zastosowanie wyrazu *gdzie* spotykamy w 2 i 3 roku życia jeszcze bardzo rzadko, np. w wypowiedzi Maciusia (2;1) *Idziś, babciu, gdzie Dodo idzi* 'wylazi' — *gdzie* użyte jest w zdaniu podrzędnie złożonym i spełnia funkcję spójnika między zdaniem nadrzędnym a podrzędnym.

Złożony zaimek przysłowny *gdzie indziej* wynotowałam ze słownika Maciusia K., dziecka o bogatym zasobie słów:

Maciś K. 2;0 — *Masiuś pójdzie gdzie indziej jechać, bo tu gołaco*.
Spotykamy też ten zaimek w wypowiedziach Krzysia:

Krzyś 2;4 — *I samochód pojechał gdzie indziej i zginął*.

2;11 — *Skiję się tu albo gdzie indziej i sukaj mie*.

Zastosowanie zaimka *gdzie indziej* jest o tyle skomplikowane, że wymaga przeciwstawienia przez dziecko dwóch różnych miejsc.

Nigdzie podkreśla przeczenie zawarte w zdaniu, upowszechnia jego zakres. Występuje u dzieci w następujących kontekstach:

Michał 2;0 — *Mamusi, nie idź nigdzie, siądź na kanapie*.

Ewusia 2;1 — *Bukie koduki 'głupie koguty', nie ciom papać nie nigdzie*.

Bolek 2;5 — *Nima laseczki nigdzie*.

Przysłówki oznaczające dokładniej położenie osób i przedmiotów w przestrzeni są słabo reprezentowane w słownikach dzieci do dwu i pół lat. Dziecko nie potrafi jeszcze na ogół w tym wieku określić dokładniej położenia, wystarcza mu ogólne określenie miejsca połączone z gestem: *tu* czy *tam*. Kilkoro dzieci zna i używa przysłówek *wysoko* i *nisko*, łączy się to z określoną sytuacją lub (później) obserwacją położenia osoby lub przedmiotu, np:

Hanka 1;5 — Podnosząc głowę matki do góry i chcąc ją swoim zwyczajem szczypać w szyję woła: *Góly, sioko, cipie 'do góry, wysoko, szczypać'*.

Maciś K. 1;11 — *Maciś nie może tam lysować, bo za nisko*.

Bronek 2;3 — *Ptaszki latają wsoko, wsoko*.

Krzyś 2;2 — *Na niebie wysoko jest wiazdka, sięzyc jest*.

Michał 2;1 — Pokazuje obrazek z konikiem, który wisi na ścianie: *Konik jest wysioko, nie mogę go dosięgnąć*.

Tylko wyjątkowo pojawiają się w tym wieku przysłówki złożone: *na górze, na dole* na określenie miejsca, w jakim znajduje się jakiś przedmiot, np.:

Krzyś 2;1 — *Na górze tam wózdź 'gwózdź', dostanę*.

2;4 — *Ijenko, nie sukaj tam chlebka na półce, bo nie ma, jest na dole*.

Jako miara odległości stosowany jest przez dzieci najczęściej przysłówek *daleko* (10 dzieci), rzadziej *blisko* (3 dzieci). Oczywiście jest to miara wyobrazeniowa, subiektywna. Łączy się ona niekiedy z miarą czasu, również subiektywną i względną. Jeśli jakaś czynność trwa długo, to

rozciga się ona w wyobrażeniu dziecka także w przestrzeni. *Daleki* będzie więc spacer, który trwa długo; *bliski* przedmiot, który jest w danej chwili dostępny, *naoczny*, który znajduje się w polu widzenia czy zasięgu chwytu. Jeśli z otoczenia dziecka oddali się jakaś osoba na pewien dłuższy w jego poczuciu okres czasu, to pewnie poszła ona lub pojechała *daleko*.

W dzienniku mowy Krzysia, którego ojciec często wyjeżdżał, znajdujemy szereg wypowiedzi tego typu, np.:

Krzyś 2;2 — *Gdzie on tatuś? Do styjka daleko tam pociągiem pojechał.*

2;4 — *Tak mi psyksy bez tatusia, pojechał daleko.*

— *Tatusio pojechał daleko sam. Ja posukam ten list, co od tatusia daleko jest.*

— *Pójdę sam do Kakowa, do tatusia daleko, bo pakalam tak.*

— *Do matki: Ijenko, chodźmy do pociąga daleko, co tak pojechamy do tatusia.*

— *Śnił mi się tatuś, chodźmy do tatusia daleko.*

2;10 — *Tatusiu mój, tak cekała, cekała, że ty pośeś daleko, ta mała zabka, ten włóbelek (o sobie).*

U Krzysia nastąpiło silne skojarzenie określenia *daleko* z dłuższą nieobecnością ojca i oczekiwaniem na jego powrót. Używa on jednak tego przysłówka również w innych kontekstach i konsytuacjach, np.:

Krzyś 2;2 — *Keselko stoi daleko.*

— *Okowa 'Olkowa' pasie patykiem kowę daleko na łące.*

2;11 — *Tam daleko to widać Zakopane.*

i w wielu innych wypowiedziach.

Fakt, że przysłówek *daleko* występuje w mowie małych dzieci wcześniej i częściej niż przeciwstawny mu przysłówek *blisko*, można wyjaśnić tym, iż dorośli posługują się częściej w stosunku do dziecka tym określeniem, szczególnie dla uzasadnienia i wytłumaczenia dziecku czyjejs nieobecności lub braku pożądanego przez nie przedmiotu. Wytwarza się wskutek tego uwarunkowanie na pewien dystans przestrzenny (zachodzący w czasie) dzielący dziecko od danej osoby lub przedmiotu. Wtórnie przenosi dziecko to określenie dystansu także na drogę, jaką samo przebywa w różnych sytuacjach ruchowych, stąd takie powiedzenia, jak np.:

Michał 2;2 — *Mamo, chodź tu blisko. Opowiem ci bajeczkę.*

Elżunia 2;1 — *Panno Elo, idę a paciel, daleko.*

Basia 1;9 — „Gdzie ty chcesz iść?“ *Daleto dziadzia, baby.*

Maciuś 1;11 — *Dodo pojedzie daleko, konikami do mamusi.*

Przysłówek *daleko* jest wyrazem rozszerzania się horyzontów przestrzennych dziecka poza to, co je bezpośrednio otacza.

Ten sam przysłówek w stopniu wyższym *dalej* może mieć znaczenie przestrzenne lub czasowe (*dalej* 'dłużej, w dalszym ciągu coś trwa'). Gdy np. Maciuś K. (1;11) wchodzi na plecy kłęczącej pani Z. i mówi: *Jedź, koniku, dalej! Hetta, wiśta, prr! Jedź, koniku, dalej!* wzywa on do kontynuowania podjętej zabawy, a nie do pokonywania przestrzeni przez wyimaginowanego konika. Gdy jednak innym razem Maciuś (2;1) zapędził się na koniu na biegunach do kąta między szafę a łóżko i zauważywszy niemożność dalszej jazdy oświadczył: *Maciuś nie może dalej jechać, wjechał do jakiejś dziury* — wypowiedź ta ma znaczenie wyraźnie przestrzenne, chociaż i tu można by dopatrywać się odcienia czasowego (koniec jazdy — kres zabawy — Maciuś nie może się dłużej bawić w jazde).

Jeszcze rzadziej niż określenia odległości pojawiają się u małych dzieci określenia kierunku, np:

Krzyś 2;2 — *Napsiód, koniku, napsiód, napsiód.*

2;4 — *Zjedź, wujciu, na bok, bo tak nielówno.*

Michał 2;1 — *Na niby prowadzi konia po schodach: Idzie koń na góle, na jeden schodek, na długi, na trzeci schodek.*

W wypowiedzi Bolka (2;6): *Nalysuj osiołka napsód dużego, napsód maleńkiego — naprzód* ma znaczenie czasowe (to samo co 'najpierw').

Z analizy kategorii miejsca w mowie dzieci w 2 i 3 roku życia wynika, że wyrazem słownym orientacji przestrzennej u dzieci w tym okresie są przede wszystkim zaimki przysłówne wskazujące *tu* i *tam*. Zastępują one w początkach mowy wszystkie inne właściwe przysłówki miejsca, występujące tylko w słownikach niewielu dzieci, i łączą się często z gestem wskazywania. W tym okresie pojawiają się także pierwsze pytania dziecka, a mianowicie pytania nieobecności, służące przede wszystkim potrzebom aktualnej orientacji w środowisku. Zaimki przysłówne miejsca występują w mowie dzieci wcześniej od przysłówek czasu i są przez dzieci częściej stosowane, gdyż orientacja przestrzenna dziecka, a co za tym idzie — globalne lokalizowanie przez nie zjawisk, wyprzedza w rozwoju ontogenetycznym lokalizację zjawisk w czasie.

B. KATEGORIA CZASU

Z poniższego zestawienia widać, że większość spośród 20 dzieci w drugim i pierwszej połowie trzeciego roku życia zna tylko dwa przysłówki czasowe: *już, teraz*; przysłówki *zaraz, potem* nie występują nawet u połowy badanych dzieci; inne przysłówki wymienione w tabeli występują bardzo rzadko i tylko u niektórych dzieci.

Dane te potwierdzają znany w psychologii rozwojowej fakt, że dziecko żyje przede wszystkim teraźniejszością, chwilą bieżącą. Mała jeszcze ilość utrwalonych skojarzeń (związków czasowych) utrudnia dziecku swobodne

operowanie przeszłością, a warunki, w jakich żyje (zaspakajanie potrzeb życiowych przez dorosłych), sprawiają, że odpada troska o przyszłość. Nie znaczy to, że małe dziecko nie zdaje sobie zupełnie sprawy z tego, że coś było i coś będzie. Zarówno jednak powracanie do przeszłości, jak i rzutowanie w przyszłość związane jest przeważnie z bezpośrednim działaniem i nie ma — jak u człowieka dorosłego — charakteru wspomnień czy marzeń o przyszłości i odnosi się początkowo wyłącznie do najbliższej przeszłości i przyszłości.

Wyrazy	ilość dzieci, w których mowie występuje dany wyraz	
	do 2;0	do 2;5
<i>już</i>	18	20
<i>teraz</i>	13	17
<i>zaraz</i>	7	9
<i>potem</i>	7	8
<i>znowu</i>	4	7
<i>jutro</i>	5	7
<i>dziś, wczoraj</i>	4	6
<i>dopiero, nigdy</i>	3	4
<i>najpierw, zawsze, długo</i>	2	3
<i>późno, ciągle</i>	2	2
<i>wtedy, przedtem, niedługo, odrazu, kiedyś</i>	1	2
<i>tymczasem, codziennie, nieraz, wieczorem</i>	—	1

Pierwsze przysłówki czasowe pojawiające się w czynnej mowie dziecka są wyrazem tego, że dziecko zaczyna porządkować spostrzegane zjawiska według ich następstwa czasowego. Porządkowanie zjawisk w czasie jest jednak u małych dzieci bardzo prymitywne; nie znają one miary odległości czasowej, dominuje rzeczywistość, w której dziecko jest w danej chwili zaangażowane i w której aktywnie bierze udział przy zabawie i innych czynnościach. Orientacja w czasie jest wynikiem codziennych, praktycznych potrzeb dziecka, a nie jakiejś ciekawości teoretycznej. S. Szuman, charakteryzując wolicjonalny charakter pierwszych pytań dziecka dotyczących czasu, podkreśla, że „dziecko rychło się uczy spodziewać i oczekiwać różnych rzeczy i pragnie się zorientować, jak długo będzie musiało czekać, zanim nastąpią“⁴¹. Jeżeli dziecko wie, że na dane zdarzenie trzeba czekać długo lub krótko, zaczyna pytać, kiedy ono nastąpi.

⁴¹ S. Szuman, *Rozwój pytań dziecka*, Warszawa 1939.

Jaki jest zakres użycia pierwszych przysłówków czasowych u dzieci?

Przysłówek *już*, którym operują wszystkie dzieci obserwowane, jest używany przede wszystkim jako oznajmienie, stwierdzenie dokonania się danego działania, wykonania, ukończenia, sfinalizowania podjętej czynności. Może on także wyrażać stwierdzenie, że rozpoczęło się jakieś działanie, że dziecko zauważyło, że spostrzegło to, co się dzieje, np.:

- Basia 1;11 — Przykłada do siebie sukienkę, którą matka szyje, i oddaje matce: *Już meżyła Basia.*
 Jurek 2;0 — *Już umyty Tacio.*
 Jasio 1;10 — *Już wyśpalam.*
 Józio 1;10 — *Już jamkała Józio dwi 'już zamknął drzwi'.*
 Krzys 2;10 — *Nie gja juz jadjo 'radio'.*
 Bożenka 2;4 — *Już cika (zegarek), już ósma godzina.*

Niekiedy za pomocą przysłówka *już* dziecko wypowiada: a) gotowość lub życzenie natychmiastowego podjęcia określonej czynności lub b) chęć zaprzestania jakiejś, przez pewien czas wykonywanej czynności, która zmęczyła dziecko, która przestała je już interesować, np.:

- a) Marychna 2;6 — *Już ide, nianiu, pael 'na spacer'.*
 Hela 2;3 — *No zlesta pójde juz spać.*
 Krzys 2;1 — *Juz ubejać, wstanem juz.*
 2;3 — *Juz będzie gotowało się ... Tseba zakjęćć juz bu-telecke.*
 Jagódka 2;5 — *Mlecio mi cie, cie pić już.*
 b) Krzys 2;10 — *Już mi się nie chce bawić samochodzikiem, zabawkami.*
 2;9 — *Chodźmy już z kościoła!*

Przysłówek *już* jest więc używany przez małe dzieci zarówno w wypowiedziach typu wolicjonalnego, jak i typu oznajmującego. Pojawia się wcześniej, przeciętnie w 1;10 roku życia i dzieci często go stosują, dając za jego pośrednictwem wyraz temu, że uświadomiły sobie w jakiś jeszcze bliżej nieokreślony sposób fakt dokonywania się w czasie pewnych czynności, które one same wykonują, lub czynności i stanów innych osób lub przedmiotów. Jeżeli dziecko nie zna jeszcze i nie umie zastosować innych przysłówków czasu dla wyrażenia specyficznych stosunków czasowych między zjawiskami, to używa przysłówka *już*, który nie jest właściwym przysłówkiem czasu, ale oznacza raczej stadium po rozpoczęciu lub zakończeniu procesu w znaczeniu szerszym, zgeneralizowanym, jakby zastępczym dla innych przysłówków czasowych. Obrazują to następujące wypowiedzi Krzysia:

- Krzyś 2;3 — *Juz pozbiejałam fasolki (chodzi i zbiera). Juz upadło (szuka pod kanapą). Juz popac, jak dużo fasolków. Juz pozbiejałam. Teja tu postawię juz.*
- 2;2 — *Ale samochód duży taki. Juz jechał. Juz możemy domek budować... juz spadło klocek. Juz domek spad. Juz spadnie długi jesce. Popac, tatusiu, syno postawił juz, a tejaz tatuś.*

Drugim z kolei znanym przez większość obserwowanych dzieci przysłówkiem czasowym jest przysłówek *teraz*. Służy on do określenia chwili bieżącej i łączy się bezpośrednio z czynnością, jaką dziecko wykonuje lub zamierza w danym momencie wykonać. Większość wypowiedzi, w których występuje ten przysłówek, to oznajmienia dotyczące zamierzonych w najbliższym czasie czynności lub też czynności w danej chwili wykonywanych, względnie zdania rozkazujące wyrażające życzenia dziecka, które dorośli powinni według jego intencji jak najszybciej zaspokoić. Ilustrują to następujące przykłady:

- Basia 1;10 — Kreśli po papierze, potem chce kreślić po papierze, na którym matka pisze: *Telaż Basia tu pisie. Telaż Basia mamom pisie.*
- Przynosi matce pantofle: *Tu dziuła, mamó, szij!*
Matka: „Dobrze, mamusia zeszyje, ale potem“.
Telaż szij, mamó, szij, mamó, dziuła!
- Maciuś 2;2 — *Bodzia już niesie fodlafie, telaż Dodo będzie bawił.*
- Jurek 2;0 — *Tejaż Tacio buzi peškowi da.*
- Rafał 1;10 — *A telaż psinieś ciucielta!*
- Maciuś K. 1;11 — *Telaz ślubkę tę będzie klecił (kręci maszynkę do maku).*
- Krzyś 2;10 — Po wizycie u fryzjera przykłada ojcu grzebień do włosów i udaje, że go strzyże: *Zobac, jakie tejaz mas ślicne włoski! Tejaż lokomotywę oscyze. Lepiej tejaz koniki. On się nic nie boi. Zobac, jaki on tejaz ładny! Do ojca: Cekaj, tejaz cię Janek oscyze. Tejaz cię kotkiem ucese (szczoteczka).*

Wyjątkowo spotykamy wypowiedzi bardziej „dojrzałe“, w których przysłówek *teraz* nie tylko odnosi się do konkretnej sytuacji, ale jakby do dłuższego przeciągu czasu będącego dla dziecka teraźniejszością w odróżnieniu od tego, co było dawniej lub co będzie potem:

- Hela 2;0 — *Jak Hela była mała, to mówiła limigonka, a telaż, jak Hela jest duża, to mówi legominka.*
- Bolek 2;4 — *Dużi to jad, telaz malutki, nie bede 'jak będzie duży, to będzie jadł musztardę'.*

Przysłówek *zaraz*, podobnie jak poprzedni, odnosi się do czynności mającej bezpośrednio nastąpić; wyraża on już jednak pewną odległość czasu, rzutuje wyraźniej daną czynność w przyszłość, zaznacza jej następność w stosunku do chwili bieżącej, np.:

Rafał 1;9 — *Lalaś idę.*

Jadwisia 1;7 — *Ala kycić 'krzyczeń' będzie lalaś (jeżeli jej odbiorą zabawkę, którą sama chce odnieść).*

Jagódka 2;5 — *Ino maś buti, cie bosio latać, ma buti (podaje nóżkę, żeby jej zdjąć bucik), zialaś pódzie mamusi 'do mamusi'.*

Michał 2;1 — *Szyje materacyk dla lalki: Jeście nie usity. Zialaś będzie, zialaś tu będzie.*

Użycie przez dziecko ze zrozumieniem przysłówka *potem* świadczy, że uchwyciło ono wyraźnie następstwo czasowe kolejnych czynności czy stanów, że zdaje sobie sprawę z faktu, iż jedno zjawisko przebiega w czasie po drugim. Np. wypowiedź Krzysia (2;10): *Chodźmy na obiadek, potem psyjdziemy do Wawelu* lub (2;4) do matki: *Idź do dugiego pokoju! Ja skowam, będziesz potem sukala mnie*, wykazują umiejętność wyobrażenia sobie, a nawet zaplanowania pewnej kolejności czynności w czasie. Podobnie Michał (2;2) bawiąc się misiem planuje: *Wieś cio, misiu, pojedziemy nalpiew do Ewy, a potem do cioci Luki*. U młodszych dzieci *potem* może wyrażać także odłożenie danej czynności podjętej już, czy tylko zamierzonej, na inną chwilę, np.:

Elżunia 1;8 — *Ambum potem (będzie oglądać).*

Maciuś K. 1;10 — *Potem Maciuś pojedzie.*

Basia 1;10 — *Matka położyła Basię spać, po chwili wraca, Basia siedzi w łóżku. Matka pyta: „Czemu Basia nie śpi, co to znaczy?“. Potem Basia uśnie, telaż siedzi, mama idź tam pisać! Matka: „Teraz Basia będzie spać“. Nie pać, telaż baić!*

Ciekawa jest wypowiedź Hanki (1;7): *Myś ziad fiko 'mysz zjadła wszystko' Annunysi i mamusi, potem nima nic, nic*. Wypowiedź tę można interpretować w ten sposób, że skutek zdarzenia jest tu ujęty czasowo jako jego następstwo (*potem* zamiast *a więc, a zatem, dlatego*), względnie przysłówek *potem* jest tu po prostu użyty w charakterze łącznika równoważnego do *i*, tworząc powiązanie między faktami, o których kolejno jest mowa, a które rzeczywiście rozwijały się w porządku chronologicznym.

Użycie przysłówka *znowu* (*znów*) łączy się z działalnością pamięci, a użycie go ze zrozumieniem posiada duże znaczenie dla świadomości faktów powtarzania się czegoś. Dziecko przypomina sobie, że dane zda-

rzenie, dana sytuacja już raz istniała, a teraz powtarza się ponownie. Przy sensownym użyciu tego przysłówka potrzebne jest poza tym porównanie poprzedniej sytuacji z nową i stwierdzenie ich identyczności lub podobieństwa. Musi zachodzić również uświadomienie sobie jakiegoś dystansu czasowego między analogicznymi zdarzeniami, dlatego aspekt czasowy jest tu podwójny: przyszły i teraźniejszy; dzieje się w danej chwili coś, co już się przedtem raz lub wiele razy działo. Przykłady:

Władek 2;5 — *Tłoszczkę znowu boli* (ręka po szczepieniu).

Hela 1;7 — *Mamuśka nów idzie?*

Elżunia 2;4 — *Znowu miesiąciek* (widząc księżyc).

Krzyś 2;10 — *O, upadła mi znowu śkubka.*

Michał 2;1 — *Zbiera fasolki, które rozsypał, i przypadkowo znów je rozsypuje. Łożsiłam znowu. Zbiera i rozsypuje naumyślnie. Śmieje się. Żnowu, żnowu.*

Inne przysłówki czasowe są używane przez dzieci w drugim i pierwszej połowie trzeciego roku życia tylko wyjątkowo, i to nie zawsze poprawnie. Możemy tu wyróżnić następujące grupy przysłówek:

1. przysłówki oznaczające pory dnia i tygodnia: *dziś, jutro, wczoraj, wieczorem, codziennie.*

Charakterystyczne dla małych dzieci jest mieszanie tych określeń, używanie ich bez zrozumienia, np.:

Magdzia 1;11 — *Ja lutlo wypilałm mlićko.*

Hanka 2;5 — Na pytanie: „Kiedy ty byłaś duża?“ *A wciolaj, na wsi.*

Jacek 2;0 — Pyta: *Cy dziś jest jutlo?*

Basia 2;4 — *Ja jestem dużia, ja ułoślam lano.*

Michał 2;3 — *Tak lubiłam pojucie i już nie będę lubiłam.*

Najbardziej uchwytnie znaczenie posiada dla dzieci przysłówek *dzisiaj*, ponieważ dotyczy teraźniejszości lub bliskiej przeszłości czy przyszłości. Dlatego niektóre dzieci używają go poprawnie, np.:

Michał 2;1 — Do misia: *Misiu, pójdzieś na sianki, wieś ty, dzisiaj.* Jeździł pierwszy raz tego roku na sankach: *Pójdzieś dzisiaj na sianki. Już, już dzisiaj.* Do mamy: *Ja do Ściepańskiego misia mówię: pójdzieś dzisiaj na sianki.*

Krzyś 2;2 — *Pogoda jesce będzie dzisiaj. Dzisiaj pogoda.*

2;10 — *Nie widać dzisiaj kopca. Aha, dzisiaj, jest taka wielka mgła, dlatego kopca nie widać.*

Natomiast przysłówki *wczoraj, jutro* są używane co najwyżej jako określenie jakiejś nie ustalonej bliżej przyszłości i przeszłości i wchodzą do słownika dziecka znacznie później, około czwartego roku życia, wraz z na-

zwami dni tygodni i pór roku, jako podstawa szerszej, choć wciąż jeszcze mało precyzyjnej orientacji w czasie.

2. przysłowki oznaczające następstwo czasowe: *najpierw, przedtem, później, dopiero, wtedy, kiedyś, od razu, tymczasem*.

Oprócz omawianego już poprzednio przysłówka *potem* inne przysłowki oznaczające następstwo czasowe, przebieg zdarzeń w czasie, w przeszłości lub przyszłości bliższej i dalszej są prawie nie znane i nie używane przez dzieci w początkowych stadiach mowy. Wynika to z uboższego jeszcze w tym okresie doświadczenia życiowego dziecka, z przeżywania przez nie przede wszystkim chwili bieżącej i z typu jego działalności, która jest przede wszystkim działalnością zabawową, a zatem nie wymaga jeszcze łączenia zjawisk w szeregi czasowe. Trudność, jaką sprawia dziecku porządkowanie zjawisk według ich następstwa czasowego, łączy się również ze zmiennością uwagi, jej nietrwałością i silną przerzutnością u małych dzieci. Dziecko nie umie jeszcze skupić uwagi przez dłuższy czas na jednym przedmiocie czy jednej czynności; absorbuje je tylko to, co w danym momencie jego uwagę przyciągnęło, czym się ono zajmuje w danej chwili. To, co minęło, przestaje być aktualne, poszczególne czynności dziecka nie wiążą się więc w jego świadomości w łańcuchy czasowe; występują jako szereg mniej lub więcej odizolowanych od siebie aktów i dziecku jest w zasadzie obojętne, czym bawiło się przedtem, ważne jest dla niego to, co dzieje się aktualnie. Dopiero z wiekiem i narastaniem doświadczenia dziecko zaczyna dostrzegać w różnorodności zajęć i zabaw powtarzające się cykle następstw, zaczyna się coraz lepiej orientować w czasie.

A oto nieliczne przykłady zastosowania wspomnianych przysłówek czasowych u małych dzieci:

- Michał 2;1 — *Mi tu nie śmuto, mi tu ładnie. A przedtem mi było śmuto.*
- Bolek 2;4 — *Dzid późni woży to.*
- Maciuś K. 1;10 — *Maciuś porzucal zabawki przedtem.*
- Magdzia 2;3 — *Ja jesce kiedyś tam psyjdę do was.*
— *Jest ptaszki dopiero, jest znouu ptaszki.*
- Krzyś 2;0 — *Znosi klocki na stół: Napew postawię, stoi napew 'najpierw postawię, stoi najpierw'.*
- 2;3 — *Zamyka zapalniczkę: Kopcil tu dopiejo, dopiejo będzie kopcilo się. Chce otworzyć portmonetkę, nie może: Tu dopiejo pieniazek wsadzę.*

Trzy ostatnie przykłady wskazują na to, że dzieci nie rozumieją znaczenia przysłówek *dopiero, najpierw*, że używają ich niewłaściwie.

3. przysłowki oznaczające trwanie w czasie: *długo, ciągle, niedługo, zawsze, nigdy, nieraz*.

Nieco częściej niż przysłowki wymienione w poprzedniej grupie spotykamy w wypowiedziach małych dzieci przysłowki oznaczające trwanie w czasie jakiejś czynności; okres czasu trwania nie jest wyznaczony żadną miarą obiektywną, a tylko subiektywnym i względnym poczuciem upływającego czasu, np.:

Maciuś K. 2;0 — *Maciuś ciągle bije Basiunię.*

Krzyś 2;3 — *Ale dugo 'długo' śpiewają w kościele.... Śpiewają dugo, bogli 'modlą się' w kościele jesce... ale dugo bogli, śpiewają.*

Zawsze kojarzy się z wielokrotnym powtórzeniem sytuacji:

Hela 2;5 — *Ja ciebie kocham, mamusiu, ty dobla jesteś, ty mi zawsze dawasz, co ja chcem.*

Bronek 2;8 — *O braciszku: Kiedy on zawsze stęka.*

Michał 2;2 — *A ci mamy zawsze pisać ołówkiem? Ci zawsze pisać piółem?*

Nigdy łączy się z obietnicą:

Jadwisia 1;10 — *Mamo, ja już nigdy tak nie będę lubić.*

Na trudności, jakie mają dzieci ze zrozumieniem przysłówek czasowych, wskazuje też następujący przykład:

Michał 2;2 — Kaszle i parę razy dziennie dostaje syrop, który bardzo lubi. Dostał właśnie niedawno. Udaje, że kaszle. *Daj mi, babciu, sioćku.* Babcia: „Nie można ciągle pić syropu, tylko czasem“. — *Daj mi czasem*.

Jak wynika z kontekstu, Michał nie rozumie znaczenia wyrazu *czasem*. Uchwycenie sensu tego pojęcia jest dla małego dziecka za trudne, wymaga bowiem uświadomienia sobie powtórzenia się jakiejś czynności w obrębie dłuższego dystansu czasowego, przy czym brak ciągłości i regularności zachodzenia danego procesu; jakies zjawisko zdarza się *czasem*, to znaczy zachodzi, powtarza się w nieregularnych odstępach czasowych.

Pytajny zaimek przysłowny *kiedy* występuje dopiero w drugiej połowie trzeciego roku życia, np.:

Wojtuś⁴² 2;7 — *Kiedy do nas przyjdą dzieci?*

— *Kiedy pójdziemy na spacer?* Odp.: „Za godzinę“.

A kiedy ta godzina przyjdzie, czy dzisiaj?

— *Kiedy ja urosnę?*

⁴² Pytania Wojtusia cytuję z książki S. Szumana, *Rozwój pytań dziecka*, Warszawa 1939.

- 2;10 — *Kiedy jest dwunasta godzina?*
 — *A kiedy będzie ciepło?*
 Krzyś 2;7 — *Kiedy się będziemy bawić, tatusiu?*
 — *Kiedy ten tatuś psyjedzie? Odp.: „W sobotę“.*
A kiedy sobota?
 — *Władku mój, kiedy ten Heniek psyjdzie? Odp.:*
„W niedzielę“. Kiedy w niedzielę? No kiedy?

Jak widać z przytoczonych wypowiedzi, dziecko pytając o czas pragnie, aby mu bliżej określono, jak długo będzie musiało jeszcze czekać na jakieś zjawisko, zdarzenie, którego wystąpienia się spodziewa, które przewiduje, np. na powrót ojca, przyście kolegi, zabawę, spacer itp. Pytania dodatkowe: *Kiedy w niedzielę?, Kiedy sobota?, Kiedy ta godzina przyjdzie?* wskazują, że wyjaśnienia, jakich udzielają dzieciom dorośli za pomocą podania dnia czy tygodnia na pytanie o czas, nie zostają przez dzieci zrozumiane, gdyż nazwy np. dni tygodnia są im znane czysto werbalnie bez uszeregowania ich w łańcuchy ustosunkowań czasowych.

Reasumując trzeba powiedzieć, że przysłowki czasu są jeszcze słabo reprezentowane w mowie dzieci dwu- i trzechletnich. Poza przysłówkami *już* i *teraz*, związanymi ściśle z określaniem terażniejszości, występują przysłowki czasu tylko w nielicznych słownikach dzieci, a ich znaczenie nie zawsze odpowiada ich wartości słownikowej.

Do wyjątków należy swobodne i poprawne operowanie kilkoma przysłówkami czasowymi w jednej wypowiedzi, jak to widzimy w przykładzie następującym:

- Rafał 1;10 — *Lalaś będą dlać, już znowu dlają 'zaraz będą grać, już znowu grają'.*

Dziecko wyraziło tu poprawnie czasowe następstwo zjawisk akustycznych, którymi było zainteresowane, co więcej: wyraziło stosunek wtórności następnego zjawiska do poprzedniego za pomocą trafnie zastosowanego przysłówka *znowu*.

Wszystkie te przysłowki przejęte są ze zwrotów i sformułowań mowy dorosłych, jako pewne „powiedzonka“ w określonej sytuacji. Tym się tłumaczy fakt, że dziecko używa niekiedy pewnych wyrazów bez zrozumienia, powtarzając je mechanicznie za dorosłymi.

C. KATEGORIA SPOSOBU

Do grupy przysłówek sposobu należą przysłowki określające rozmaite jakości (cechy). Cechy te odnoszą się jednak nie do rzeczy i zjawisk bezpośrednio — jak cechy wyrażane przez przymiotniki (*jasny, gorący, lekki*) — ale do sposobu, w jaki dana czynność jest wykonywana (*słońce świeci jasno*). Przysłowki sposobu charakteryzują także stany, w jakich

Wyrazy	Ilość dzieci, w których mowie występuje dany wyraz	
	do 2;0	do 2;5
1. Zaimki przysłówne:		
<i>tak</i>	15	18
<i>jak</i>	3	6
<i>inaczej, jakoś</i>	1	2
2. Przysłówki wartościujące:		
<i>dobrze</i>	12	15
<i>ładnie</i>	8	12
<i>źle</i>	6	7
<i>lepiej, brzydko, przyjemnie</i>	3	5
<i>ostrożnie</i>	2	2
<i>cacanie, grzecznie, porządnie</i>	1	2
<i>spokojnie, paskudnie, nieporządnie</i>	—	1
3. Przysłówki określające		
a) temperaturę:		
<i>ciepło, gorąco</i>	3	5
<i>zimno</i>	3	4
b) barwę:		
<i>ciemno</i>	4	6
<i>widno, jasno</i>	—	1
c) dźwięk:		
<i>cicho</i>	10	14
<i>głośno</i>	1	3
d) tempo:		
<i>prędko, prędziutko</i>	9	12
<i>pomału (pomalutku), powoli</i>	3	4
e) siłę (napięcie):		
<i>mocno</i>	2	3
f) ciężar:		
<i>ciężko</i>	1	1
g) wilgotność:		
<i>mokro</i>	3	5
<i>sucho</i>	2	3
h) czystość:		
<i>czysto</i>	1	2
<i>brudno</i>	1	1
i) akcesoryczność:		
<i>boso</i>	2	3
j) łączność:		
<i>razem</i>	5	6
k) grubość:		
<i>cienko, grubo</i>	—	1

znajdują się poszczególne osoby i przedmioty (*jest mi gorąco, w pokoju jest jasno*).

Obok przysłówków sposobu zbliżonych co do znaczenia do odpowiednich przymiotników, a różniących się od nich formą gramatyczną końcówki i funkcją w zdaniu (okolicznik, a nie przydawka) istnieją przysłówki sposobu nie mające swych „czystych“ odpowiedników przymiotnikowych, np.: *wspak, na wznak, razem, na przemian* itp.

Podobnie jak przy przymiotnikach⁴³ wyróżniłam dwie podstawowe grupy cech, tak i w grupie przysłówków sposobu oznaczających nie co innego jak właśnie właściwości cech dotyczących realnie przebiegającej czynności lub stanu, możemy wyodrębnić przysłówki wartościujące i określające (zmysłowe i niezmysłowe). Prócz tego istnieje jeszcze grupa ogólnych zaimków przysłownych sposobu: *jak, tak, jakoś, inaczej* itp.

Zaimek przysłowny *tak* określa w podobnie ogólnikowej formie sposób czynności, jak zaimki *tu, tam* określają jej miejsce. Zakres jego użycia jest bardzo szeroki, zastępuje on jakby wszystkie inne przysłówki sposobu, wskazujące na specyficzną właściwość czynności czy stanu. U małych dzieci przysłówki *tak* ma charakter wybitnie sytuacyjny; wypowiedzany jest w trakcie wykonywania czynności, uzupełniany jest gestykulacją mającą na celu zademonstrowanie danego sposobu działania, np.:

Hanka 1;7 — Ogląda obrazki: *Anna ziada palusiek, tak* (pokazuje kładąc palec do buzi, jak to „bobo“ na obrazku trzyma palce w ustach).

Maciuś 2;2 — *Tak Dodo oblacia, da się tiencić* 'kręcić' — (o krześle wykręcanym).

Hanka 1;10 — *Ten duzi piś scieka tak: hau* (grubym głosem), *a ten malusieńki pisiek tak: hau, hau* (cienkim głosem).

Zastępuje funkcja zaimka *tak*, za pomocą którego dziecko wyraża ogólnikowo sposób czynności zamiast użyć dokładniejszego, stosownego określenia sposobu, uwidacznia się jasno w następujących przykładach:

Magdzia 2;4 — *Przystojny piesek tam był i on tak szczeka* (zamiast *głośno* czy *mocno* szczekał).

Hela 1;10 — *Kłokodyl tak otwila buzię, zieby źjęś ptaśka* (tak szeroko).

Funkcja wskazująca tego zaimka występuje szczególnie wyraźnie w wypadkach, kiedy po jego zastosowaniu następuje wyliczenie, wymienienie rodzaju czynności. Charakterystyczne jest przy tym, że dziecko nadu-

⁴³ Por. M. Przetaczniakowa, *Przymiotniki w mowie dziecka w wieku przedszkolnym*, Studia Pedagogiczne, t. II, Wrocław 1955.

żywa tego wyrazu stosując go także wtedy, kiedy jest on właściwie w danej wypowiedzi zbyteczny, np.:

- Ewusia 2;5 — *Tak patsalam na Dacia, cy Dacio śpi i śpi i tak wołałam do Józka i wołałam: klaki 'wio dalej' i hetta wio.*
 Maciuś 2;2 — *Nie chodziły, tak nie dawały łączki, tylko tak kuciały.*

W tych wypadkach *tak* nie ma charakteru zastępczego, bo inny przysłówek (przymiotnikowy) wstawiony na to miejsce byłby zbyteczny, ponieważ czynność została już w wystarczająco wyrazisty sposób określona przez treść użytego czasownika; odgrywa on natomiast rolę podkreślenia danej czynności; dziecko mówiąc o sobie *tak wołałam* czy *tak patrzyłam* lub o innych dzieciach *tak kuciały, tak nie dawały rączki* akcentuje własne przeżycie, osobisty udział w zdarzeniu przez użycie owego wskazującego i wzmacniającego *tak*.

Bardzo rzadko pojawia się w tym wieku podkreślające *tak* w połączeniu z innym przysłówkiem sposobu, określającym dokładniej daną czynność lub stan, np.:

- Jadwisia 2;2 — *Opowiada: Wiś, Jula, był sobie Azolek, taki piesek, i tak leciał do mamusi, tak pędko, ze tak, o tak upadł i spał.*

I w tym przykładzie jednak widoczna jest przewaga *tak* demonstratywnego nad *tak* określonym przez właściwy przysłówek sposobu.

Wyraz *jak*, zależnie od funkcji, jaką spełnia w zdaniu, jest albo zaimkiem pytajnym (w zdaniach pytajnych), albo zaimkiem względnym lub pytajnym zależnym (w zdaniach podrzędnie złożonych), albo wreszcie wyraża porównanie.

Jak pytajne pojawia się w 2 i 3 roku życia bardzo rzadko. Dziecka w tym wieku nie interesuje jeszcze sposób funkcjonowania różnych narzędzi i mechanizmów, sposób powstawania rozmaitych zjawisk; sposób wykonywania czynności zajmuje je tylko w takim wypadku, gdy samo chce jakąś czynność wykonać, a nie umie sobie z nią w danej chwili poradzić, np.:

- Krzyś 2;8 — *Próbuje złożyć kasetę fotograficzną ojca: Jak się wkłada? Jak się to wkłada?*
 — *Próbuje otworzyć zapalniczkę: Jak się jobi?*
 2;10 — *Ogląda maszynę do pisania: Jak się tu pstryka?*

Nie jest to więc jeszcze zainteresowanie się mechanizmem maszyny do pisania czy zapalniczki jako takim, chęć odkrycia sposobu działania tego mechanizmu, ale potrzeba rozwiązania praktycznego zadania manipulacyjnego. Gdy Krzyś pyta *Jak się wkłada? Jak się pstryka?* chodzi mu nie o opis czynności, jakie winien wykonać, aby wprawić mechanizm

w ruch, ale o praktyczne zademonstrowanie przez ojca, jak się to robi, żeby się zapalniczka zaświeciła i maszyna pisała.

Prawdopodobnie to zainteresowanie konkretnym sposobem działania pewnych mechanizmów jest zaczątkiem późniejszych zainteresowań technicznych. U Krzysia występuje ono wcześniej niż u innych dzieci w tym wieku, ponieważ ma on więcej okazji niż inne dzieci do stykania się z różnymi aparatami (ojciec jego jest zamiłowanym fotografem). Podobnie Michał (2;1) przy oglądaniu książeczki pyta:

— *A jak kacuszki mówią?* Ojciec: „Taś, taś“.

— *A jak bociany?* Ojciec: „Kle, kle“.

— *A jak tatuś mówi?* Ojciec: „Tatuś mówi: Michałku kochany“.

Istotą opisu czynności jest tutaj onomatopeiczna demonstracja głosów wydawanych przez zwierzęta.

A oto kilka przykładów zdań podrzędnie złożonych z zaimkiem względnym *jak*:

Adaś 2;5 — *A ja się psyglądałem, jak on kroił.*

Michał 2;1 — *O sobie: Jak będzie więksi, to będzie papielosi palić.*

Jadwisia 1;9 — *Ja ci pokazuje, jak się lisiowa rysuje.*

Elżunia 2;5 — *Jak byłam malusienka, to ciocia psijechała.*

Obok zdań czasowych, w których *jak* znaczy 'gdy, kiedy', zaimek ten używany jest w zdaniach dopełnieniowych i wówczas jego znaczenie pokrywa się ze znaczeniem odpowiedniego zaimka przysłównego sposobu: *jak* w znaczeniu 'w jaki sposób'. Z dzienniczka Krzysia wynotowałam prócz tego szereg zdań dopełnieniowych, jak następuje:

Krzyś 2;8 — *Widzisz, jak scela samolot?* (bawi się samolotem).
Widzisz, jak z góji jedzie samolot? Widzisz, jak tejar przez most jedzie?

2;1 — *Widzisz, jak śpi?*

— *Nakłada sobie na palec 3 krążki: Popac, jak boli palusek.*

2;9 — *Zobac, jak ja sobie nózki gzeje.*

2;4 — *Zobac, jak ludzie jechają na samochodzie.*

2;5 — *Postuchaj, Ijenko, jak gjam na cymbałach.*

2;6 — *Popac, jak tańcom lalecki.*

We wszystkich tych wypowiedziach widać wyraźną tendencję dziecka do zwrócenia uwagi dorosłych na jego czynności i zabawy, widać chęć zainteresowania ich swoją osobą. Zdania tego rodzaju są więc typowym wyrazem szukania przez dziecko kontaktu społecznego, porozumienia z otoczeniem, przy czym chodzi tu nie tylko o bezpośrednie włączenie dorosłych do zabawy, choćby w roli obserwatora, ale też o podzielenie się z nimi obserwacjami, spostrzeżeniami i przeżyciami.

Jak występuje też w porównaniach jako spójnik łączący dwa człony porównania. W tej funkcji traci on swe znaczenie przysłówkowe, pozostaje tylko formalna rola łącznika, np.:

Hanka 1;9 — *Ejka biega jak ptasiek, leci Ejka jak ptasiek.*

Krzyś 2;11 — *A ty jak jes? Jak ta zaba polikiem 'policzkiem' (chodzi mu pewnie o ruszające się zuchwy).*

Basia 2;3 — Gdy ciotka froteruje podłogę: *Telesia jak pieś hau, hau, hau. Ja też jak pieś, jak pieś.*

Tylko wyjątkowo spotykamy u małych dzieci takie zaimkowe porównawcze przysłówki sposobu, jak *tak samo, inaczej, jakoś*, np.:

Krzyś 2;2 — Przymierza klocki, wyrównuje domek z klocków: *Popac, o tak. Nie tak. Inacej.*

Michał 2;3 — Do siebie: *Poladź siobie jakoś, sinećku.*

2;5 — *Wieś, to auto się nazivca sianowne auto. „A dlaczego?”
A tak jakoś.*

Przysłówki wartościujące

Do tej grupy zaliczam przysłówki takie, jak *dobrze, źle, ładnie, brzydko, grzecznie* itp., za pomocą których dziecko ocenia daną czynność lub stan, podobnie jak za pomocą analogicznych przymiotników ocenia przedmioty i zjawiska.

Dobrze występuje najczęściej w znaczeniu zgody na wykonanie nakazu czy polecenia dorosłych lub zapytania o aprobatę ze strony otoczenia, np.:

Hela 2;4 — *Dobzie, i owsiem, zlobię z psijemnością.*

Józio 2;4 — *Dobzie, to ja będę stać.*

Hanka 1;11 — *Telaż mamusia się psieśpi z Annunysiom, Annunysia tyż się psieśpi, dobrze?*

rzadziej — jako ocena czynności lub stanu, np.:

Elżunia 2;5 — *Patsiś, ci dobrze usite?*

Marychna 2;6 — *Mnie nie dobrze, niegodnie 'niewygodnie'.*

Krzyś 2;4 — *Tak dobrze jechało było jowejem.*

Michał 2;1 — Niesie mamie kolorowe ołówki: *To bukiet dla mamumy. Matka: „Dziękuję synkowi. Czy on pachnie?” Michał wacha: Dobzie pachnie, pyśnie pachnie.*

Treść, jaką nadaje dziecko przysłówkom *ładnie, ślicznie, grzecznie, brzydko, paskudnie* itp., zależy w głównej mierze od wychowawczego wpływu otoczenia. Dorosli używają tych określeń jako aprobaty lub dezaprobaty zachowania się dziecka, chcąc wytworzyć u niego podstawowe

nawyki przystosowania społecznego. Chwali się więc dziecko za ładnie zjedzony obiadek, ładnie umyte ręczki, gani się je za rozlaną zupę, w ogóle za wszelki nieporządek, płacziwość, nieposłuszeństwo itp. mówiąc, że to brzydko, nieładnie tak a tak robić. Dziecko włącza do swego słownika te określenia oceniając za pomocą przysłówków *ładnie*, *ślicznie* te wszystkie czynności, za które zyskało uznanie i pochwałę dorosłych i, przeciwnie, określając za pomocą przysłówków *brzydko*, *paskudnie*, *źle* takie zachowanie się, za które dziecko zostało skarczone, np.:

Hela 1;7 — *Nie kubaj noska, to bydko!*

2;4 — *Nie podpilaj sie, bo to brzydko, to tylko uliczniki sie podpilają!*

Maciuś 2;1 — *Dodo lannie spapa.*

Krzyś 2;11 — *Ja chce tu gzecnie zacekać na was w domu. Będę gzecnie cekać.*

Poza tym przysłówek *ładnie* służy dziecku do określania pewnych zjawisk czy sytuacji, które sprawiają mu przyjemność, lub też własnych czynności i wytworów, z których jest zadowolone, np.:

Krzyś 2;9 — *Jak ładnie chlapam się, widzisz, jak ładnie chlapam.*

Elżunia 2;4 — *Tam lannie, obażki na ścianie, a u nas tylko muchy.*

Krzyś 2;9 — *W kościele Mariackim: To ojgany tak gjąją lanie.*

Michał 2;2 — *Widziś, jak pięknie gja ladio.*

Trzy ostatnie wypowiedzi mają odcień pewnej oceny estetycznej.

U niektórych dzieci o bogatym słowniku spotykamy już w pierwszej połowie trzeciego roku życia znaczną ilość przysłówków wartościujących przejętych ze zwrotów i powiedzeń dorosłych. Tak np. Michał w wieku 2 lat i 2 miesięcy zna już 17 przysłówków tego typu: *chętnie*, *cudnie*, *dobrze*, *niedobrze*, *doskonale*, *fatalnie*, *grzecznie*, *ładnie*, *pysznie*, *porządnie*, *przyjemnie*, *pięknie*, *smutno*, *śmiesznie*, *wspaniale*, *wygodnie*, *wesoło*. Michał używa niektórych z tych wyrazów w specjalnym znaczeniu, różniącym się od znaczenia, w jakim używają ich zwykle dorośli. Przysłówek *smutno* wiąże się np. u niego z przeżyciem lęku, z sytuacją, w której czuje się osamotniony i boi się czegoś; szuka wtedy pomocy matki, gdyż pod jej opieką czuje się bezpiecznie:

Michał 2;2 — *Matka przygotowuje kąpiel w łazience. Michał bawi się wózkami w pokoju. Nagle głośno woła: Mamo, mamo! Matka biegnie zaniepokojona: „Co się stało, czego krzyczysz?“ Śmutno. Matka: „Smutno ci?“ Ziośtanie tu mama? Bo mi było śmutno, ułał kolej na mnie (usłyszał gwizd kolei i przeląkł się).*

A oto przykłady zastosowania kilku innych przysłówków wartościujących przez Michała:

- Michał 2;1 — Babcia spostrzegła na krześle kałużę. Michał wyjaśnia: *Zioścawila mama noćniciek na stołku i Michał wylał. Fatalnie. Fatalnie.* W rzeczywistości Michał zrobił siusiu do majtek i bardzo z tego powodu płakał.
- 2;1 — Matka: „Mama ci koguta narysuje“. *Nalysuj mi chętnie.*
— Zobaczył, że matka pisze: *Mama też jest w szkole. Uci się ciudnie. Ale uci się ciudnie. Ten chłopczyk też się uci. Mama też się ciudnie uci w szkole* (powtarza jeszcze kilkakrotnie wyraz cudnie w trakcie tej samej zabawy).
- 2;1 — Wkłada drewnianego konika do domku: *Będzie ci tam wygodnie? Aaa, wygodnie, zięciwiście.*

Przysłowki określające

Za pomocą określających przysłówków sposobu charakteryzuje dziecko bliżej przede wszystkim swe własne stany organiczne i samopoczuciowe lub też określa dokładniej własne i cudze działanie. Wypowiedzi te mają przeważnie charakter informujący, stwierdzający, choć nie brak też zdań rozkazujących (wypowiedzi wolicjonalnych). Źródłem tych przysłówków są wrażenia i spostrzeżenia zmysłowe. Należy podkreślić, że przysłowki tej grupy znane są i używane tylko przez niewielką ilość obserwowanych dzieci. Jedynie przysłowki *cicho* i *prędko* występują w słownikach większości dzieci.

Przejdziemy krótko poszczególne grupy określających przysłówków sposobu, analizując rodzaje ich zastosowania w kontekście wypowiedzi dzieci.

a) Temperatura

Kilkoro dzieci używa przysłówków *zimno*, *gorąco*, *ciepło*. Są one wyrazem wrażeń termicznych związanych ze stanem pogody i temperaturą na zewnątrz. Treść wypowiedzi dzieci, u których spotykamy te określenia, dotyczy najczęściej sposobu przystosowania się do danej temperatury (włożenia lub zdjęcia płaszczyka, kaftanika, przykrycia się lub odkrycia itp.), np.:

- Ela 1;9 — Kładzie misia i lalkę na kocyk: *Zimno* (zawija je w kocyk).
- Maciuś K. 2;0 — *Goląco Maciusiowi w płasciku* (zdejmuje). *Goląco Maciusiowi w spodniach* (zdejmuje spodnie). *Bo za goląco Maciusiowi. Maryni nie goląco. Maciusiowi goląco.*

- Hanka 2;0 — *Ja ubilę pallocik, bo zimno, tam wiatł cieka na mnie.*
 Krzyś 2;1 — *Sysiowi zimno bez pizamy.*
 — *Bez zimno kaftanika.*
 2;11 — *Zakjć cię, lalecko? Nie, ona ubjana w majtecki i sukienke, to jej ciepłó.*
 Bolek 2;4 — *Bez żakiecika lalka siedziála, zimno, przikjć. Nie zimno teraz.*

Następujące obserwacje z dziennika Basi U. wskazują na sposób, w jaki dziecko kojarzy nowy wyraz z pewną szczególną sytuacją, a następnie utrwała sobie to skojarzenie przez powtarzanie i stosuje dany wyraz po pewnym czasie w podobnej sytuacji przedmiotowej, uogólniając go w końcu na inne sytuacje.

- Basia 1;7,28 — Nad rzeką powiał silniejszy, ale ciepły wiatr. Basia skuliła się i mówi: *Ziuziu, ziuziu*. Matka mówi: „Nie jest ziuziu, to wiaterek, ciepły wiaterek“. Basia kuli się, przytula do matki: *Ziuziu to mamó, ziuziu*. Matka okrywa ją kocem.
- 1;8,0 — Basia bawi się w pokoju klockami, za oknem szumią drzewa, zerwał się silny wiatr. Biegnie do matki, tuli się: *Ziuziu, mamó, ziuziu*. Matka: „Przecież ci nie jest ziuziu, bõ jesteś w domu“. Basia pokazuje na okno: *Tam ziuziu, ziuziu*.
- 1;9,19 — Basia przysła boso do łazienki, matka: „Stań sobie na chodniczku, tu, bo tam jest zimno“. Basia stanęła na chodniku. Wysuwa jedną nóżkę na posadzkę i mówi: *Tu zimno*. Matka: „Tak, zimno, nie trzeba tutaj chodzić boso“. Basia cofa nóżkę na chodnik i pyta: *Nie tu zimno?* Matka: „Na chodniku nie zimno“. Basia znów wysuwa nóżkę na posadzkę i mówi: *Tu zimno*; cofa nóżkę na chodnik: *Nie tu zimno*.
- 1;10,0 — W łazience Basia wysuwa jedną nóżkę (bosą) na posadzkę i mówi: *Zimno, mamó*. Matka: „A kto ci pozwolił zdejmować pończochy i pantofle?“ Basia trzyma bosą nóżkę na posadzce: *Zimno, mamó?* Matka: „Weź tę nóżkę, bo tu zimno!“ Basia staje na chodniczku i pyta: *Nie tu zimno?*
- 1;10,1 — Basia zawija lalkę w szmatkę i mówi: *Paścit to, lalusiu, zimno*.
- 1;11,7 — Basia owija kocykiem lalkę: *Plytlije tolana, lalusiu, plytlyje?* Rozwija lalkę, pyta: *Nie zino, lalusiu, nie zino, plytlyć tolana?* ‘kolana’.

- 1;11,14 — Ojciec położył się po obiedzie na tapeczanie. Basia pyta: *Plytlyć tatusia, zino?* Ojciec: „Przykryj“. Basia: *Daj, mamó, toc!* (‘koc’).

Jak widzimy z powyższych obserwacji, Basia używa słowa *ziuziu* dla wyrażenia niemilego samopoczucia, w którym zlewa się wrażenie chłodu spowodowanego przez wiatr z jakimś bliżej nie określonym lękiem, niepokojem, co wywołuje potrzebę szukania ochrony u matki. *Ziuziu* nie jest więc równoznaczne z *zimno*; znaczenie tego słowa jest mniej wyraźne, bardziej mgliste, szersze niż znaczenie słowa *zimno*, którego Basia jeszcze wówczas nie używa. Spotykamy natomiast w tym okresie w jej słowniku obok *ziuziu* — *ziazia*, *ziaziu* w znaczeniu ‘boli’ (np. Basia 1;7,16 podnosi nóżkę i mówi: *Tu boli, ziazia*. Babcia ogląda nóżkę: „Oj, a co to się stało?“ Basia pokazuje paluszką nóżkę: *Tu ziazia*). Być może, że brzmieniowe podobieństwo tych dwóch określeń powoduje to, że Basia używając słowa *ziuziu* włącza w jego zakres znaczeniowy także jakąś część słowa *ziazia*; jakieś nieprzyjemne doznanie, skojarzone pierwotnie ze słowem *ziazia* zostaje przez nią wtórnie przeniesione na słowo *ziuziu*.

Następne przykłady dotyczące późniejszego o dwa miesiące okresu wskazują na zróżnicowanie się wrażenia zimna i tendencję do słownego nazwania tego stanu pozbawionego już charakteru przykrego przeżycia emocjonalnego. Basia kojarzy przysłówek *zimno* z określoną sytuacją — trzymaniem bosej nóżki na kamiennej posadzce i kontrastuje go z sytuacją odmienną — postawieniem nóżki na chodniku, wyrażając to za pomocą przeczenia *nie*: *Nie tu zimno*. W analogicznej sytuacji po upływie dwóch tygodni Basia stosuje to samo określenie wypowiadając je z intonacją pytania, szukając jakby potwierdzenia ze strony matki, że użyła go właściwie. Ostatnie trzy przykłady z zawijaniem lalki w szmatkę i przykrywaniem ojca wskazują na to, że Basia przyswoiła sobie już zupełnie poprawnie przysłówek *zimno*, a więc zróżnicowała i zarazem uogólniła jego znaczenie i umie zastosować go w odmiennych sytuacjach (np. w zabawie z lalką).

b) Barwa

Określenia *ciemno* (6 dzieci), *widno*, *jasno* (1 dziecko) związane są z obserwacją pogody lub pory dnia oraz z oświetleniem mieszkania, np.:

- Maciuś 1;11 — *Maciuś nie może zrobić, bo tak ciemno. Wszędzie ciemno. Maciek chce do ciemno. Maciek chce do tam* (nie było prądu elektrycznego, tylko lampa naftowa).
— *Nie zblądzi Maciuś, bo nie ciemno.*
Bolek 2;2 — *Paliś światło, widno.* (po zgaszeniu): *Temno.*
Ela 1;11 — *Patrzy w okno: Ciemno tam jeś, ciemno i śpać.*

- Krzyś 2;1 — *Cemno tejaz, jak lampa nie ma, gasła.*
— *Cemno jobi wiecojem.*

Występowanie określenia *ciemno* oraz brak przeciwstawnego określenia *jasno* w słowniku małych dzieci można wyjaśnić tym, że światło dzienne, jasność dnia jest czymś normalnym, stałym, czego dziecko nie wyodrębnia jako specjalnego tła, natomiast w porze zmierzchu, wieczorem zapala się lampy, następuje więc pewna zmiana, często nagle (przejsie od ciemności do światła). Poza tym dziecko zauważa kontrast między ciemnością na zewnątrz „na polu“ a jasnością w mieszkaniu. Oczekiwalibyśmy też w tym wieku wypowiedzi świadczących o emocjonalnym przeżywaniu ciemności; w dziennikach mowy badanych dzieci nie znalazłam jednak tego typu wypowiedzi; jest to prawdopodobnie świadomy wpływ wychowawczy dorosłych, którzy przeciwdziałają wytworzeniu się u dzieci lęku przed ciemnością. Ciekawe byłoby porównanie materiałów ze środowiska wiejskiego, gdzie kontrast między jasnością dnia a ciemnością wieczorów i nocy jest dużo głębszy niż w mieście.

e) Dźwięk

Cicho jest jednym z częściej używanych przez małe dzieci przysłówków sposobu. Znajdujemy go w słownikach 14 dzieci. Fakt ten można wytłumaczyć tym, że dorośli bardzo często zwracają się do dzieci z nakazem zachowania ciszy, a dzieci naśladują ich sposób wyrażania się, co widać w następujących przykładach:

- Hela 2;3 — Do małego braciszka: *Cicho bądź, Julku, bo mi wykrzyczysz dziuły wielkie w uszach!*
- Maciuś K. 2;0 — *Cicho, kaczo! Maciuś mówi do kaczkki, żeby była cicho.*
- Magdzia 2;2 — *Oj, nie tłuc się, tylko baw się tym cicho, Dodo!*
- Krzyś 2;4 — *Cicho, Ijenko, cicho, bo śpi klasnulek!*
- Basia 1;8 — Przykrywa lalkę szmatką: *Cisio, lala pi!* Przykłada paluszek do buzi, idzie do matki: *Mama cisio, lala pi!* (częsta zabawa Basi).

Określenie *cicho* występuje więc także u dzieci przy zabawie tematycznej w usypianie lalki, misia itp. Dzieci odtwarzają tu sytuacje z własnych przeżyć.

d) Tempo

Określenie szybkości przejawów jakiejś czynności wiąże się z działalnością ruchową dziecka, którego motoryka w 2 i 3 roku życia jest bardzo żywa i intensywna. Małe dziecko nie umie poza tym cierpliwie na coś czekać, ale spodziewa się zazwyczaj natychmiastowego spełnienia jego życzeń przez dorosłych. Ci ze swej strony przynaglają dziecko nie-

jednokrotnie do pośpiechu, szczególnie przy czynnościach takich, jak mycie, ubieranie, jedzenie, wykonywanych przez dziecko jeszcze niezręcznie i powoli, hamują natomiast jego zbyt szybkie ruchy w wypadkach, gdy grozi to dziecku upadkiem i potłuczeniem.

Przysłówek *prędko* występuje u 12 dzieci i służy przede wszystkim do określania szybkości czynności ruchowych, np.:

Krzyś 2;1 — *O, Stefcio leci. O, jaki psędziutko leci.*

2;4 — *Pjeciutko tak fikałam, wiesz?*

Bolek 2;6 — *Płędko klęciłem kluc, az spadł.*

Prędko występuje też w zdaniach rozkazujących w znaczeniu przywołania czyjejś czynności:

Basia 1;11 — *Szibko piniś, mamó, uziećkę, Basia ziupe je!*

Marychna 2;0 — *Mamo, odź tam płędko!*

Hela 1;5 — *Daj pędko kolaliki!*

Jasio 1;7 — *Przychodzi ze spaceru, woła: A-a pemko! biegnie do kuchni, gdzie matka przyrządza mu jedzenie: Mama, papa pemko!*

Krzyś 2;4 — *Ciociu Tolu, psynieś kawusi pjeciutko, bo taka jestem napita! 'spragniony'.*

Rzadziej występują przysłowki *powoli, pomalu* dla określenia czynności wykonywanych ostrożnie, uważnie, z namysłem, np.:

Maciś 2;2 — *Mamusia powiedziała, żeby Doda papala powoli.*

Hanka 2;2 — *Ja pomaleńku chodzę, żeby nie pogniecić (rozsypanych po ziemi koralików).*

Michał 2;1 — *Podrzuca pieska. Ojciec: „Uważaj, żeby z łóżka nie wyleciał ten piesek“. Nie. Będzie powolutku wylatywał.*

Basia 1;11 — *Noziem malutu idzie Basia 'z nożem pomalu'.*

e) Siła (natężenie) i ciężar

Przysłowki *mocno, lekko, ciężko, słabo* występują rzadko w słownikach dzieci w 2 i 3 roku życia. Za pomocą przysłowka *mocno* określają dzieci czynności, które wymagają użycia pewnej siły fizycznej, napięcia mięśniowego, np.:

Krzyś 2;8 — *O torebce: Zamknęło się mocno i nie mogłam otworzyć.*

2;11 — *Nie może odkręcić śruby: Oj, tak mocno wsadzona.*

Hela 2;5 — *Ja musę wybić Bulusia kijem tak mocno, mocno.*

Michał 2;0 — *Rysuje wiecznym piórem matki, która zwraca mu uwagę, żeby nie zepsuł. Ja nie zia mocno łobię bat (rysuje). Tak cichutko.*

2;1 — *Szyje: Leciutko się uklądam. Ale nie bolało. Matka: „To dobrze“. A jak mocno? Matka: „To bardzo boli“.*

Michał przeciwstawia więc dwa określenia *mocno* i *leciutko*, a w znaczeniu tego ostatniego używa też przysłówka *eichutko*. Wyrazom *leciutko*, *eichutko* Michał nadaje tę samą treść, używając ich zamiennie, co widać wyraźnie na następującym przykładzie (2;1):

Michał — *Skończyła mama?* (szyć). Matka: „Nie“.

Michał — *Powiedz: bo nie.* Matka: „Dlaczego mam mówić: bo nie?“

Michał — *Tak sobie mówisz. Bo nie — tak leciutko mówisz, nie tak głośno mówisz: bo nie.*

U innych dzieci również przysłówek *mocno* odnosi się do określenia natężenia zjawisk akustycznych:

Bolek 2;6 — *Mama wstała, mocno mówić?* 'głośno można mówić'.

Krzyś 2;7 — *Nie wejdzimy do pajowozu, bo on mocno tjabi.*

— *Boi się chwycić tego kajabinu. Jak gja mocno, tak bu, bu, bu.*

Przysłówki *mocno*, *slabo*, *lekkio* są zbliżone znaczeniowo do grupy przysłówek stopnia, ponieważ do treści tych przysłówek należy m. in. wyrażanie stopnia natężenia, siły jakiegoś procesu, przejawu, stanu. Ten odcień znaczeniowy występuje niemal we wszystkich kontekstach wypowiedzi dzieci.

Przysłówek *ciężko* używany jest, podobnie jak niekiedy *mocno*, dla określenia czynności, które wymagają wysiłku fizycznego ze strony dziecka, np.:

Krzyś 2;1 — *Ukoję sobie chleba tosę, ciężko ukoić.*

— *Ciężko tsymać* (garnek z mlekiem).

Na tle tego poczucia pewnego wysiłku i trudu wkładanego w niektóre czynności Krzyś urządza sobie rodzaj zabawy „słownikowej“ na przechadzce, mówiąc:

Ciężko chodzić tak. Tutaj ciężko tak chodzić... Ciężko chodzić po kamykach. Ciężko wciąż, ciężko kamyk. Ciężko zanieść do mamusi... Ciężko chodzić. Ciężko można chodzić tak. Wejść ciężko tutaj też. Wezmę kamyk, ciężko wziąć... Ciężko tak zucić piłkę... Ciężko tutaj chodzić i skakać ciężko.

f) Inne przysłówki sposobu

Inne przysłówki sposobu występują tylko wyjątkowo w słownikach dzieci w 2 i 3 roku życia.

Nabywanie takich przysłówek, jak, *mokro*, *sucho*, *czysto*, *brudno* łączy się z utrwalaniem nawyków porządku i czystości. Pod wpływem napomnień i nakazów dorosłych dzieci uczą się powoli wyodrębnić i określać słownie pewne sytuacje i stany, w których obowiązuje je odpowiednie zachowanie się.

Np. Basia (1;9,24) stoi z matką przed drzwiami, do których zadzwoniły. Basia pokazuje na schody i mówi: *Tu siedź Basia?* Matka: „Nie, tu nie siedź, bo tu brudno“. Basia wychodzi na drugi stopień i pyta: *Tu siedź?* Matka: „Nie, tu nie siedź, tu też brudno“. Basia wychodzi na następny stopień i pyta: *Nie tu bludno?* Matka mówi, że wszędzie brudno.

Następuje tu skojarzenie słowa *brudno* z wyglądem niezbyt czysto utrzymanej klatki schodowej i zakazem siadania na schodach. Stworzono zatem wychowawczo przesłankę do repulsywnej reakcji dziecka w sytuacjach podobnych na hasło *brudno*.

Kilkoro dzieci zna przysłówkę *boso*, np.:

Bolek 2;4 — *Bosio posied pać* 'spać'. *Można bosio chodzić?*

Marychna 2;3 — *A ty, tata, bosio? Ja buty* (przyniosę taciowi).

Krzyś 2;1 — *Nie można tak chodzić boso, Stefciu, bo zaziębis*.

Przysłówki *grubo, cienko* odnoszą się u Władka, Maciusia i Michała do oznaczania wysokości tonu głosu:

Maciuś 2;1 — Basia: „Maciusiu, grubo śpiewaj“. *Nie może Maciuś grubo, bo musi cienko*.

Michał 2;5 — O kocie: *Tak cieniutko piści: pii*.

Władek 2;6 — *Hau, hau, grubo helbatki*.

Michał zna poza tym przysłówki *głęboko, szeroko*, których używa na oznaczenie przestronnej i obszernej przestrzeni:

Michał 2;1 — Chce sięść w oknie, którego zewnętrzne szyby są zamknięte, a wewnętrzne otwarte. Matka nie pozwala. Michał pokazuje rączką framugę okienną: *Ale tam, tam głęboko. Tam jest głęboko, tam*.

2;3 — *Mamo, ustaw ładnie, sieloko koć*.

Niezupełnie jasno rozumie Michał znaczenie przysłówka *ślisko*:

Michał 2;1 — Biega naokoło stołu. Matka pyta: „Czy ci, Michałku, nie ślisko w tych sandałkach?“ *Tłochę nie ślisko, ale dużo też nie ślisko*.

W słowniku Krzysia znajdujemy poza tym przysłówki *ciasno* i *twardo* w następujących kontekstach:

Krzyś 2;2 — *Jak ciasno tutaj, chyba po nogach chodziłam*.

2;3 — *Idź na swoje* (miejsce), *bo tu ciasno kło mnie*.

2;2 — *Nie mogę spać na łóżku, bo twajdo tak*.

W 2 i 3 roku życia pojawia się też u kilkorga dzieci przysłówki *razem*. Oznacza on, że dana czynność wykonywana jest przez dziecko wspólnie z inną osobą, np.:

Józio 1;10 — *Józio lazem idzie.*

Hanka 2;6 — *Chodź, moja kolezianko, pójdziemy lazem na śpaciel do lasu.*

Krzyś 3;0 — *Cekamy na mamusie, zeby pójść jazem na Sopena.*

Razem może też wyrażać potrzebę kontaktu, szukania opieki i ochrony u dorosłych, np.:

Bronek 1;9 — *Mamusiu, siada Inuś klana ('na kolana') pisiać lazem.*

Krzyś 2;3 — *Boję myski, chodź no, Wadku, będziemy jazem spać.*

Przeciwstawne do *razem* określenie *osobno* znalazłam jedynie u Michała (2;6), który oznajmia, gdy zauważył, że mama kupiła sobie trampki: *Mama ma trrampki i tatuś ma trrampki. Osiobno kazdy ma trrampki. Dłaciego?*

Zupełnie wyjątkowo pojawiają się w słownikach małych dzieci przysłówki sposobu o treści bardziej abstrakcyjnej, nie powiązane bezpośrednio z wrażeniami zmysłowymi, np.:

Ewusia 2;5 — *Tato dał pińc zote i powiedział, ze to dogo, ze ni ma tyle piniondz.*

Michał 2;0 — *Ogląda papierośnicę ojca i próbuje ją otworzyć. Wysiła się i mówi: To łatwo, łatwo (co ma oznaczać prawdopodobnie 'trudno').*

Nie wiadomo, z jakim stopniem zrozumienia Ewa powtarza powiedzenie ojca. W drugim przykładzie Michał miesza określenia *łatwo* i *trudno*, łączy je z wysiłkiem fizycznym.

Reasumując: przysłówki sposobu oznaczające rozmaite właściwości czynności i stanów, tj. określające dokładniej, jak się coś dzieje i jak trzeba działać, wchodzą do słownika dziecka stosunkowo późno, w 2 i 3 roku życia jest ich jeszcze niewiele, a ich znaczenie jest niekiedy zbyt szerokie albo na odwrót, zacieśnione lub też niewłaściwe. Niektóre przysłówki używane są zamiennie (np. *łatwo* — *trudno*, *lekkko* — *cicho*). Należy podkreślić u dzieci przewagę przysłówek wartościujących (*dobrze*, *ładnie*) nad określającymi, spośród których większości dzieci badanych znane są jedynie przysłówki dotyczące szybkości procesów (*prędko*) oraz zjawisk akustycznych (*cicho*). Wczesne występowanie przysłówek wartościujących wiąże się z tym, że ocena rzeczy i faktów oraz postępowania i czynów jest podstawowym czynnikiem orientacji w rzeczywistości, co podkreśla m. in. silnie Pawłow w swej nauce o tzw. dodatnich lub ujemnych (pro- lub repulsywnych) reakcjach organizmu na bodźce dla niego korzystne lub szkodliwe. Dziecko używa przysłówek wartościujących za przykładem dorosłych, którzy stosują bardziej czy mniej świadomie cały system

nakazów i zakazów mający na celu wpojenie dziecku nawyków ułatwiających przystosowanie społeczne. Niektóre przysłówki wartościujące są też wyrazem pewnych stanów emocjonalnych (*przyjemnie, smutno* itp.). Zaimek przysłowny *tak* zastępuje u dzieci w tym wieku właściwe przysłówki sposobu i wskazuje ogólnikowo sposób wykonania danej czynności lub podkreśla treści wyrażone przez czasowniki.

D. KATEGORIA STOPNIA, MIARY I ILOŚCI

Wyrazy	ilość dzieci, w których mowie występuje dany wyraz	
	do 2;0	do 2;5
<i>tyle</i>	3	4
<i>ile</i>	1	2
<i>bardzo</i>	10	14
<i>dużo</i>	10	12
<i>więcej, trochę</i>	5	8
<i>dość (dosyć)</i>	5	6
<i>wcale</i>	5	5
<i>mało</i>	4	6
<i>niedużo</i>	2	3
<i>strasznie, okropnie</i>	1	2
<i>ogromnie, odrobine</i>	1	1

Charakterystyczną cechą przysłówek stopnia, miary i ilości jest to, że określają one nie tylko czynności i stany, ale też inne właściwości; twierdzenie, że przysłówek jest częścią mowy określającą cechę, odnosi się przede wszystkim do tej grupy przysłówek⁴⁴.

Zaimki przysłowne *tyle* — *ile* wskazują w najogólniejszy sposób jakąś nie określoną bliżej ilość. Zaimek *ile* nie pojawia się przy tym jeszcze w swej funkcji pytajnej, ale spotykamy go w zdaniach wykrzyknikowych, np.:

Krzyś 2;1 — Ustawia zabawki: *Popać ile, ile! Pięć!*
2;10 — *O, ile żółdzi!*

Tyle zastępuje przede wszystkim przysłówki *dużo, wiele*, np.:

Krzyś 2;4 — *Chodźmy do sklepu, chodźmy, tam ciasteczek jest tyle!*
2;7 — *Tam mam tyle kamyczków, dużo mam (w kieszeni).*
— *Tam tyle miejsca.*
— *Tatusiu, mam tyle tejaż joboty, wiesz?*

⁴⁴ A. Mirowicz, *Przysłówki przy liczebnikach, zaimkach i rzeczownikach*, Język Polski, t. XXVII, 1947, s. 166—167.

Przysłówka stopnia *bardzo* używają małe dzieci przeważnie w wypowiedziach typu emocjonalnego, podkreślając za jego pomocą siłę i natężenie przeżywanych emocji czy to dodatnich (tkliwość, czułość w stosunku do najbliższych), czy też ujemnych (lęk, strach, ból). Świadczą o tym następujące przykłady wybrane spośród wielu podobnych:

Jadwisia 1;8 — *Ubię mamę balu 'bardzo'.*

Hela 2;2 — *Helcia kocha Julecka (braciszka), baldzo kocha, śliczny nas, kochany Julecek.*

Maciuś 2;1 — O sobie: *Boi się bajdzio.*

Ewusia 2;1 — *Usia padia tiu (ze) schodów, mama japała 'złapała' Usie, pakala bajdzio, boli gówka Usie.*

Krzyś 2;4 — *Bajdzio mi się podoba ten fiatek, bajdzio.*

Prócz tego spotykamy przysłówek *bardzo* u małych dzieci w zwrotach uprzejmościowych „proszę bardzo“, „dziękuję bardzo“ oraz przy przymiotnikach i przysłówkach jako określenie wyższego stopnia natężenia cechy, np.:

Krzyś 2;8 — Ogląda obrazki: *Śmieszny ten pan. Ten to śmieszny bajdzio.*

Michał 2;4 — Babcia mówi do niego: „Gorzka ta herbata, nie będzie ci smakować“. *Ale nie tak baldzio gośka, nie tak baldzio jak u taty.*

Michał 2;1 — *Ja jestem baldzio duzi.* Matka: „Jaki?“ *Baldzio duzi i baldzio miły.*

Interesujące są przykłady następujące:

Michał 2;1 — Wrócił ze spaceru, nie zdjawszy butów wylazi na łóżko babci. Babcia: „Jakie ty masz buty?“ *Oklopliwie.*
Babcia: „Co to znaczy?“ *Takie sobie baldzio.*

2;3 — *Koń kopnął wóz. Dam mu baldzio klapsia, bo ziępsiul wóz.*

Następuje tu jakby usamodzielnienie słowa *bardzo*, oderwanie go od przymiotnika, który bliżej określa. Zresztą Michał w ogóle używa wyrażenia „tak sobie“, gdy nie chce czy nie umie odpowiedzieć na zadane mu pytanie.

W znaczeniu przysłówek stopnia występują też wyrazy *strasznie*, *okropnie*, *ogromnie*, za pomocą których dziecko chce wyrazić duże natężenie emocji, siłę przeżycia, czy też dane przeżycie jest niekoniernie nadzwyczaj silne, ale dziecko mówi o nim z właściwą sobie przesadą. Na przykład:

Magdzia 2;2 — *Strasznie kocha mamusię dziecko?*

Hela 2;3 — *Ploszę nie zabiłać lalečki, boby Hela tak okloplnie plakala.*

- Michał 2;0 — *Stłaśnie Michał lyał 'ryczał'.*
 2;1 — *Tak fikałem, ogromnie się udezilem.*
 Krzys 2;10 — *O, jak mi się chce spać stjaśnie.*

Za pomocą przysłówków *dużo* — *mało* dzieci określają w ogólnikowy sposób ilość przedmiotów, przy czym miarą ilości jest w tym okresie chwilowa, aktualna potrzeba dziecka. Dziecko domaga się więc większej porcji jedzenia lub, na odwrót, protestuje, gdy nie jest głodne, a dorośli zmuszają je do jedzenia, np.:

- Hanka 1;6 — *Matusiu, daj duja 'dużo' papu Annuny.*
 Ewusia 2;0 — *Josiu, daj patelkę, mama mazi 'smaży' jajeczko ja 'dla' Usi, duzio, duzio.*
 Michał 2;1 — *Ja lubię fasolkę. Tam mało dla Michała fasiołków.*
 Krzys 2;4 — *Nie dawaj mi, Sabina, bo za duzo, bo bzuch boli tak.*
 Hela 2;4 — *Mamusiu, daj mi mięseczka, ale tak malutko, boby dziecko zacholowało i by musiał przychodzić pan doktół do dziecka.*

Dużo czy *mało* może też odnosić się do określenia zbioru przedmiotów jednorodnych czy różnorodnych lub do zbioru osób, np.:

- Jurek 1;7 — *Zbiera kwiatki: Mamusku kaki, tiatki duzio maś.*
 Magdzia 2;2 — *Opowiada o wrażeniach z odwiedzin: Tam było dużo różnego, lalka, moja dziecinka, książka była, cukielki.*
 Basia 2;4 — *Klepie 'w sklepie' siom duzio, duzio egalków.*

Użycie stopnia wyższego przysłowka *więcej* wymaga niekiedy czynności porównywania zbiorów, np.:

- Maciek 2;0 — *Tu jest więcej klocków (w stosunku do ilości klocków, jaką bawił się poprzednio, w innym miejscu).*
 Krzys 2;10 — *Ale gdzie więcej żołnierzyków, ja się pytam?*

W innych wypadkach za pomocą słowa *więcej* dziecko wyraża chęć otrzymania ponownie pożądanego przedmiotu (np. dodatkowej porcji jedzenia czy też kontynuowania zabawy), np.:

- Rafał 1;10 — *Jeście więci daj.*
 — *Jeście więci, jeście wdwa, ćtely daj.*
 Ela 1;9 — *Smaruje papier. Matka: „Już nie maluj, Eluniu“.*
 Wienci, mamusiu.

Zastosowanie przysłówków *trochę*, *troszeczkę*, *odrobine* jest nie tylko określaniem pewnej ilości (*trochę* w znaczeniu *niedużo*, *niewiele*), ale wydzielaniem jakiejś części z całości (*trochę* to tyle, co *nie wszystko*). Przysłowki te spotykamy u dzieci często w wypowiedziach wolicjonalnych,

przy czym dziecku chodzi albo o zaspokojenie potrzeb biologicznych (jedzenie), albo też o pomoc dorosłych w wykonaniu jakiejś czynności, z którą nie może dać sobie rady, np.:

- a) Hela 1;5 — *Ecie toskę wody.*
 Bronek 1;10 — *Zim 'zjem' toskę.*
 Krzyś 2;1 — *Nalej mi toskę kawy.*
 Bolek 2;3 — *Piwa łoszczekę, niedużo, łoszczekę.*
- b) Krzyś 2;3 — *Pomóż toskę usiąść* (chce, żeby go podsadzić na szafkę).
 2;11 — *Otwórz mi tjochę, to ja sobie sam pomogę* (chodzi o zamek błyskawiczny).

W wypowiedziach oznajmujących przysłówek *trochę* używany jest w obszernej skali znaczeniowej. Wyraża on:

- a) wydzieloną część z całości, np.:
- Krzyś 2;4 — *Dalem dzieciom tjochę piasku.*
 2;1 — *Ujwałam toskę słomy.*
 Michał 2;0 — *Stoi na krześle przy biurku. Chce się bawić tam z babcią. Posuwa się i robi miejsce na krześle: Odlobinkę tu siądz, babciuniu 'zajmij nie całe, ale część krzesła'.*
- b) stan niezupełnie określony, np.:
- Maciuś K. 1;11 — *Przechyliła się korba od maszynki. Maciuś się uchylił tak, że go nie uderzyła: Uderzył się Maciuś. Nie uderzył się Maciuś. Tłoskę uderzył się Maciuś.*
 Michał 2;0 — *Ja jestem duzia. Babcia: „Nie, jesteś jeszcze malutki“. Ja jestem tlochę malutki, a duzio duzi.*

c) niewielki stopień natężenia cechy, czynności, stanu, np.:

- Krzyś 2;7 — *Tjoskę kościół bjudny.*
 Basia 2;4 — *Tłoskę polalam, to nie, ischnie pędziutko.*

d) czynność wykonywaną przez jakiś niedługi okres czasu, np.:

- Ela 1;11 — *Tłosieckę biegamy.*
 Michał 2;1 — *Pomaluje tłoskę, filkę, a potem oddam wam.*
 Basia 2;2 — *Ziałaś pójdę. Misiu psieśni się tłosieckę. Niedugo, tłosieckę.*

Przysłówek *wcale* używany jest w zdaniach przeczących dla podkreślenia negacji; u dzieci jest on też często wyrazem uporu i przekory, kategorycznej odmowy, sprzeciwu czy nieposłuszeństwa, np.:

- Józio 2;1 — *Wciale nie!*

Krzyś 2;2 — *Nie chcę wcale klocków.*

2;5 — *Nie dawaj mi jajka wcale, bo będę cholował.*

Wcale może też oznaczać to samo co *zupełnie, całkiem*, np.:

Krzyś 2;2 — *Otwiera rozkładane jajko: Popac! Otwarte jajko, wcale jajka nie ma tu. Nie ma wcale, nie ma wszystkie.*

2;4 — *Zacelowałam już samochoda i nie będzie wcale już.*

2;8 — *Nie jedzie, wcale nie jedzie ten pociąg.*

Krzyś podkreśla więc za pomocą przysłówka *wcale*, że w wyniku danej czynności pewien stan uległ zupełnej zmianie, jakiemuś nagłemu przekształceniu (dwa pierwsze przykłady). Ostatnia wypowiedź podkreśla stan przedmiotu, o którym mowa.

Wcale może też uwydatniać pewne stany emocjonalne, np.:

Krzyś 2;10 — *Wcale się nie boję masynki.*

2;4 — *Nie lubię muzyka, wcale nie lubię muzyka.*

Jak widzimy, przysłówki stopnia, miary i ilości umożliwiają dziecku zarówno globalne określenie ilości, jak i dokładniejsze scharakteryzowanie pewnych właściwości i stanów pod względem ich natężenia. Wprowadzenie tych przysłówek do słownika dziecka stanowi podstawę do późniejszego szeregowania i porządkowania zjawisk, a również do stopniowania rozmaitych cech, a więc do coraz lepszego i dokładniejszego ich różnicowania.

E. KATEGORIA ZAKRESU

Pokrewne co do funkcji i znaczenia przysłówkom stopnia, miary i ilości, a niekiedy przysłówkom czasowym, są przysłówki zakresu: *jeszcze, także, tylko, w dodatku, włącznie* itp., które można by również nazwać sytuantami, jak to proponuje S. Jodłowski⁴⁵, ponieważ sytuują one treść wypowiedzi na tle danej sytuacji, bez jej określania czy waloryzowania. Niektóre z tych przysłówek pojawiają się już w słownikach dzieci dwu- i trzy letnich, co obrazuje poniższa tabela:

Wyrazy	ilość dzieci, w których mowie występuje dany wyraz	
	do 2;0	do 2;5
<i>jeszcze</i>	15	19
<i>także, też</i>	10	12
<i>tylko</i>	8	10

⁴⁵ S. Jodłowski, *O przysłówkach, partykulach i im pokrewnych częściach mowy*, Język Polski, t. XII, 1953, s. 103—106.

Charakterystyczne dla dziecięcego sposobu mówienia jest częste stosowanie przysłowka *jeszcze* w najrozmaitszych kontekstach i odcieniach znaczeniowych. W zdaniach woliejonalnych *jeszcze* ma znaczenie analogiczne do *więcej*, np.:

Hanka 1;4 — Zażywając lekarstwo, które jej smakuje: *Ecie daj.*

Elżunia 1;9 — *Cie papu, ecie posie.*

Michał 2;1 — *Jescie mi daj picia pić.*

Maciuś 2;2 — *Plose jescie klusecków.*

Poza tym dziecko używa przysłowka *jeszcze* domagając się dalszego ciągu jakiejś akcji lub też ów dalszy ciąg planując i zapowiadając. Dotyczy to nie tylko kontynuowania tej samej czynności, ale i uzupełniania jednych czynności przez drugie, czy też po prostu następstwa w czasie różnych czynności, np.:

1. Domaganie się kontynuowania czynności zakończonej lub powtórzenia:

Maciuś K. 2;0 — *I jescie laz o blocie* (opowiedzieć bajkę).

Julek 2;1 — *Jesle mamusiu pucu-pucu* 'śpiewać lupu-cupu'.

Ela 1;11 — *Ziuciaj jesie* (piłkę).

2. Zapowiedź kontynuowania tej samej czynności zabawowej:

Jadwisia 1;10 — *Babko, ciekajcie, ecie elo klocek dam, ecie bla* 'jeszcze jeden, jeszcze dwa klocki'.

3. Zapowiedź cyklu czynności, które mają bezpośrednio po sobie nastąpić:

Jadwisia 1;8 — *Ecie dam buzi babki, ecie ekusie* 'rączkę', *ecie dugą, ecie pocaluje.*

4. Zapowiedź powtórzenia czynności rzutowana w nieokreśloną przyszłość:

Magdzia 2;3 — *Ja jescie kiedyś tam psyjdę do was.*

5. Zapowiedź uzupełnienia jakiejś czynności:

Michał 2;1 — Rysuje: *Tu chłopciek idzie. Jescie mu nalysio-*
wamy nózki.

Ela 2;0 — Rysuje: *Jesie tu, jesie tu gowę.*

Krzyś 2;11 — *O, jaki dom duzy. Tseba mu jescie komin zbudować.*

Przysłówek *jeszcze* wyraża również, że dana czynność trwa w dalszym ciągu, np.:

Michał 2;0 — Siostra: „Kuku, Michał, kuku!“ *Nie kukaj do Mi-*
chała, bo Michał jescie śpi.

Przysłówek *jeszcze* w połączeniu z przeczeniem *nie* (*jeszcze nie*) wyraża, że dana czynność nie nastąpiła, ale niewątpliwie nastąpi, np.:

Michał 2;5 — *Jeście go tam nie ma, dopiero włazi* (drewniane prosiątko).

Maciuś 2;5 — *Mamusia jesce nie kupiła bicia 'kija'. Powiedziała, że kupi bicie.*

Jadwisia 2;2 — *Jesce galdziolko mi tatuś nie pędzował.*

U Maciusia zaakcentowane jest to przez zdanie wyjaśniające: *powiedziała, że kupi bicie. Jeszcze nie* określa również, że dana czynność nie została zakończona, np.:

Michał 2;0 — Matka: „Bo coś tam narysował?“ *Jeście nie naly-siowałam, jeście nie dla mamusi.*

2;1 — Matka chce go zdjąć z nocnika, pyta: „Czy może już zrobileś?“ *Jeście nie już. Skądzieby było już?*

U Michała, który jest wyjątkowo rozwiniętym dzieckiem, spotykamy też pierwsze pytania *co jeszcze?* świadczące o tym, że dziecko chce dowiedzieć się o tym, co je interesuje, rozszerzyć zakres swych wiadomości: Michał (2;1) przypomina sobie bajkę o grzecznym koniku i pyta: *I cio jeście mu żłobił?* Matka: „Kto?“

Michał — *Pam.* Matka: „Komu?“

Michał — *Konikowi.* Matka: „Pogłaskał go“.

Michał — *I cio jeście?* Matka: „Postawił go w kącie, żeby odpoczał“.

Michał — *I cio jeście mu żłobił?* Matka: „Dał mu cukru“.

Michał — *I cio jeście?* Matka: „Dał mu wody“.

Michał — *I cio jeście?* Matka: „Powiedział mu pan dobranoc i poszedł spać“.

Michał — *Do ciego pan posied spać?* Matka: „Do swojego domku“.

Matka daje tu odpowiedzi krótkie i lakoniczne. Nie zadowolają one Michała, który zna bajkę o koniku i pamięta, że jej treść była bogatsza i pełniejsza. Dlatego pyta *co jeszcze* chcąc wydobyć ód matki wszystkie interesujące go szczegóły historii o koniku.

Jak widzimy, przysłówek *jeszcze* ma u małych dzieci odcień bądź to ilościowy (*jeszcze* w znaczeniu 'chcę więcej czegoś, więcej niż dostałem'), bądź też czasowy ('chcę dalej się bawić, zrobię zaraz lub później to czy tamto, nie skończyłem jeszcze'). Chodzi jednak zawsze o zwiększenie zakresu danej czynności, o wybieganie myśli dziecka poza bieżącą chwilę i sytuację.

Przysłówek *jeszcze* jest przeciwstawieniem do przysłówka *już*. Oba te wyrazy oznaczają bowiem nie tyle miarę czasu, co kierunek i lokalizację procesu w czasie: wyraz *już* — stadium po rozpoczęciu lub zakończeniu procesu, zaś wyraz *jeszcze* — stadium przed jego rozpoczęciem lub zakończeniem.

Za pomocą przysłowka *też, także* dziecko wyraża najczęściej chęć włączenia się w jakąś czynność lub stan, chęć osobistego udziału w jakimś działaniu, np.:

Rafał 1;10 — *Ja też cie idzie 'iść'.*

Michał 2;1 — Anulka: „Mamusiu, ja chcę już wstawać“. *Ja też kcię wstawać na nóżki, na pantofelki.*

Hanka 2;2 — *Maciek będzie fikował koziołkami, ja tyż żłobię koziołek.*

Maciuś 2;5 — *Dodo też będzie mył z mamusią.*

Czasem jest to chęć zaangażowania do danej czynności osób z najbliższego otoczenia:

Hanka 1;11 — *Telaż mamusia się piesiępi z Annunysiom, Annunysia tyż się piesiępi, dobrze?*

Hela 1;3 — *Mama, tyż pać.*

W innych wypowiedziach o charakterze stwierdzającym *też* pełni funkcję spójnika, zbliżonego znaczeniem do *i*, np.:

Hanka 1;6 — Widząc, że wszedł ojciec i wujek: *Tatusiek i wujek tyż.*

Ela 1;10 — Bawi się guzikami. *Tatus też guziki ma, tatuś ma, mamusia też, babcia też ma, uciu też... guziki tu ma (pokazuje).*

Krzyś 2;2 — *Nie ma filmu w pudełeczku, nie ma wcale. Bierze inne pudełko: Nie ma filmu też tu. Tu też ni ma. Puste jest, zobac.*

Połowa dzieci badanych zna przysłówek *tylko*. W przeciwieństwie do poprzednich przysłówek zakresu, które pełniły funkcję „włączającą“, *tylko* pełni funkcję „ograniczającą“, podkreśla granice zasięgu danej czynności, ogranicza jej zakres, np.:

Magdzia 1;11 — *Ja tak tylko dla Bolusia obielam śliwkę.*

Hela 1;10 — *Kominiaż nić żłobi dziecku, kominiaż tylko ciści piecie, zieby się ślicnie paliło w piecu.*

Jurek 2;5 — *Chodź patsić na laśko 'żelazko', tylko patsić.*

Krzyś 2;7 — Gryzie żołędzie. Ojciec: „Tego się nie gryzie“. *Ja tylko tak obgiziam.*

Obok znaczenia ograniczającego zakres działania wyraz *tylko* spełnia równocześnie rolę podkreślającą, uwydatniającą pewne treści wyrażone czasownikiem. Już sam fakt, że za pomocą wyrazu *tylko* wylacza się jakąś część z całości, jakąś jedną stronę czynności — powoduje wysunięcie na pierwszy plan, uwydatnienie tej właśnie wylaczonej strony czy części zjawiska lub procesu, np.:

Krzyś 2;7 — Układa klocki: *Tylko małe wszystkie są. Są tylko małe.* *Nie zjobiłem tylko ławeczkę.*

2;3 — *Tylko wysypię do gajnuska 60 fasolek.*

Michał 2;0 — Chce, żeby mu opowiadać. Matka mówi, że zaraz będzie obiad: *Na filiżkę tylko.*

Krzyś, oddziela więc ze zbioru klocków do układania ławeczki małe klocki, podkreślając, że zbuduje z nich jedynie ławeczkę i nie więcej. Jest to ograniczenie tworzywa pod względem jakości, a zarazem ilości, małe klocki to część wszystkich klocków, jakie Krzyś ma do dyspozycji. W drugim przykładzie Krzyś wyłącza pewną określoną ilość fasolek, jaką ma zamiar wsypać do garnuszka. Michał wiedząc, że przy obiedzie matka nie może mu opowiadać bajki, będąc zajęta czym innym, ogranicza swoje życzenie do małego odcinka czasowego — chwili. Gdybyśmy z powyższych wypowiedzi usunęli przysłówek *tylko*, nie pozbawilibyśmy ich przez to sensu, ale ujęlibyśmy wiele z jasności i wyrazistości, której nabierają wskutek zastosowania przysłówka *tylko* ograniczającego i podkreślającego zakres działania wykonywanego w danej sytuacji, a więc sytuującego jej tło.

Podkreślający charakter przysłówka *tylko* występuje jeszcze wyraźniej przy pewnych nakazach i zakazach, np.:

Krzyś 2;8 — Ojciec stawia butelki na stole: *Tylko nie stłuc.*

2;6 — *Tylko nie zjedz mi wszystkich chleb.*

2;2 — *Tylko otwórz, będzie styk* (aparatus fotograficzny).

2;9 — *Tylko polizaj, jaki tu w siodku smacek.*

Dziecko przewidując skutek czynności ostrzega przed nim i hamuje wykonanie lub też do niego zachęca.

Tylko może pełnić również funkcję spójnika w obrębie jednego zdania lub spójnika łączącego dwa zdania (rzadziej). Przysłówkowe jego znaczenie jest wówczas zatarte, chociaż niekiedy można odczuć jakąś jego pozostałość, np.:

Michał 2;0 — Na pytanie matki: „A Michał pierogi lubi?“ *Też lubi. Ż małem lubi pietogi. Nie ż małem, tylko ż mal-moladą. Nie, tylko ż owockiem. Ż ozinami.*

Ela 1;11 — Matka uderzyła ją niechcący pileczką. *Nie pileczką bić, tylko pasiem.*

Krzyś 2;7 — *To nie zabawecki, tylko śjubki.*

Wyraz *tylko* zastępuje tu wyrazy *ale tylko*, *lecz tylko*. Zacieśnia on określony zakres treściowy (np. u Michała chodzi o to, że lubi on tylko pierogi z borówkami, nie lubi żadnych innych), a równocześnie przeciwstawia ten wyłączony zakres pierwszemu członowi wypowiedzi.

Jak widzimy, przysłówki zakresu *jeszcze, także* spotykamy u większości dzieci w drugim i pierwszej połowie trzeciego roku życia. Występują one głównie w wypowiedziach wolicjonalnych służąc dziecku do bardziej dokładnego określenia jego podstawowych, codziennych potrzeb i życzeń pod względem zakresu ich trwania, ilości itp. Tym samym spełniają one podobną funkcję jak przysłówki stopnia i miary oraz niektóre przysłówki czasowe (np. *już* przeciwstawne jest niekiedy do *jeszcze*), są od nich jednak bardziej ogólnikowe, jeśli chodzi o określenie ilości, a punkt ciężkości ich znaczenia polega na funkcji włączania (*jeszcze, także*) lub wyłączenia (*tylko*) przedmiotów i zjawisk z danego zakresu.

F. KATEGORIA OSĄDU

Wyrazy	ilość dzieci, w których mowie występuje dany wyraz	
	do 2;0	do 2;5
<i>nie</i>	20	20
<i>tak</i>	17	20
<i>przecież</i>	8	10
<i>naprawdę</i>	3	5
<i>pewno (pewnie)</i>	3	4
<i>naturalnie</i>	3	3
<i>koniecznie, na niby, może, rzeczywiście, niemożliwie</i>	1	2

Przysłówki osądu wyrażają rozmaite rodzaje przekonania, z którym wypowiada się sądy, wyrażają one więc potwierdzenie lub zaprzeczenie, pewność czy tylko przypuszczenie, konieczność względnie możliwość.

Niektóre przysłówki osądu są równocześnie wyrazami uwydatniającymi, za pomocą których podkreśla się ważność jakichś treści wyrażonych danym sądem, np. *przecież, pewno, naturalnie, rzeczywiście, wszakże* itp. Zależnie od intonacji spełniają one w zdaniu albo funkcję tzw. dodatkowych składników sądzących (według terminologii Z. Klemensiewicza⁴⁶) i wtedy odnoszą się syntaktycznie do całości wypowiedzenia, albo też stanowią człony uwydatniające lub nawiązujące, wynikając w tym ostatnim wypadku ze stosunków myślowych danego wypowiedzenia z innymi.

Większość dzieci w 2 roku życia i wszystkie do połowy 3 roku życia znają dwa zasadnicze przysłówki potwierdzenia i zaprzeczenia: *tak* i *nie*, przy czym wcześniejsze jest *nie*, które pojawia się często już w piątym

⁴⁶ Z. Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, s. 68, 86.

kwartale życia (u 8 dzieci), a nawet przed ukończeniem pierwszego roku życia (3 dzieci), będąc jednym z pierwszych wyrazów wypowiedzianych przez dziecko.

Podobnie jak gest wskazywania wyprzedza pojawienie się w mowie dziecka zaimków wskazujących *tu, tam*, tak gest przeczenia połączony często z rozmaitymi ruchami obronnymi wyprzedza pojawienie się wyrazu *nie*. Zanim dziecko zaczyna używać *nie* na znak protestu, sprzeciwu, rozumie ono dobrze jego znaczenie. Częste zakazy dorosłych: *nie rób tego!, nie wolno!, nie ruszaj!* itp. połączone z odebraniem dziecku niepożądanego przedmiotu zabawy, z przerwaniem czynności, którą właśnie było ono zajęte, wytwarzają wczesne uwarunkowanie go na ten negatywny bodziec słowny. Początkowo *nie* występuje samodzielnie jako odrębna wypowiedź towarzysząca repulsywnej reakcji ruchowej, np.:

Hanka 0;10 — (według relacji J. Klemensiewiczowej) Broniąc się przed czymś, nie życząc sobie tego, odpycha się rączkami i energicznie przeczy *nie!* odchylając przy tym główkę na bok.

Jaś 0;10 — Gdy jest już nasycony, odpycha rączką łyżkę z jedzeniem, potrząsa kilkakrotnie przecząco główką i mrużąc oczka mówi: *Ne! ne! ne!*

Gdy dziecko zna już kilka czy kilkanaście wyrazów, następuje skojarzenie przeczenia ze słowami oznaczającymi pewne przedmioty lub czynności, np.:

Hanka 1;4 — Gdy dostała przy obiedzie kaszkę, odsunęła talerzyk mówiąc: *Nie, Luka!* (co oznaczało 'nie chcę tego, dla Jurka').

Magdzia 1;4 — Odpychając jedzenie: *Nie, papu be!*

Jasio 1;1 — Ma w buzi kawałek papieru. Ojciec: „Daj mi to!“
Ne da.

Jednym z pierwszych połączeń przeczenia *nie* z czasownikami jest stwierdzenie nieobecności jakiegoś przedmiotu lub osoby, pojawiające się wcześniej niż wyraz *jest*, gdyż uwagę dziecka przyciąga pewna zmiana sytuacyjna, a więc oddalenie, zniknięcie czegoś, natomiast nie zwraca jego uwagi przedmiot pozostający na swoim miejscu, osoba, którą widzi stale koło siebie itp.

Przyswojeniu sobie wyrazu *nie ma* w przeciwstawieniu do *jest* sprzyja zabawa w chowanego, którą stosują często dorośli zabawiając małe dzieci. Dzieci bardzo wczesnie, bo już w drugim półroczu życia, rozumieją tę zabawę i cieszą się na widok ukrytej i odsłaniającej się nagle osoby lub przedmiotu. W przykładzie, który przytaczamy poniżej, dziecko samorzutnie podejmuje zabawę w chowanego w zmodyfikowanej formie:

Basia 1;10,18 — Bawi się z dziadziem, nakrywa mu rękę chustką i mówi: *Mma dziadziu palusiet*, odkrywa rękę mówiąc: *Jeś palusiet*, powtarza to kilkakrotnie i śmieje się przy tym głośno.

U niektórych dzieci przysłówek *nie* zachowuje jeszcze przez dłuższy czas swoją względną samodzielność, co wyraża się w specyficznym szyku słów w zdaniu, np.:

Hanka 1;9 — *Pokaż te listki, nie to siom listki, to fiatki, nie to fiatki, cio to jeśt?*

Nie może być też wyrazem uporu dziecka, np.:

Michał 2;1 — Dzieci zamiast bawić się, przewracają się po tapczanie. Michał mocno uderzył Anulkę.

Anulka — *Przepros mnie zaraz!*

Michał — Do mamy: *Nie, bo ja ją mocno walnąłem.*

Anulka — *Dlaczego mnie nie chcesz przeprosić?*

Michał — *Bo nie.*

Anulka — *Ale dlaczego „bo nie“?*

Michał — *No bo nie.*

Wyraz *tak* może być zależnie od kontekstu albo zaimkiem przysłownym sposobu, albo też przysłówkiem osądu wyrażającym potwierdzenie, zgodę. W obu znaczeniach występuje on wcześniej u małych dzieci (u 8 dzieci już w piątym kwartale życia), ale przeważa *tak* w znaczeniu sposobu. A oto kilka przykładów *tak* potwierdzającego:

Basia 1;5 — Ciocia pyta: „A chcesz iść do baby?“ *Tiak.*

Ela 1;10 — Wujcio zrobił „moja“? *Tak* (pokazuje, głaszcze się). *Złobił tak.*

Michał 2;0 — „Karmi“ autko kalafiorem. Matka: „Smakuje mu to?“ *Tak, taak, baldzio.*

2;1 — Matka: „A dzień dobry, obudziłeś się?“ *Tak, miau, miau.*

Inne przysłówki osądu występują tylko sporadycznie w słownikach dzieci dwu- i trzy letnich, przy czym są to wyrażenia przejęte z rozmaitych powiedzonek dorosłych, zastosowane najczęściej bez pełnego zrozumienia, ponieważ dziecko w tym wieku nie ma jeszcze nagromadzonego tak obszernego materiału doświadczalnego, aby mogło na jego podstawie oceniać stopień prawdopodobieństwa zachodzących procesów.

Już w 3 roku życia niektóre dzieci potrafią odróżnić to, co zachodzi naprawdę, od tego, co dzieje się tylko „na niby“, w zabawie, co jest tworem ich własnej fantazji, np.:

Michał 2;2 — Układa się na kanapie i okrywa serwetą ze stołu.
Nie tseba mnie budzić. Matka: „O, serwetą się okryłeś“.
Ale tak na niby, nie tseba mnie budzić.

— *Ja jestem Michał.* Matka: „No oczywiście. A może Michał Kotarba jesteś?“ *Ja nie jestem Michał Kotarba, ja jestem Michał Siepański. Naplawdę.*

Naprawdę może mieć także znaczenie podkreślające czy też przynajmniej dorosłych do spełnienia obietnicy, np.:

Michał 2;5 — *Naplawdę jestem baldzio miły, naplawdę jestem.*

Ewusia 2;5 — *Jasiek taki psyjemny cowiek, naplawdę taki psyjemny.*

Krzyś 2;8 — *Chodźmy do lasu tam gdzie słońce co koło polu, chodźmy, ale napjawdę chodźmy.*

Za pomocą przysłówków *może, pewnie* wyraża dziecko przekonanie, że dane zjawisko nastąpi — na podłożu oczekiwania na to, co się już raz lub wielokrotnie zdarzało i co utkwiło w jego pamięci, przy czym *może* wyraża tu mniejszy, zaś *pewnie* większy stopień przeświadczenia o słuszności wypowiedzanego sądu, np.:

Krzyś 2;4 — *Poszukaj lalki, może tam w pokoju jest.*

Ela 1;11 — „Pokaż krakowiankę“. *Może tam jest.*

Hela 1;7 — *To pani pewnie dzioni 'dzwoni'.*

Krzyś 2;2 — *Pewno skoba 'skrobie' myśka za pieciem.*

Przysłówki *rzeczywiście, niemożliwie, naturalnie, absolutnie* spełniają rolę „ozdobnika“, podkreślenia, przejętego ze zwrotów dorosłych, i nie wiadomo, w jakim stopniu ich właściwe znaczenie jest dla dzieci jasne, np.:

Krzyś 2;2 — Ogląda książkę: *Zeczywiście, och jaki wielki kanguj!*

Basia 2;5 — *Absolutnie nie da się do taltaju 'tramwaju' tego wóźka.*
 Matka: *Dlaczego?“ Bo zia duzi, mamusiu.*

Hela 1;7 — *Naturalnie pójdzie do mamusi.*

Krzyś 2;2 — *Oj, gojący kozusek tak niemożliwie.*

Połowa dzieci używa przysłówka *przecież*, za pomocą którego dziecko daje wyraz pewnemu zdziwieniu, zaskoczeniu sytuacją lub zniecierpliwieniu, a także uwydatnia słuszność czy oczywistość przyjętego sposobu zachowania się i postępowania, ewentualnie prowokuje do szybszego zaspokojenia jego życzenia. Wypowiedzi te mają więc przeważnie zabarwienie emocjonalne, np.:

Ewusia 2;0 — *Usia nie może biegać, bo Usia ja malutka, Usia malutka też 'przecież za malutka'.*

Magdzia 2;2 — *Psecież Magdzia cacana, Dodusiowa, bo Magdzia cita.*

- Michał 2;0 — *Włóz, bajan, majtecki, nie można pseciez być gołym.*
 Krzyś 2;3 — *Jestem choja, bo zaziębiłam, bo chodziłam boso dzisiaj jano 'rano' pseciez.*

A oto przykłady innych przysłówków z tej grupy:

- Hela 2;3 — *No zlesta pójde już spać.*
 Elżunia 2;9 — *Wądzziu, właśnie 'właśnie' mi się śniło o tobie.*
 Krzyś 2;2 — *Ogląda żołnierzyki: Cały taki. Tylko nawet.*
 Michał 2;9 — *A właśnie ze nie, a właśnie ze tak. Właśnie nie robie żadnego przedscola.*

Jak widzimy, przysłówki osądu są słabo reprezentowane w słownikach dzieci w 2 i 3 roku życia, z wyjątkiem podstawowych przysłówków stwierdzenia i zaprzeczenia, które pojawiają się w mowie dzieci bardzo wczesnie, służąc do wyrażania stosunku dziecka do otoczenia.

Jaka jest zatem rola i znaczenie przysłówków i wyrazów o zbliżonym do nich znaczeniu w mowie i myśleniu małego dziecka?

Za pomocą przysłówków dziecko uzyskuje możliwość coraz subtelniejszego różnicowania czynności i stanów na szczeblu drugiego układu sygnalizacyjnego — a więc coraz subtelniejszej analizy zjawisk i procesów rzeczywistości, zwłaszcza pod względem wyodrębniania i określania sposobu ich działania i występowania, oraz okoliczności, w jakich one zachodzą i przebiegają. Wzbogacanie zasobu wyrazów i ich form gramatycznych, a więc m. in. zwiększanie się zasobu różnorodnych form przysłówkowych, rozszerza więc i precyzuje wiedzę o świecie pozwalając dziecku: a) na myślenie o przebiegu zjawisk w świecie w sposób przysłówkowo sprecyzowany; b) na usprawnienie jego własnej działalności. Dorosłym ułatwia coraz to wszechstronniejsze oddziaływanie wychowawcze (przypomnę tu rolę przysłówków tzw. wartościujących).

Porozumiewanie się dziecka z otoczeniem jest zawsze tym lepsze, im precyzyjniej i ściślej potrafi ono wyrazić swoje potrzeby, wypowiedzieć się na tematy, które je interesują. Znajomość przysłówków jako tych wyrazów, które pozwalają na dokładniejsze i bliższe określanie rozmaitych procesów i czynności, umożliwia dziecku jasne zdawanie sobie sprawy ze sposobów, warunków i okoliczności działania ludzi i procesów zachodzących w przyrodzie oraz usprawnia możliwość porozumiewania się z innymi ludźmi.

LEON ZAWADOWSKI

O próbie syntezy problemów etymologii

(Vittore Pisani, *L'etimologia*, Torino 1947)

Praca syntetyczna Pisaniego o problemach etymologii składa się z następujących rozdziałów: I. Historia i pojęcie etymologii (s. 11—48); II. Języki i stosunki między nimi. Pojęcie „dziedziczenia“ (s. 49—63); III. Zapożyczenie. Definicja etymologii (s. 64—80); IV. Mowa (ła parola) w czasie i przestrzeni. Geografia lingwistyczna (s. 81—90); V. Zmiany fonetyczne (s. 91—107); VI. Systemy morfologiczne (s. 108—139); VII. Etymologia ludowa i zjawiska pokrewne (s. 140—153); VIII. Semantyka i dodatek (s. 154—184). Na końcu dodana jest bibliografia i indeksy (s. 185—202).

Celem autora było, jak widać, przedstawienie nie tylko problemów samej etymologii, lecz także obszernie omówienie problemów badania etymologii wiążących się z różnymi dziedzinami języka i zmian językowych. Przedstawienie problemów etymologicznych wiążących się z daną dziedziną zjawisk językowych łączy autor z omówieniem tych zjawisk. Uzasadnieniem tego jest niedostateczne dotąd ustalenie poglądów na wiele zjawisk podstawowych. Problemy, których tu dotyczy autor, obejmują prawie całość fonetyki diachronicznej i morfologii oraz odpowiednie zjawiska zewnętrznojęzykowe; w ten sposób praca staje się w znacznej mierze przeglądem dużej części zagadnień językoznawstwa ogólnego. Dokładne i ścisłe przedstawienie tak licznych i rozległych problemów ogólnojęzykoznawczych w pracy o tych rozmiarach było naturalnie niemożliwe; z drugiej strony nawet pobieżne omówienie tych problemów odsunęło, jak się zdaje, środek ciężkości pracy od zagadnień ogólnych etymologii, których zbadanie i usystematyzowanie prowadziłoby do wykończonej i ścisłej teorii etymologii. Natomiast jest w pracy, w każdym rozdziale, wiele trafnych i cennych obserwacji i przykładów z praktyki etymologicznej, w znacznej mierze własnej praktyki autora. Stanowią one obszerny, oparty na szerokiej erudycji i wszechstronny zasób, ogarniający wszelkie dziedziny pracy etymologicznej; w tym należy, jak się zdaje, upatrywać główną wartość pracy Pisaniego.

I. *Historia i pojęcie etymologii* (s. 11—48). W pierwszej części opisu dziejów etymologii starożytnej, mniej więcej do teorii stoickiej

włącznie, autor umieszcza także poglądy na powstanie języka i pokrewne problemy wiążące się z etymologią. Ale nie wskazuje, jaki jest związek między nimi, i jakie są teoretyczne problemy etymologii. W dalszej części opisu okresu starożytnego i w opisie okresów późniejszych nie ma już prawie tych danych i teoretyczne problemy etymologii nie są nawet w ten skromny sposób zaznaczone. Autor nie daje syntetycznego obrazu rozwoju poglądów i syntetycznego przedstawienia systemu poglądów, które kiedykolwiek wystąpiły w historii; różnice między jednym poglądem czy szkołą a drugim podaje raczej sposobem kronikarskim. Pożądanym by też było określenie stosunku między omawianymi a współczesnymi poglądami na etymologię i różne problemy języka.

Doszedłszy do okresu po-stoickiego stwierdza Pisani powstanie mniej więcej jednolitej praktyki etymologicznej, stosowanej przez gramatyków w następnych okresach starożytności (s. 29) i właściwie bez zmian w okresach późniejszych (s. 34), ilustruje tę praktykę przykładami przy każdym omawianym okresie i autorze podkreślając ciągle znane wady tej praktyki — dowolność, brak stałych zasad, dowodów i możliwości sprawdzania etymologii.

Następnie przechodzi Pisani do etymologii nowoczesnej (s. 38 i n.); dla języków i wyrazów (np. romańskich), których źródła są historycznie poświadczone, współczesny słownik etymologiczny podaje te źródła; jeżeli źródło nie jest poświadczone, to zestawione są nie całe wyrazy, lecz głównie „pierwiastki“ (np. w słowniku etymologicznym indoeuropejskim), ale nie próbowano odkryć źródła tych pierwiastków (s. 40). Już Bopp stwierdza *explicite* we wstępie do swej gramatyki porównawczej (od 1833), że nie stara się wyjaśnić, dlaczego dane „pojęcie podstawowe“ jest nazwane tak a nie inaczej. Tak samo postępuje Pott, Curtius i inni. Współcześni zwracali uwagę, że w językoznawstwie porównawczym termin *etymologia*, ma już inne znaczenie niż u starożytnych (Prellwitz); etymologia sprowadza się do „szukania odpowiedników między wyrazami różnych języków indoeuropejskich i odnoszenia ich do odtworzonej formy indoeuropejskiej“ (Pisani, s. 43). Dlatego Prellwitz zauważa, że takie etymologie nie zadowolilyby Greka, „który utworzył wyraz *ἐτυμολογία*“ (s. 44), pytałby on, jakie jest „właściwe znaczenie“ formy *ie.*, np. **nisdos*. Dopiero jeśli powiemy, że wyraz ten składa się z *ni* + *sdo* (*√sed-*) i znaczy 'miejsce do siadania' — ciągnie Prellwitz — podane będzie *ἐτυμον*. Pisani nie wyjaśnia jednak ściśle, na czym polega ta znana intuicyjnie różnica; nie wyjaśnia tego coprawda i Saussure, którego postulat rzeczywistej etymologii jest właściwie ten sam, co cytowany wyżej z tekstu Prellwitza¹. Pisani stwierdza, że rzeczywiście to właśnie jest etymologia

¹ Ten i inne problemy podstawowe etymologii rozpatrzone są w pracy *Étymologie et valeur étymologique des mots*, Biuletyn PTJ, z. XIV, s. 157—189.

(choć nie wyjaśnia dlaczego) i określa bliżej swoje wymagania: doszedłszy do najwcześniejszych osiągalnych elementów (np. wł. *cannocchiale* 'luneta': *canna* + *occhiaee*) etymolog nie ma już potrzeby badać dalej elementów składowych, ale powinien badać, „dlaczego dany wyraz został utworzony w ten właśnie sposób na oznaczenie danej rzeczy“, a więc w wypowiedzi cytowanej „dlaczego wybrane zostały te elementy a nie inne, jakie pojęcie rysowało się w umyśle tego, kto ten wyraz tworzył“ itd. (Pisani, s. 45). Wymagania te podobne są do wymagań Saussure'a.

II. *Języki i stosunki między nimi. Pojęcie „dziedziczenia“* (s.49—63). Zdaniem Pisaniego „język historyczny nie istnieje w rzeczywistości, jest on czystą abstrakcją“ (s. 49). Ale abstrakcja istnieje rzeczywiście i mówienie o niej, że „non esiste in realtà“ jest wynikiem ubolewania godnego pomieszania znaczeń. Używanie takiego i podobnych zdań świadczy jednak także o skłonności do niedoceniań wartości języka, siły i działania owej „abstrakcji“, świadczy o skłonności do zapominania, że cechy mogą być wprowadzone wyabstrahowane tylko myślowo, ale że istnieją realnie w tekstach.

Tak pojętemu językowi przeciwstawia Pisani „akty lingwistyczne, indywidualne, głosowe lub graficzne, na podstawie których tworzymy pojęcie języka włoskiego, francuskiego, albo łaciny“ (s. 49); w rzeczywistości należy tu mówić o tekstach, które są zjawiskami fizycznymi, i z których jedynie wydobywamy fakty językowe. „Akt lingwistyczny“, czyli akt wytworzenia tekstu, a więc kompleks czynności służących do wytworzenia tekstu, nie mógłby tych danych dostarczyć, lub mógłby najwyżej o tyle, o ile już w procesie wytwarzania zdeterminowany jest produkt — tekst. W każdym razie tekst jest w badaniu języka elementem podstawowym, nie „akt“. Mówiąc o „aktach“ kontynuuje tu Pisani tradycję indywidualistyczno-psychologistyczną XIX w.; czyni to zresztą wielu autorów, często nie dostrzegając tej tradycji.

Pisani uzupełnia swoją formułę mówiąc, że przez taki „akt lingwistyczny“ ma na myśli nie tylko akt mówienia lub pisania, który jest tylko „aspektem zewnętrznym“, lecz także „aspekt wewnętrzny, czyli ów proces psychiczny, przez który w danym spostrzeżeniu wyróżnia się pewne momenty istotne (ma się rozumieć, istotne dla celów przedstawienia, które mówiący zamierza zrobić według swego uznania) i to uporządkowane w pewien sposób nadający się do ustalenia owego spostrzeżenia, choćby tylko schematycznie“ (s. 50). Wypada tu przypomnieć, że ów proces psychiczny może powstać tylko dzięki istnieniu tekstów. — Mówiący wytwarzają „akty językowe“ stosownie do swych potrzeb i możliwości nabytych m. in. przez słuchanie „aktów językowych“ innych osób. Tworzą przy tym nowe wyrazy, a pozostawiają bez zastosowania inne. Jednocześnie Pisani w sposób dość uproszczony definiuje język jako „zespół wy-

razów i ich użyć, które ukazują się jako na ogół jednakowe w aktach językowych członków pewnego społeczeństwa“ (s. 53).

Te „parole e costrutti“ tworzą system, do którego zalicza Pisani — jak widać z przykładów — wszystko, co wynika ze związków alternacyjnych, a więc np. różne formy czasownikowe „presuponowane“ przez inne formy, choćby nigdy przedtem nie były użyte (s. 54). Jedność systemu nie występuje co prawda u Pisaniego w sposób pewny: autor mówi, że ponieważ nie ma tu „uguaglianza assoluta“ wyrazów i konstrukcji między mówiącymi, więc „i sistemi sono vari da atto ad atto da individuo a individuo“ (s. 54). Zdanie to jest sprzeczne z poprzednimi słowami autora, z których wynikało, że systemem — językiem jest tylko to, co jest wspólne owym aktom językowym indywidualnym, że zatem różnice indywidualne nie przeszkadzają jedności systemu. Ale bezpośrednio potem autor znowu definiuje język jako system izoglos powtarzających się w aktach językowych pewnego społeczeństwa². Ta definicja języka odnosi się według Pisaniego także do dialektu i żargonu (s. 54). Nie są w ten sposób uwydatnione różnice między dialektem terytorialnym a środowiskowym.

Ustalenie przestrzennych lub czasowych granic języka nie może być zdaniem Pisaniego dokonane, jak mówi, a priori; jedyne kryterium, które mogłoby tu decydować, to możliwość porozumienia się między mówiącymi. Pisani poleca zatem postępowanie, które nazywa *a posteriori*: należy ustalić akty językowe, które mamy określić, a następnie ustalić ich „izoglosy“, akt niezgodny z tymi izoglosami nie będzie należał do określonego w ten sposób języka. Zadanie ustalenia zbioru aktów językowych jest szczególnie trudne, gdy istnieje nieprzerwana tradycja, np. jeśli mamy ustalić granice między różnymi okresami języka francuskiego (s. 56).

To samo odnosi się do ograniczenia przestrzennego, zwłaszcza między dialektami; tu również musimy ustalić granice „sulla base di motivi prevalentemente non linguistici“ (s. 56). Znaczna część tych twierdzeń jest niesłuszna, a niezależnie od tego nieudowodniona. Szczególnie określenie pierwszej metody jako apriorycznej, drugiej jako aposteriorycznej jest nieuzasadnione, raczej druga metoda byłaby aprioryczna. Dokładniejsza krytyka wymagałaby wiele miejsca.

Po takim określeniu języka oraz jego ograniczenia przestrzennego i terytorialnego daje Pisani krótki wykład tradycyjnej teorii pokrewieństwa języków na przykładzie języków romańskich, następnie innych

² Przez izoglosę rozumiem Pisani przede wszystkim nie linię obejmującą zasięg zjawiska językowego w przestrzeni (co uważa za pierwotne znaczenie wyrazu *izoglosa*, s. 54, uw. 4), lecz sam fakt językowy; nie tylko fakt językowy wspólny pewnym miejscem w przestrzeni, lecz także fakt językowy wspólny większej ilości „aktów językowych“ (s. 54).

gałęzi języków indoeuropejskich, sięgając wreszcie do wspólnoty indoeuropejskiej; robi też krótki przegląd teorii i hipotez wiążących genetycznie języki indoeuropejskie z językami innych rodzin: H. Möllera — z semickimi, Collindera i Sauvageota — z ugrofińskimi, Uhlenbecka — z eskimoskim. Pisani uważa za bardziej prawdopodobne przypuszczenie, że podobieństwa wynikają z kontaktów międzyjęzykowych.

W teorii tej wypowiada się Pisani przeciw pogładowi, że istniały jednolite „prajęzyki“ wymienionych grup języków, uznając tylko dialekty o różnym stopniu zbliżenia; stopień tego zbliżenia określa przez systemy izoglos łączących dane języki, systemy różniące się ilością izoglos, ich ważnością, chronologią itd.

Pisani nie stara się przedstawić wątpliwych punktów teorii tradycyjnej, np. nie próbuje określić, na czym polega różnica między elementami zapożyczonymi a „odziedziczonymi“, a zatem także jakie jest ściśle określenie, z którego języka pochodzi język zawierający liczne elementy pochodzące z różnych źródeł³; poprzestaje tu na takich faktach jak to, że „oblicze języka rumuńskiego zachowuje rysy podstawowe łacińskie“, wobec czego język ten należy do języków, „które w większości swych elementów konstytutywnych sięgają języka łacińskiego poprzez nieprzerwaną tradycję“ (s. 58). Wychodząc od „podobieństw“ między językami, które dają powód do stwierdzenia ich związków genetycznych, mówi Pisani, że wynikają one z „mediato o immediato contatto tra i parlanti dell'una e dell'altra lingua sì che i modelli da una parte abbiano potuto giungere all'altra, o in ambedue le lingue giungano da una terza; ciò in senso spaziale e temporale“ (s. 57). W tym zdaniu przechodzenie diachroniczne elementów z jednego języka do drugiego będącego jego kontynuacją, czyli przekazywanego w sukcesji ciągłej, jest postawione na równi z przechodzeniem elementów z jednego języka do drugiego istniejącego równocześnie, a więc poza sukcesją ciągłą, przez wymianę między językami. W rzeczywistości istnieje zasadnicza różnica między tymi dwoma rodzajami przekazywania elementów językowych. Nie jest też wyraźnie określona różnica między związkami wewnątrz rodziny a związkami wewnątrz ligi, choć, autor mówi o lidze bałkańskiej i innych.

III. *Zapożyczenie. Definicja etymologii* (s. 64—80). Pisani definiuje zapożyczenie jako „termin nowy dla pewnej tradycji lingwistycznej, używany najpierw przez jedną lub więcej osób, wzięty z innej tradycji, termin, który poprzez akty indywidualne staje się częścią systemu izoglos stanowiących język“ (s. 64). Termin „tradizione (linguistica) diversa“ jest naturalnie zrozumiały tylko dla kogoś, kto przedtem już wiedział,

³ O problemach tych między innymi traktuje praca: *Correspondances de lexique et identités grammaticales*, Biuletyn PTJ, z. XII, s. 25—54.

co to jest zapożyczenie: idzie tu o przekazywanie elementów tekstowych i ewentualnie językowych poza sukcesją ciągłą języków, przez wymianę między językami. Autor rozróżnia zapożyczenia leksykalne, morfologiczne, syntaktyczne i fonetyczne; nie dzieli zatem zapożyczeń na podstawowe rodzaje: zapożyczeń materiałowych i kalk (zapożyczenia syntaktyczne i fonetyczne są to ściśle mówiąc kalki syntaktyczne i fonetyczne). Jako przykład zapożyczenia fonetycznego podaje fakt, który jest specjalnym rodzajem kalki fonetycznej — kalkę fonetyczną diachroniczną.

W związku ze znanym rozróżnieniem wyrazów obcych i wyrazów zapożyczonych, które Pisani określa terminami niemieckimi „Fremdwort“ i „Lehnwort“, Pisani stwierdza, że nazywanie wyrazu obcego, który został przystosowany do systemu języka biorącego, wyrazem zapożyczonym, ma znaczenie tylko dla historii języka, gdyż wyraz ten jest wtedy wyrazem języka biorącego na równi z wyrazami „odziedziczonymi“. Pojęcia *odziedziczone* i *zapożyczone* odnoszą się (sono relativi) do pewnych granic czasowych“ (s. 67). To ostatnie zdanie jest prawdziwe, ale niesłusznie przechodzi stąd Pisani do zatarcia granic między elementami przekazanymi w sukcesji ciągłej a zapożyczonymi mówiąc, że „elementy, z których składa się każdy język są ostatecznie wszystkie zapożyczeniami najróżniejszego pochodzenia“ (s. 67). Dlatego też przyjęcie poza sukcesją ciągłą przez język włoski wyrazów z języków franc., hiszp., ang. itd. nie jest w wyliczeniu przez autora należyście odróżnione od przyjęcia przez tenże język w sukcesji ciągłej wyrazów łacińskich. Słabo zarysowane, przedtem odróżnione, przyjmowanie elementów języka „z innej tradycji językowej“ jest tu znów zatarte, czego szczytem jest podkreślone przez autora twierdzenie: „innovacja i zapożyczenie są to dwa procesy, do których się sprowadza (in cui si dissolve) wszelki rozwój (divenire) językowy“ (s. 68). W zdaniu tym autor w ogóle znosi wszelkie odróżnienie zapożyczenia od elementu „odziedziczonego“ (przyjętego w sukcesji ciągłej), a wyraz *imprestito* zdaje się tu figurować zamiast terminu przekazywanie językowe (fr. transmission). Kiedy indziej wraca autor znów do wymienionych rozróżnień.

Następnie autor przechodzi do ustalenia kryteriów zapożyczeń, rozróżniając tu wypadek, gdy element przypuszczalnie zapożyczony występuje tylko w jednym języku (np. — $\nu\theta\omicron\varsigma$), i wypadek, gdy występuje on nadto w innych językach. Języki te są albo niespokrewnione i to ułatwia ustalenie etymologii (łac. *sufes* z kartag.), albo są spokrewnione, co komplikuje sprawę. W tym ostatnim wypadku mamy do dyspozycji dwa kryteria: kryterium, które autor nazywa historyczno-filologicznym (*amphora*, *cratera*, *machina* itd.), i kryterium, które nazywa formalnym. Istotnym elementem tego kryterium jest stwierdzenie, że dane wyrazy występujące np. w dwu językach nie mogą być oba odziedziczone (*calx* — $\chi\acute{\alpha}\lambda\iota\acute{\xi}$);

autor nie zauważa, że przy opisywanym przez niego dalszym badaniu, i określaniu kierunku zapożyczenia często używa już kryteriów, które nazywa historyczno-filologicznymi, np. właśnie w wypadku *calx* — χάλιξ; w innych wypadkach nie jest to potrzebne, np. gdy się stwierdza kierunek zapożyczenia *amphora* (ἀμφορεύς — ἀμφιφορεύς), *cratera* (κρατήρ — κεράννουμι, κέ-κρα-μαι), *dacruma* ⇒ *lacruma* (nieistnienie rozszerzania tem. -u przez -ma w łac., a więc δακρύω — δάκρυμα, przejście do fem. wskutek -a końcowego). Pisani daje też inne przykłady: francuskie i włoskie, szczegółowo rozpatruje etymologię gr. κάναβις i jego odpowiedników łac., stang. i stniem.; gr. οἶνος, gr. ἔλαια, ἔλαιον i ich odpowiedników oraz innych nazw roślin stanowiących problemy etymologiczne.

Następnie przechodzi Pisani do kalk, odróżniając je raczej za pomocą przykładów, gdyż określenia definicyjne nie są zadowalające. Zapożyczenia materiałowe rozważane dotąd nazywa „imprestito di vocaboli sia come forme sia come contenuto“ (s. 75), kalki „imprestiti di contenuto, di lingua interna; ossia quelle parole e costrutti che vengono bensì formati di materiale indigeno, ma secondo una concezione e anche secondo strutture d'importazione“ (s. 76). Pisani wspomina także o kalkach syntaktycznych, ale omawia tylko kalki, które nazywa leksykalnymi, np. kalki poetyckie z greckiego: łac. *suaviloquens* (ἡδυεπής), *altisonans* (ὑψιβρεμέτης), kalkę, która stała się częścią normalnego leksyku (łac. *magnanimus*) i in. Jako osobny rodzaj wymienia kalkę polegającą na przyjęciu przez wyraz nowego znaczenia za wzorem wyrazu obcego mającego dwa znaczenia: *mundus*₁ (świat) — *mundus*₂ (*muliebris*) według gr. κόσμος, mającego te dwa znaczenia. Ale autor nie bada, na czym polega różnica między tym typem a typem *magnanimus*; według definicji J. Kuryłowicza⁴ typ *magnanimus* także polega na przyjęciu przez wyraz nowego znaczenia według wymienionego wzoru, z tą różnicą, że w wypadku *magnanimus* wyraz jest utworzony ad hoc i od razu otrzymuje drugie znaczenie.

Po przytoczeniu innych przykładów kalk mówi Pisani o głównej przyczynie tworzenia kalk — dążeniu do wyrażenia nowej treści bez zapożyczania wyrazów obcych, wskutek czego kalki są częste „w językach, zwłaszcza literackich, które się utworzyły idąc śladami innych [języków]“ (s. 78), i analizuje liczne w języku niemieckim kalki (cytujemy tylko rzadziej wymieniane): *Ausnahme*, *Blumenkohl*, *Fall* (w znac. 'wypadek'), *Grossvater* i *Grossmutter* (od XII w. według fr.), *Heimweh* (wg gr.), *Herzog* (στρατηγός), *Mitleid*, *Oberfläche*, *Schwertel* 'kwiat' (s. 78), *Tölpel* z d.-niem. *dörper* wg stfr. *vilain*, *Umstand* (późnołac. *circumstantia*); w konstrukcji *Umstände machen* 'robić ceremonie (w sensie towarzyskim)' wg franc. (*faire des circonstances*), *vornehm* 'praecipuus' (s. 79).

⁴ Zob. Biuletyn PTJ, z. XIII, s. 44.

Wreszcie próbuje Pisani określić „zadanie współczesnego etymologa“: polega ono na „ustaleniu materiałów formalnych użytych przez tego, kto pierwszy stworzył dany wyraz, oraz pojęcia, które chciał wyrazić za pomocą tego wyrazu“ (s. 79). Autor użył jak się zdaje nieproporcjonalnie mało miejsca na wyjaśnienie tej definicji, nie uzasadnia zaś jej prawie wcale. Ten sposób wykładu występuje w wielu miejscach omawianej pracy: ani w ogólnych zarysach, ani w szczegółach nie dążył autor widocznie do stworzenia przedstawienia systematycznego, związek między rozdziałami i między częściami rozdziałów jest często dość luźny. Nie ma też ścisłości terminów i ścisłego przeprowadzania dowodów; autor zamierzał widocznie dać przedstawienie omawiające w miarę możliwości wszelkie problemy wiążące się z etymologią i jej badaniem bez próby ścisłej systematyzacji. Dopiero później (np. s. 141 w rozdz. o „etymologii ludowej“) widać, że za szczególnie ważne uważa tu niepoprzestawanie na „sprowadzeniu“ wyrazu do starszej postaci, lecz wyjaśnienie także pochodzenia formy i wartości semantycznej wyrazu w chwili, gdy jest on użyty po raz pierwszy. Definicja omawiana budzi wiele zastrzeżeń szczegółowych wynikających ze stanu współczesnego językoznawstwa ogólnego, ale główna jej myśl zdaje się stanowić pewien postęp w porównaniu z większością znanych definicji, zwłaszcza z typowym określeniem etymologii jako nauki o pochodzeniu wyrazu. Ta główna myśl jest zresztą, jak już wspomnieliśmy wyżej (s. 194 i n.), ta sama, co myśl Saussure'a; jest tu (choć w sposób bardzo niedoskonały) sformułowane to, co Saussure podaje tylko za pomocą przykładów⁵.

IV. *Wyraz w czasie i przestrzeni. Geografia lingwistyczna* (s. 81—90). Pisani wyjaśnia na przykładzie kilku wyrazów włoskich i innych ważność umieszczenia wyrazu w czasie i przestrzeni, czyli określenie epoki i środowiska, dla ustalenia etymologii wyrazu. Są to właściwie dalsze przykłady tego, co autor wyżej nazywa metodą historyczno-filologiczną ustalenia etymologii; w podanych tu przykładach dane historyczno-filologiczne pozwalają określić bliżej datę pierwszego użycia wyrazu i jego rozpowszechnienie, źródło kalki, kolejność diachroniczną znaczeń wyrazu itp.

W związku z umieszczeniem wyrazu w przestrzeni rozważa Pisani problemy geografii lingwistycznej. Mapa lingwistyczna nie jest zdaniem Pisaniego absolutnie niezbędna dla etymologii, ale jest pożytecznym skondensowanym przedstawieniem faktów niezbędnych dla etymologii.

Pisani przedstawia proces szerzenia się innowacji kładąc nacisk na ich początek w użyciu jednostki. Rozróżnia szerzenie się „frontalne“ występujące głównie wtedy, gdy nie ma sprawnych środków komunikacji na większą odległość, np. w średniowieczu i szerzeniu się „skokami“ —

⁵ Cours², s. 279.

od jednego ośrodka geograficznego do drugiego. Ciekawym przykładem tego drugiego już w starożytności jest szerzenie się protezy wokalicznej przed *s impurum* z Azji Mniejszej w portach obszaru łacińskiego Morza Śródziemnego (najstarsze poświadczenie w II w. n. e.), skąd ogarnia ona zachodnie kraje śródziemnomorskie: Hiszpanię, Galię i Sycylię.

V. *Zmiany dźwiękowe*. W związku ze znaną zasadą, że w etymologii naukowej niedopuszczalne jest dowolne zestawianie wyrazów, rozważa Pisani rodzaje zmian dźwiękowych. Problem ten jest ważny dla etymologii, ale nie jest problemem etymologii; jest on tak obszerny, że nie możemy tu szczegółowo omawiać krytycznie poglądów Pisaniego i musimy poprzestać na krótkim przedstawieniu tych poglądów. Jak wszystkie zmiany w języku, tak te mają, zdaniem Pisaniego, źródło jednostkowe. Pisani dzieli zmiany dźwiękowe na 2 rodzaje: zmiany dotyczące dźwięków jednego wyrazu (związane ze składem — „*costituzione*“ — tego wyrazu), i zmiany dotyczące pewnego dźwięku lub dźwięków „jako takich“ (nie zależne od „*costituzione*“ wyrazu). Do pierwszego typu zalicza metatezę, dysymilację, haplologię i asymilację (pośrednią). Zmiany drugiego typu mogą, zdaniem Pisaniego, wystąpić także w jednym wyrazie, ale jeśli „*innovacja* jednostki wynika z tego, że nie może ona lub w każdym razie trudno jej wymówić jakiś dźwięk lub grupę dźwięków i dlatego zastępuje ją inną“, zmiana występuje we wszystkich wyrazach zawierających owe dźwięki.

Zakłócenie tych „regularnych zmian fonetycznych“ następuje przez analogię. O kontaminacji mówi Pisani w innym rozdziale określając ją jako „fakt, że dwa wyrazy o różnej formie, ale o zbliżonym znaczeniu dają początek innemu wyrazowi wynikającemu ze zniekształcenia obu wyrazów“, np. wł. *attraccare* z kontamin. wł. *attaccare* i *trarre* (s. 152). Pisani, kładzie nacisk na to, że prawa głosowe nie są bezwyjątkowe, choć naturalnie uważa, że „historię wyrazu jako formy można ustalić naukowo tylko licząc się z tymi prawami“ (s. 100). Wreszcie mówi o tzw. substytucji głosek, czyli zastępowaniu w zapożyczeniach głoski obcej przez głoskę właściwą językowi zapożyczającemu, oraz o zachowaniu się nazw osobowych i miejscowych względem zmian dźwiękowych. Ta teoria zmian dźwiękowych zaciera, jak się zdaje, niektóre znane różnice, nie daje zaś wyraźnej nowej systematyzacji tych zmian.

VI. *Systemy morfologiczne*. Pisani zwraca uwagę na doniosłość wyników badań gramatyków indyjskich w dziedzinie morfologii dla zrozumienia pokrewieństwa językowego przez pierwszych językoznawców porównawczych i przedstawia w sposób tradycyjny podstawowe zjawiska derywacji na materiale gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich. Ważność tych zjawisk dla ustalenia etymologii wyjaśnia na przykładzie etymologii wyrazu *discipulus*, który właśnie z powodów morfologicznych

nie może być uważany za związany derywacyjnie z *disco*. Omawia następnie powstawanie nowych elementów morfologicznych przez oderwanie części wyrazu i nadanie mu funkcji sufiksu (*tibicen* — *tibicinium*; *vaticinium*, *latrocinium*, *ratiocinium*), powstawanie nowych pierwiastków z grup przez zatarcie związków między ich składnikami (wł. *vendere*, *pendere*) i przez onomatopeje. Pisani zwraca uwagę na niepewność etymologii odnoszących się tylko do pierwiastka, zwłaszcza tzw. pierwiastków imiennych, a nie do całego wyrazu, przytaczając podobne poglądy innych językoznawców (Pedersen i in.). Szczególnie tzw. etymologia ludowa jest często przyczyną zniekształceń prowadzących później do błędnej etymologii pierwiastka, np. wł. *boccale* ← łac. *baucālis* (βαύκαλις), ale jak wskazuje zresztą geminacja *c* w wyrazie włoskim, został on kiedyś powiązany etymologicznie z wł. *bocca*. Z wielką erudycją i posługując się rozległym materiałem obserwacyjnym przedstawia tu Pisani wymienioną trudność na przykładzie licznych etymologii w różnych językach indoeuropejskich; co prawda przechodzi tu, jak sam zauważa (s. 129) do problemu tzw. etymologii ludowej, którą zasadniczo traktuje w osobnym rozdziale. Jest to wynik widocznego w wielu miejscach braku systematyczności, tak że treść idzie często raczej za biegiem skojarzeń i zamierzony wątek rozprasza się.

Mówiąc o złożeniach podkreśla autor ważność zjawisk morfologicznych dla ustalenia etymologii, ale głównie mówi o utracie charakteru złożenia przez wyraz wskutek utraty związku ze składnikami i o skutkach tego dla etymologii; opiera się przy tym głównie na materiale łacińskim.

VII. *Etymologia ludowa i zjawiska pokrewne*. Autor uważa, że kiedy następuje „przeinterpretowanie semantyczne“ (np. kiedy nazwa kwiatu *veilleuse* jest rozumiana jako związana derywacyjnie z *veillé*), wyraz zostaje „napełniony nowym znaczeniem“ przechodząc ze stanu „terminu denominatywnego“ do stanu „terminu deskryptywnego“, co równa się powstaniu nowego wyrazu, skoro przez wyraz rozumie się „nie tylko formę zewnętrzną, lecz nierozzerwalną całość złożoną z głosek i znaczenia“ (s. 141). Zdanie, że powstaje tu nowy wyraz, tłumaczy Pisani tym, że „przedmiot oznaczony jest wyobrażany (*viene contemplato*) zupełnie inaczej niż wtedy, kiedy wyraz fonetycznie jednakowy oznaczał ten sam przedmiot mając wartość wyłącznie denominatywną“ (*ibid.*). Mniemanie, że w takim wypadku powstaje nowe znaczenie, może być wywołane głównie przez przestarzałe rozumienie znaczenia jako wyobrażenia skojarzonego z wyrazem, i przez brak odróżnienia treści komunikowanej (np. rodzaj kwiatu) od wartości zwanej zwykle dawniej, choć niesłusznie, znaczeniem etymologicznym (w rzeczywistości idzie tu o wartość dosłowną).

Rozróżnienie to czynili także młodogramatycy, choć definicyjne odróżnienie „wyobrażenia“ treści komunikowanej od innych wyobrażeń skojarzonych z wyrazem, które by było zgodne z zasadami szkoły młodo-

gramatycznej, jest trudne i być może nigdy nie było robione. Sam Pisani zresztą po chwili określa w ogóle zmianę znaczenia inaczej, jako „attribuzione a un nuovo oggetto“ (s. 143). Wobec tego rozumienie wyrazu jako formy połączonej z określonym znaczeniem nie może prowadzić do twierdzenia, że powstaje tu nowy wyraz. Ale, naturalnie, wspomniane określenie znaczenia jest niezadowolające i wyraz *znaczenie* powinien być rozumiany tylko jako treść komunikowana; wtedy można też ściśle odróżnić od niego wartość dosłowną — treść wynikającą ze znaczenia jego składników morfologicznych połączonych prawem gramatycznym właściwym dla danych kategorii składników⁶.

Etymologia ludowa zachodzi zdaniem Pisaniego wtedy, kiedy wyraz wskutek „przeinterpretowania semantycznego“ zmienia albo znaczenie (związek z przedmiotem), albo formę. Oba rodzaje ilustrowane są licznymi przykładami. Tutaj omawia też autor kontaminację (zob. wyżej s. 201) dając niewystarczającą definicję jej związku z „etymologią ludową“. Wypada tu dodać, że kontaminacja może wystąpić bez „etymologii ludowej“. Pisani stwierdza, jak często, bez wprowadzenia, że „każdy nowy wyraz jest w pewien sposób rezultatem skrzyżowania (incrocio = contaminazione) dwóch lub większej ilości wyrazów istniejących przedtem“ (s. 153). Należałoby to zdanie udowodnić, a przede wszystkim wyjaśnić, czego znów nie można zrobić bez dokładnej analizy kontaminacji. Nie można też używać w sposób nieokreślony wyrazu *analogia*, gdy mowa o kontaminacji.

VIII. *Semantyka*. Pisani rozważa zagadnienia zmiany znaczenia o tyle, o ile mają znaczenie dla etymologii. Wyjaśnienie zmiany znaczenia jest, zdaniem Pisaniego podaniem etymologii nowego wyrazu, gdyż wyraz jest połączeniem formy i znaczenia. Proces zmiany znaczenia określa Pisani jako metaforę „w szerokim sensie tego wyrazu, czyli jako fakt analogii równoległy do tych, które, jak widzieliśmy, rządzą fonetyką i morfologią“; w ten sposób, zdaniem Pisaniego, potwierdza się, że „zasada analogii“ jest „podstawą wszelkich zjawisk językowych natury psychologicznej“ (s. 155). Twierdzenia te nie są udowodnione, a zmiana znaczenia jest przedstawiona na przykładach w sposób nie umożliwiający ścisłego określenia.

Pomimo często wyrażanego poglądu, że nie można ustalić stałego prawa zmian semantycznych, Pisani proponuje jako zasadę ogólną: nowe znaczenie wyrazu „występowało, jako wtórne, w poprzednim użyciu tego wyrazu“ (s. 158). Np. zdaniem Pisaniego do znaczenia wyrazu *carta* ‘papier’ należał też papier zwany mapą; wyraz *carta* zostaje użyty w znaczeniu ‘mapa’ i staje się wreszcie osobnym wyrazem: *carta* ‘mapa’, (która

⁶ Zob. *Étymologie et valeur étymologique des mots*, Biuletyn PTJ, z. XIV, s. 178 i n.

nie musi być nakreślona na papierze; s. 159). Z tej zasady, wyrażanej zwykle, jak tutaj, w sposób nieściśle, można wydobyć ściślej, lecz ograniczone twierdzenie, że często zmiana znaczenia polega na tym, iż wchodzi do znaczenia cechy, które przedtem były cechami przynajmniej niektórych desygnatów, lecz do znaczenia nie należały, tak samo jak funkcjonalnie nieważne cechy głosek mogą się stać z czasem cechami fonemicznymi. Ale i ta formuła nie jest wystarczająca; nie jest również udowodnione, że dzieje się tak zawsze.

W podobny sposób autor omawia krótko katachrezę, synekdochę, metonimię w sensie ścisłym; następnie zjawiska innego rodzaju: irradację elipsę itp.

Pisani zauważa, że przeciwieństwo zmian głosowych odbywających się według „praw głosowych“ i zmian znaczenia, których nie udało się sprowadzić do praw ogólnych, jest iluzoryczne: jak nie znaleziono praw ogólnych dla zmian znaczenia, tak nie znaleziono praw ogólnych dla zmian głosowych. Z drugiej strony, tak jak głoska zmieniająca się według „prawa głosowego“ przechodzi w inną głoskę we wszystkich wyrazach, tak wyraz zmieniając znaczenie, zmienia je we wszystkich — lub określonych — kontekstach, a więc np. zdaniach (s. 164).

Etymolog powinien badać środowisko, w którym powstaje (przez zmianę znaczenia) nowy wyraz, powinien badać również przedmiot oznaczony przez dany wyraz; Pisani ilustruje te tezy ciekawymi przykładami. Następnie omawia Wartburga teorię pola semantycznego (mniemając niesłusznie, że potwierdza ona jego teorię, iż przy zmianie znaczenia wyraz otrzymuje znaczenie, które było jego znaczeniem pobocznym) i niektóre inne twierdzenia tego uczonego, zmiany znaczenia połączone ze zmianami w wartości uczuciowej wyrazu, wreszcie tzw. formacje przeciwne (*Konträrbildungen*) i tzw. denominalia negatywne lub prywatywne (*Skutsch: populari* ‘wyludniać’, jak *retare* ‘usuwać *retae*’). Jako appendix dodany jest przykład analizy etymologicznej wł. *piazza* i ros. *площадь*. Rozdział o semantyce ma kompozycję luźniejszą od innych rozdziałów, co wynikać może częściowo ze stanu badań nad poruszonymi w tym rozdziale problemami. Tym większą rolę grają tu liczne przykłady.

Praca Pisaniego pomimo wspomnianych wyżej braków jest godna uwagi, zarówno jako jedna z nielicznych, a ostatnio jedyna próba syntezy tych problemów, jak z uwagi na wielkie bogactwo obserwacji szczegółowych, które mają wartość nawet w otoczeniu tych poglądów ogólnojęzykoznawczych autora, z którymi nie możemy się zgodzić. Z pracy wynika, jak wiele problemów ogólnych związanych jest z etymologią, i wymaga szczegółowych badań. Dla ich rozwiązania przynosi praca Pisaniego poważne wartości wzięte z praktycznego warsztatu etymologicznego.

Sprawy administracyjne

WALNE ZGROMADZENIE PTJ

Dnia 7 kwietnia 1956 r. odbyło się w Warszawie walne zgromadzenie PTJ.

Chwilą milczenia uczczono pamięć ostatnio zmarłych członków: Z. Rysiewicza, M. Lewickiego i G. Fossa.

Sprawozdanie złożyli sekretarz i skarbnik Towarzystwa oraz redaktor Biuletynu PTJ, T. Milewski.

Uchwalono zmianę statutu.

Po udzieleniu Zarządowi absolutorium w miejsce statutowo ustępujących członków Zarządu: Z. Klemensiewicza, W. Kuraszkiwicza, Ś. Rosponda i S. Urbańczyka oraz zmarłego Z. Rysiewicza wybrano J. Kuryłowicza, A. Obrębską-Jabłońską, W. Ta-szyckiego, H. Turską i L. Zabrockiego. Do Komisji Rewizyjnej powołano T. Lehra-Splawińskiego, S. Urbańczyka i H. Willman-Grabowską. Zarząd ukonstytuował się wybierając prezesem W. Doroszewskiego, wiceprezesem J. Kuryłowicza, sekretarzem W. Mańczaka, skarbnikiem H. Safarewiczową.

Przyjęto 51 nowych członków, wskutek czego liczba członków PTJ wzrosła do 208. Wkładkę ustanowiono w wysokości 25 zł.

XVI ZJAZD NAUKOWY PTJ

W dniach 7—8 kwietnia 1956 r. odbył się XVI zjazd naukowy, na którym wygłoszono następujące referaty:

1. W. Doroszewski: *Metoda historyczno-porównawcza w językoznawstwie a dialektologia.*

Dysk.: Kuryłowicz, Kuraszkiwicz, Urbańczyk, Stieber, Klemensiewicz, Hrabec, Ossowski, Stamirowska, Pomianowska, Mirowicz, Rudnicki, Szlifersztajnowa.

2. J. Kuryłowicz: *O jedności językowej balto-słowiańskiej* (referat ukaże się w następnym, tj. XVI zeszytcie Biuletynu PTJ).

Dysk.: Ossowski, Kuraszkiwicz, Safarewicz.

3. A. Mirowicz: *Pojęcie modalności gramatycznej a kwestia partykuł* (referat zawarty w niniejszym zeszycie).

Dysk.: Kuryłowicz, Jodłowski, Doroszewski.

4. Z. Stieber: *Wewnętrzny rozwój języka.*

Dysk.: Doroszewski, Urbańczyk, Hrabec, Ossowski, Gołąb, Górski.

5. S. Rospond: *Dawna a nowa metoda badań onomastycznych.*

Dysk.: Górny, Kuryłowicz, Zwoliński, Stieber, Pobożniak, Zierhoffer, Urbańczyk, Jodłowski, Truskowski, Doroszewski.

6. S. Jodłowski: *Elementy semantyczne funkcji składniowych* (referat zawarty w niniejszym zeszycie).

Dysk.: Kuryłowicz, Mirowicz, Klemensiewicz, Doroszewski, Koneczna.

7. M. Rudnicki: *Wartość nazw drzewa bukowego, lososia i rdzenia *lendh- dla wyznaczenia prakolebki (praojczyzny) indoeuropejskiej i słowiańskiej* (referat zawarty w niniejszym zeszycie).

Dysk.: Kuraszkiewicz.

8. W. Jassem: *Węzłowe zagadnienia fonematyki* (referat zawarty w niniejszym zeszycie).

Dysk.: Kuryłowicz, Stieber, Pomianowska, Doroszewski.

9. R. Stopa: *System fonetyczny języka polskiego na tle podstawowych typów fonetyki mowy ludzkiej*.

Dysk.: Jassem, Koneczna, Doroszewski.

10. C. Kudzinowski: *Elementy słownikowe dialektu knyszynskiego*.

Dysk.: Brajerski, Doroszewski, Kuraszkiewicz.

CZŁONKOWIE TOWARZYSTWA W DNIU 8. IV. 1956 r.

Adamus Marian, Wrocław
 Antkowski Ferdynand, Poznań
 Bajerowa Irena, Kraków
 Bał Józef, Kraków
 Bargielówna Maria, Łódź
 Bartnicka Maria, Warszawa
 Bartuła Czesław, Kraków
 Basara Anna, Warszawa
 Basara Jan, Warszawa
 Bąk Piotr, Łódź
 Bąk Stanisław, Wrocław
 Bogusławski Andrzej, Warszawa
 Borek Henryk, Opole
 Brajerski Tadeusz, Lublin
 Braun Jan, Warszawa
 Budzyk Kazimierz, Warszawa
 Bzdega Andrzej, Toruń
 Chłudzińska Jadwiga, Warszawa
 Chłędowska Krystyna, Wrocław
 Chmielewski Janusz, Warszawa
 Cimochowski Waclaw, Poznań
 Cyran Władysław, Łódź
 Czochralski Jan, Warszawa
 Dejna Karol, Łódź
 Dłuska Maria, Kraków
 Dobrzyński Walery, Opole
 Doroszewski Witold, Warszawa
 Drabiński Stanisław, Poznań
 Frančić Vilim, Kraków
 Furdal Antoni, Kraków
 Furmanik Stanisław, Warszawa

Galas Piotr, Bochnia
 Gniadek Stanisław, Poznań
 Gołąb Zbigniew, Kraków
 Gosiewska Zofia, Łódź
 Górski Konrad, Toruń
 Gruchmanowa Monika, Poznań
 Harasimowicz Irena, Warszawa
 Harrer-Pisarkowa Krystyna, Kraków
 Heintsch Karol, Wrocław
 Heinz Adam, Kraków
 Herniezkówna Wanda, Kraków
 Hołubowicz Kazimierz, Wrocław
 Hołyńska-Baranowa Tacjana, Warszawa
 Honowska Maria, Kraków
 Horodyska Halina, Warszawa
 Hrabec Stefan, Łódź
 Iglukowska Teresa, Warszawa
 Ingarden Roman, Kraków
 Jassem Wiktor, Poznań
 Jaworek Piotr, Kraków
 Jodłowski Stanisław, Kraków
 Judycka Irminda, Warszawa
 Jurkowski Eugeniusz, Warszawa
 Kaczmarek Leon, Lublin
 Kalicka Krystyna, Kraków
 Kalicki Tadeusz, Kraków
 Kamińska Ewa, Warszawa
 Kamińska Krystyna, Łódź
 Kamińska Maria, Łódź
 Kamionek Jadwiga, Warszawa
 Karaś Mieczysław, Kraków

- Karplukówna Maria, Kraków
 Kempf Zdzisław, Wrocław
 Klemensiewicz Zenon, Kraków
 Koneczna Halina, Warszawa
 Konieczna Jadwiga, Kraków
 Kotański Wiesław, Warszawa
 Kraszewska Krystyna, Warszawa
 Kreja Bogusław, Kraków
 Kubicka Janina, Kraków
 Kucala Marian, Kraków
 Kudzinowski Czesław, Poznań
 Kupiszewski Władysław, Warszawa
 Kuraskiewicz Władysław, Poznań
 Kurkowska Halina, Warszawa
 Kurówna Henryka, Warszawa
 Kuryłowicz Jerzy, Kraków
 Kuziorowa Anna, Kraków
 Lankiewicz Danuta, Warszawa
 Lehr-Splawiński Tadeusz, Kraków
 Leszczyński Zenon, Kraków
 Lewicka Halina, Warszawa
 Lindertówna Bronisława, Lublin
 Loretówna Janina, Wrocław
 Łachówna Kazimiera, Warszawa
 Łapiński Ireneusz, Warszawa
 Łaszewski Stefan, Warszawa
 Lesiów Michał, Kraków
 Makowska Irena, Warszawa
 Mally Irena, Warszawa
 Mańczak Witold, Kraków
 Mayenowa Maria Renata, Warszawa
 Mianowska Zofia, Warszawa
 Milewski Tadeusz, Kraków
 Mirowicz Anatol, Warszawa
 Mocarska Barbara, Warszawa
 Moroń Bogusław, Toruń
 Moszyński Kazimierz, Kraków
 Moszyński Leszek, Toruń
 Myśliwówna Stanisława, Kraków
 Nitsch Kazimierz, Kraków
 Obrębska-Jabłońska Antonina, Warszawa
 Olszewska Irena, Warszawa
 Orłoś Teresa, Kraków
 Orzechowska-Zielicz Hanna, Warszawa
 Ossowski Leszek, Wrocław
 Ostrowska Ewa, Kraków
 Otwinowska Barbara, Warszawa
 Paderewska Maria, Warszawa
 Palkowska Jadwiga, Warszawa
 Pankowski Czesław, Warszawa
 Pawłowski Eugeniusz, Nowy Sącz
 Perczyńska Nina, Warszawa
 Pilich Jan, Warszawa
 Pluta Feliks, Opole
 Poboźniak Tadeusz, Kraków
 Polański Kazimierz, Kraków
 Pomianowska Wanda, Warszawa
 Popowska Hanna, Warszawa
 Puzynina Jadwiga, Warszawa
 Radewa Sabina, Kraków
 Radłowski Marian, Kraków
 Ranoszek Rudolf, Warszawa
 Reczek Stefan, Wrocław
 Reichan Jerzy, Kraków
 Reszkiewicz Alfred, Warszawa
 Rospond Stanisław, Wrocław
 Rozental Jerzy, Łódź
 Rudnicki Mikołaj, Poznań
 Rusek Jerzy, Kraków
 Rybicka Halina, Warszawa
 Ryklówna Halina, Warszawa
 Rzesoś Rajmund, Warszawa
 Safarewicz Jan, Kraków
 Safarewiczowa Halina, Kraków
 Saski Stefan, Poznań
 Satkiewicz Alojza, Warszawa
 Schlauch Margaret, Warszawa
 Schneider Leszek, Kraków
 Siatkowska Ewa, Warszawa
 Siatkowski Janusz, Warszawa
 Sieczkowski Andrzej, Warszawa
 Sinielnikoff Roxana, Warszawa
 Sindut Andrzej, Kraków
 Skorupka Stanisław, Warszawa
 Skorupkowa Maria, Warszawa
 Skubalanka Teresa, Toruń
 Skulimowska Halina, Kraków
 Sławski Franciszek, Kraków
 Słoński Stanisław, Warszawa
 Słuszkiewicz Eugeniusz, Toruń
 Smoczyński Paweł, Lublin
 Sobierajski Zenon, Bratysława
 Sokołowska Teresa, Warszawa
 Spychalska Grażyna, Warszawa
 Stamirowska Zofia, Kraków
 Stein Ignacy, Poznań
 Stieber Zdzisław, Warszawa
 Stoffel-Ożogowa Ewa, Wrocław
 Stopa Roman, Kraków
 Strelcyn Stefan, Warszawa

- Strzyżewska Alina, Warszawa
Styczek Irena, Warszawa
Szewczykówna Janina, Warszawa
Szkiladź Celina, Warszawa
Szkiladź Hipolit, Warszawa
Szlifersztajn Salomea, Warszawa
Szule Aleksander, Poznań
Szweykowska Helena, Wrocław
Szydłowska Barbara, Poznań
Szymczak Mieczysław, Warszawa
Ścieborzanka Alina, Warszawa
Śmiech Witold, Łódź
Taszycki Witold, Kraków
Tokarski Jan, Warszawa
Tomczyszyn Teresa, Warszawa
Topolińska Zuzanna, Warszawa
Truszkowski Witold, Kraków
Turska Halina, Toruń
Urbańczyk Stanisław, Kraków
Warczewska-Klimkowa Kazimiera, Kra-
ków
Wędkiewicz Stanisław, Paryż
Wieczorkiewicz Bronisław, Warszawa
Wierzchowska Bożena, Warszawa
Wierzchowski Józef, Warszawa
Wikarjak Jan, Poznań
Willman-Grabowska Helena, Kraków
Winkler-Leszczyńska Irena, Kraków
Wirkus Irena, Warszawa
Witkowski Wiesław, Kraków
Wojtowicz Janina, Warszawa
Woroneczak Jerzy, Wrocław
Zabrocki Ludwik, Poznań
Zagórski Zygmunt, Poznań
Załupska-Jeżowa Maria, Warszawa
Zamościńska-Kucalowa Joanna, Kraków
Zaręba Alfred, Kraków
Zarębina Maria, Kraków
Zawadowski Leon, Wrocław
Zdancewicz Tadeusz, Poznań
Zdarski Kazimierz, Warszawa
Zduńska Helena, Warszawa
Zembatówna-Michalakowa Maria, Wro-
cław
Ziętkówna Aleksandra, Kraków
Zierhoffer Karol, Poznań
Zwoliński Przemysław, Warszawa
Żlabowa Janina, Katowice

STATUT POLSKIEGO TOWARZYSTWA JĘZYKOZNAWCZEGO

uchwalony 7 IV 1956 r.

Nazwa

§ 1. Towarzystwo nosi nazwę: Polskie Towarzystwo Językoznawcze.

Siedziba

§ 2. Siedzibą Towarzystwa w znaczeniu prawnym jest Kraków. Terenem działalności jest Polska Rzeczpospolita Ludowa.

Cel

§ 3. Celem Towarzystwa jest przyczyniać się do rozwoju wiedzy językoznawczej.

§ 4. Do osiągnięcia swego celu zmierza Towarzystwo przez:

- a) podejmowanie inicjatywy badań językoznawczych,
- b) podejmowanie inicjatywy i popieranie wydawnictw naukowych z tego zakresu nakładem własnym w całości lub częściowo, albo też nakładem obcym a pod swoją odpowiedzialnością za stronę naukową,
- c) popularyzację osiągnięć językoznawczych,
- d) ułatwianie i podtrzymywanie stosunków i łączności wśród swych członków, jako też ich stosunków z zagranicą,
- e) urządzenie zjazdów, posiedzeń i odczytów naukowych.

Członkowie

§ 5. Członkiem Towarzystwa może być osoba pełnoletnia z wykształceniem językoznawczym. Zgłoszenia pisemne na ręce sekretarza może składać osoba ubiegająca się o przyjęcie lub członek Towarzystwa przedstawiający czyjąś kandydaturę. Przyjęcia dokonywa Zarząd na podstawie referatu sekretarza. Głosowanie jest tajne, do przyjęcia wymagana jest bezwzględna większość głosów całego Zarządu, w razie równości rozstrzyga przewodniczący. Listę nowych członków podaje Zarząd do wiadomości Walnego Zgromadzenia.

§ 6. Członkowie są a) zwyczajni, b) honorowi.

ad a) Zwyczajnym jest każdy członek przyjęty przez Zarząd (§ 5), jeżeli uiszcza wkładkę roczną w wysokości obowiązującej.

ad b) Członkiem honorowym jest osoba wybitnie zasłużona wobec Towarzystwa lub jego celów, wybrana przez Walne Zgromadzenie na wniosek Zarządu jak w § 5. Wniosek powinien być podany do wiadomości członków Zarządu przynajmniej na dwa tygodnie przed głosowaniem i zapowiedziany, bez podania nazwiska, w ogłoszeniu zwołującym Walne Zgromadzenie. Członek honorowy nie jest obowiązany do płacenia wkładki.

§ 7. Członkowie Towarzystwa mają prawo:

a) otrzymywać periodyczne wydawnictwa Towarzystwa w granicach uprawnień Zarządu,

b) brać udział w urządzanych przez Towarzystwo zjazdach, posiedzeniach i odczytach,

c) brać udział w obradach Walnego Zgromadzenia, przy czym członkowie krajowi mają prawo do czynnego i biernego wyboru do Zarządu, Komisji Rewizyjnej i Sądu Koleżeńskiego oraz prawo głosowania,

d) występować do Zarządu z wszelką inicjatywą.

§ 8. Członek Towarzystwa przestaje być członkiem, jeżeli

a) zgłosi ustąpienie swoje z Towarzystwa po uiszczeniu zaległych wkładek,

b) zalega z opłatą wkładek przez rok,

c) zostanie z Towarzystwa wykluczony.

Wykluczenie następuje na podstawie orzeczenia Sądu Koleżeńskiego za popełnienie czynu niezgodnego z zasadami honoru, za pogwałcenie statutu Towarzystwa lub przepisów uchwalonych przez Zarząd. Członek ma prawo odwołać się od orzeczenia Sądu Koleżeńskiego do Walnego Zgromadzenia Towarzystwa.

Walne Zgromadzenie

§ 9. Najwyższą władzą Towarzystwa jest Walne Zgromadzenie jego członków, które może być zwyczajne lub nadzwyczajne.

§ 10. Walne Zgromadzenie zwyczajne obraduje w miarę możliwości raz do roku w związku ze zjazdem naukowym, w miejscowości wyznaczonej przez Zarząd i podanej do wiadomości członków pisemnie co najmniej na 1/2 miesiąca wcześniej.

§ 11. Walne Zgromadzenie zwyczajne

a) omawia sprawozdanie Zarządu za ostatni rok administracyjny,

b) glosuje nad wnioskiem Komisji Rewizyjnej o udzielenie Zarządowi absolutorium za jego działalność w ciągu ostatniego roku (większość zwykła).

c) wybiera członków Zarządu w liczbie przepisanej (§ 13) zwykłą większością,

d) wybiera członków Komisji Rewizyjnej,

e) wybiera członków Sądu Koleżeńskiego,

f) uchwała wysokość wkładek i wpisowego,

g) decyduje o ważniejszych sprawach finansowych,

h) obraduje nad wnioskami Zarządu, przy czym do zmiany statutu trzeba 2/3 głosów.

Do ważności uchwał w terminie oznaczonym w zawiadomieniu potrzebna jest obecność 1/4 członków Towarzystwa, w drugim terminie Walne Zgromadzenie jest ważne bez względu na komplet.

§ 12. Walne Zgromadzenie nadzwyczajne zwołuje w razie potrzeby Zarząd, wyznaczając miejscowość i zawiadamiając członków jak w § 10. Zarząd obowiązany jest zwołać Walne Zgromadzenie nadzwyczajne na wniosek pisemny, szczegółowy, podpisany co najmniej przez 1/5 członków Towarzystwa. Zgromadzenie takie powinno być zwołane przed upływem dwóch miesięcy od dnia nadesłania wniosku, nie licząc jednak letnich wakacji, a członkowie powinni być powiadomieni o 1/2 miesiąca naprzód.

Zarząd

§ 13. Zarząd Towarzystwa składa się z 9 członków, w tym przewodniczący, jego zastępca sekretarz i skarbnik. Zarząd konstituuje się sam spośród swoich członków

wybranych przez Walne Zgromadzenie. Członków Zarządu wybiera się na trzy lata. Co roku ustępuje jedna trzecia Zarządu po odbyciu swojej 3-letniej kadencji. W razie nieotrzymania absoluturium ustępuje cały Zarząd nawet przed upływem kadencji.

§ 14. Zarząd Towarzystwa kieruje jego działalnością, wynikającą z § 4, przyjmuje członków w myśl §§ 5 i 6 oraz zarządza majątkiem Towarzystwa (§ 21). Posiedzenia administracyjne Zarządu odbywają się przynajmniej dwa razy do roku w miejscu wyznaczonym przez przewodniczącego; członków Zarządu należy zawiadomić do tygodnia przed posiedzeniem. Zarząd może poruczyć członkom swoim lub członkom Towarzystwa (odpowiedzialnym wówczas przed Zarządem) wszelkie prace wynikające z § 4. Zarząd może mianować delegatów Towarzystwa spośród członków oraz tworzyć Koła Miejscowe. Zarówno delegaci jak Koła odpowiadają za swoją działalność przed Zarządem. Do ważności uchwał Zarządu jest potrzebny komplet przynajmniej 5 osób. Rozstrzyga zwykłą większość głosów. Regulamin swych posiedzeń administracyjnych układa i uchwała sam Zarząd; do zmiany jego trzeba 2/3 głosów.

Sprawy bieżące załatwia prezydium Zarządu.

Komisja Rewizyjna

§ 15. Komisja Rewizyjna składa się z trzech członków i dwu zastępców.

§ 16. Komisja Rewizyjna sprawdza corocznie przed zwyczajnym Walnym Zgromadzeniem księgi i stan majątkowy Towarzystwa i z czynności swoich składa sprawozdanie Walnemu Zgromadzeniu.

§ 17. Członkowie Komisji Rewizyjnej są wybierani na przeciąg trzech lat zwykłą większością. Członkowie ustępujący mogą być wybrani powtórnie.

§ 18. W razie ustąpienia członka Komisji Rewizyjnej w czasie trwania kadencji wchodzi w trybie kolejności wybrany zastępca.

Sąd Koleżeński

§ 19. Dla załatwiania sporów w obrębie Towarzystwa, powstałych pomiędzy jego członkami na tle celów i działalności Towarzystwa, istnieje Sąd Koleżeński złożony z trzech członków i dwu zastępców wybranych na Walnym Zgromadzeniu.

Uchwały zapadają zwykłą większością głosów.

W razie niemożności pełnienia obowiązków lub ustąpienia członka Sądu Koleżeńskiego wchodzi do Sądu w trybie kolejności wybrany zastępca.

Przedstawicielstwo na zewnątrz

§ 20. Przedstawicielami Towarzystwa na zewnątrz są: przewodniczący lub w danym razie zastępca, i sekretarz, którzy też podpisują wszelkie pisma i obwieszczenia pochodzące od Towarzystwa. W sprawach finansowych dodatkowo wymagany jest podpis skarbnika.

§ 21. Majątek Towarzystwa składa się:

- a) z wkładów członkowskich,
- b) z zasiłków publicznych.

Koło Miejscowe

§ 22. Koło Miejscowe Towarzystwa nie stanowi odrębnej osoby prawnej. Każde Koło posiada swój własny Zarząd składający się z prezesa i dwu członków pełniących obowiązki sekretarza i skarbnika. Zarząd ten wybierają członkowie Koła Miejscowego

na dorocznym Walnym Zgromadzeniu członków Koła. Zarząd reprezentuje Koło wobec Towarzystwa. Na zewnątrz Koło działa jedynie przez statutową reprezentację ogólną Towarzystwa albo na mocy jej wyraźnego pełnomocnictwa.

Prezes Koła lub delegowany przez niego członek Zarządu ma prawo brać udział w zebraniach Zarządu Towarzystwa z głosem doradczym.

Coroczne Walne Zgromadzenie Koła wybiera również Komisję Rewizyjną składającą się z trzech członków i dwu zastępców oraz Sąd Koleżeński składający się z trzech członków i dwu zastępców. Kompetencje Komisji Rewizyjnej i Sądu Koleżeńskiego Koła są identyczne z kompetencjami Komisji Rewizyjnej i Sądu Koleżeńskiego Towarzystwa.

Rozwiązanie

§ 23. Rozwiązać Towarzystwo można tylko na Walnym Zgromadzeniu, na z góry zapowiedziany wniosek Zarządu lub 9 członków, większością $3/4$ głosów, w obecności co najmniej $2/3$ członków Towarzystwa. W razie niemożności dojścia do skutku takiego Walnego Zgromadzenia może się to stać za piśmienną zgodą $2/3$ członków Towarzystwa.

§ 24. W razie rozwiązania Towarzystwa jego majątkiem rozporządza językoznawcza komórka PAN, która powinna go przekazać towarzystwu o celach zbliżonych (§§ 3, 4).

SPIS RZECZY — TABLE DES MATIÈRES

Artykuły

Z. Gołąb, The Conception of „Isogrammatism“	3
W. Jassem, Węzłowe zagadnienia fonematyki	13
L. Zawadowski, Les fonctions du texte et des catégories des propositions	31
S. Jodłowski, Elementy semantyczne funkcji składniowych	65
A. Mirowicz, Pojęcie modalności gramatycznej a kwestia partykuł	81
K. Moszyński, Słownictwo ludów tzw. prymitywnych	93
J. Kuryłowicz, Łotewsko-litewska monoftongizacja <i>ai, ei</i> > <i>ie</i>	113
M. Rudnicki, Wartość nazw drzewa bukowego, łososia i rdzenia <i>lendh-</i> dla wyznaczenia prakolebki (praojczyzny) indoeuropejskiej i słowiańskiej	127
M. Przetacznikowa, Rozwój i rola przysłówków w mowie i myśleniu dziecka do lat trzech	139

Recenzja

L. Zawadowski, O próbie syntezy problemów etymologii (Vittore Pisani, <i>L'etimologia</i> , Torino 1947)	195
--	-----

Sprawy administracyjne

Walne zgromadzenie PTJ	207
XVI zjazd naukowy PTJ	207
Członkowie Towarzystwa w dniu 8. IV. 1956	208
Statut Polskiego Towarzystwa Językoznawczego uchwalony 7 IV 1956	211

Société Polonaise de Linguistique

L'organe de la Société est le Bulletin. Il paraît en fascicules libres. Les articles peuvent être rédigés en polonais, anglais, français ou russe et doivent être dactylographiés.

Comité de Rédaction:

Rédacteur: *Tadeusz Milewski*, professeur à l'Université de Cracovie

Membres:

Witold Doroszewski, professeur de langue polonaise à l'Université de Varsovie; Jerzy Kuryłowicz, professeur de linguistique générale à l'Université de Cracovie; Kazimierz Nitsch, professeur honoraire à l'Université de Cracovie; Stanisław Wędkiewicz, professeur de philologie romane à l'Université de Cracovie.

Prière d'adresser tout ce qui concerne la Rédaction (articles, comptes rendus, livres, revues, etc.) Cracovie, rue Gołębia 20, III.

Les membres de la Société reçoivent le Bulletin contre versement d'une cotisation annuelle. Les personnes et les établissements ne faisant pas partie de la Société peuvent se procurer le Bulletin en s'adressant à la Rédaction.